tarih VE toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/SAYI 13/OCAK 1985/400 LİRA (K.D.V. DAHİL)

- Refik Halid Karay'ın Anıları
- Osmanlı ve Cumhuriyet Pasaportları
- İmparatoriçe Eugenie'nin İade-i Ziyareti
- Doğu'nun Temel Bilimlere Katkıları
- Yaşayan Türkologlar

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Aslı YADA-Çiğdem ÖZKAYA
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Mustafa ŞAHİN
Pikaj
Hamiyet DEMİR

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 4000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 4000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları/Perka A.Ş,
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 500 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

5 Eugenie'nin İade-i Ziyareti

10 Bir Ömür Boyunca (1)
Refik Halid Karay

14 Yaşayan Türkologlar (1)
İréne Mélikoff

20 Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler
Prof.Dr. Talât Tekin

29 "Sefiller"in Serüveni
Server Tanilli

32 Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri ve Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri (2)
Yrd.Doç.Dr. Filiz Yenişehirlioğlu

36 Bizans İmparatoriçeleri (3) Theodora
Ahmed Refik

40 Bilimin Asya Topraklarında Kuruluşu ve Doğunun Temel Bilimlere Katkıları
Prof.Dr. Sabahattin Payzın

44 Geçmiş Şölenler Koleksiyoncunun Dağarcığından

46 Pasaportlar
Prof.Dr. Rona Aybay

54 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Dr. Uygur Kocabaşoğlu

56 Atatürk Sayfası

57 Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler
Kahve (2)

65 Botanist ve Dilci Armenak Bedevyan
Kevork Pamukciyan

66 **Kitablyat:**
İngiliz Casusu Lavrens, Türkler ve Araplar
Orhan Koloğlu/66
Bezmi Nusret Kaygusuz'un Hatıraları
Cemil Koçak/68
Fransızca-türkçe İkinci ve Üçüncü Devre Sözlükler
Hüsrev Hatemi/71

Üstte, Theodora maiyetiyle birlikte (Ravenna St. Vitale Kilisesi). Altta, "Bizanslı Çocuk ve Eşek" (Mozaik, İ.S. 5. yüzyıl, İmparatorluk Sarayı Zemini, İstanbul Mozaik Müzesi.

TRT'NİN SÜRDÜRDÜĞÜ EFSANE

Derginizin 1984/Ekim sayısındaki "Tarihe Yerleşen Hayal: Uzun Mehmet" yazısını zevkle okudum. Ereğli kömür havzası, 1924-1935 arası ailemizin oturduğu ve benim ilkokulu bitirdiğim bir bölge olması bakımından ilgi duyduğum bir yerdi. Bu itibarla yıllar önce okuduğum, Doçent Dr. Ahmet Ali Özeken'in "Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerinde Bir Deneme" -*İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası:* Cilt IX, Sayı 3,4- başlıklı yazısını, konuyu ayrıntılarıyla incelemesi bakımından enteresan bulmuştum.

Dr. Özeken, geniş bir kaynakçaya dayandırdığı bu incelemesinde, ilk defa 1822'de Mahmut II devrinde Ereğli'ye bağlı Kestaneci köyünden gemici Hacı İsmail'in memleketinde bularak topladığı "siyah taşlar"ı İstanbul'a getirdiğini ve "Huzuru Şahane"ye takdim teşebbüsünde bulunduğunu, bu örneklerin taşkömür olduğu anlaşılarak Hacı İsmail'in "beş kese İhsanı Şahane" ile mükâfatlandırıldığını, fakat bu ilk keşiften sonra yurdumuzda kömür çıkarma faaliyetlerine girişilmediğini, ikinci defa olarak kömürün, 1829'da terhis edilerek Ereğli'ye dönmüş olan deniz erlerinden "Uzun Mehmet" tarafından bulunduğunu, bu ikinci keşif daha ciddi bir ilgi ile karşılanarak mahalline fen heyetleri gönderildiğini ve bulunan taşların o civardaki zengin bir maden kömürü teşekkülüne ait bir örnek olduğu tesbit edilerek kömür yataklarından ne suretle faydalanılabileceği hakkında müzakereler yapıldığını, bununla beraber kömür havzasında faaliyete geçilmesi için daha yirmi yıl beklemek gerektiğini belirtmektedir.

Sayın Yazar, Uzun Mehmet'in kömürü buluşunu, yazısına bir dipnot olarak eklemiş ve notun son paragrafında, Zonguldak Halkevi'nin teşebbüsü ile Türkiye'de kömürün keşfine ait etraflı ve tarihî araştırmalara girişilmiş bulunduğunu belirtmiş olması itibariyle, buluşa ait kaynağın Halkevi'nin araştırmalarını yansıtan yayınlar olduğu anlaşılmaktadır.

Bu durumda, Sayın Necdet Sakaoğlu, Derginizdeki yazısıyla bir "Hayal"i belgelere dayanarak bilimsel olarak yıkmış ve tarihe cidden değerli bir hizmette bulunmuştur. Ancak, bu yazının yayınlanmasından beş hafta sonra ekranda seyrettiğimiz bir programdan anlıyoruz ki, Yazarın bu uyarısı, kamuoyunu oluşturma ve aydınlatma yasal görevi olan Türkiye Televizyon Kurumu (TRT)'nu hiç mi hiç ilgilendirmemiştir. Zira, TRT, 7 Kasım 1984 Çarşamba günü saat 19.55'deki "İz Bırakanlar" programında, Uzun Mehmet hayalini tarihî bir gerçekmiş gibi dramatize etmiştir. Herhalde TRT tarafından Basına verilen özette de Hayalî Uzun Mehmet'in "Siraci Bahri" gemisinde askerlik yaptığı belirtilmektedir. Halbuki bu isimde bir gemi Bahriye Arşivi'ndeki gemi listelerinde mevcut değildir. Sanıyoruz ki, H.1241 (1825)'de Sinop Tersanesi'nde inşa edilen "Serağı Bahri" Kalyonu'nun adı "Siraci Bahri" olarak bültene geçirilmiştir. Ekranda anlatıldığına göre, 1875'de Dilâver Paşa yönetimin başına geçirilmiş, 1883'den itibaren de yabancı şirketler havzaya hâkim olmuş.. Tesbitimize göre, Dilâver Paşa'nın -Osmanlı yönetiminin son yıllarında Bahriye Nâzırı ve Sadrazam Salih Hulûsi Paşa'nın babası- Ereğli Kömür Madenleri Nezaretiyle Ereğli Mutasarrıflığına tâyini R. 1282 (1866)'dadır ve bu tarih Havza'da Bahriye yönetiminin başlangıcıdır. Bundan önce de, Havza'da Sayın Sakaoğlu'nun üzerinde pek durmadığı bir "Hazine-i Hassa İdaresi: 1848-1865" dönemi mevcuttur.

Osmanlı Devletinin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'in 23 Şevval 1260 (6 Kasım 1844) tarihli Def'a/276 sayısında "Ereğli ve Amasra taraflarında zuhur eden mâden kömürünün ihraç olundukça kuvveti tezayüt etmekte olmasiyle bu defa mâden-i mezburdan celbolunan kömürün keyfiyeti Tersane-i Âmire Errehanesinde memurları mârifetiyle tecrübe ettirilerek... Ereğli kömürü kuvvet cihetiyle İngiltere kömürünün alâsiyle müsavi olduğu tebeyyün etmiş... mahallerinde kömür kesret üzere olduğu memuru tarafından haber verilip Tersane-i Âmire'de kâin vapurların idaresine memur İngiltereli Mr. Brown tarafından da bu suretle tasdik-i madde olunduğu" ilân edilmesi itibariyle Devletin artık mâdenle ilgilendiği anlaşılmakta ise de, Havza'nın yasal statüsü, kömür damarları "Emlâk-i Hümayûn"dan olan topraklar altında bulunması nedeniyle Padişah Abdülmecit'in H.1264 (1848) tarihli bir ferman ile bunları "Emlâk-i Şahane" meyanına geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Ferman'da, bu mâdenleri işletecek kimselerden alınacak mukataa bedeli belli başlı din ve hayır işlerine vakıf ve tahsis edilmektedir.

Hazine-i Hassa İdaresi, H.1265 (1849)'da mâdenlerin işletme hakkını otuzbin kuruş mukataa bedeli karşılığında bir Şirkete iltizama vermiştir. Sayın Dr. Özeken, Hazine-i Hassa adına Havza'yı idare ve murakabe etmeye ilk defa H.1266 (1850) Hâcegân'dan Halil Kadri Efendi'nin memur edildiğini belirtmekte, Sakaoğlu ise, Kapıcıbaşı Ahmet Nazif Ağa'nın "Mâden Müdürü" sıfatiyle Hazine adına ilk işletmeyi kurduğunu, birçok belgenin de 1850'lerde Devletin konuya ciddiyetle eğildiğini gösterdiğini yazmaktadır.

Gerçekten, 26 Şevval 1253 (15 Ocak 1838) tarihli ve 159 sayılı Takvim-i Vekayi'den öğrendiğimize göre, "Donanmada vapur sefaininin dahi lüzumu derkâr idüğüne binaen mevcudundan başka üç kıta vapur sefinelerinin Tersane-i Âmire'de inşaları hususuna mukaddemce irade sâdır" olmuş ve Aynalıkavak sahasında Amerikalı gemi inşa mühendisi F. Rhodes tarafından inşa edilen vapur sefinelerinin "Timurdan masnû edevatına müteallik çarh ve alât-ı mukteziyesi İngiltere'den celbolunarak" bunları diğerleri izlemiştir. 1853'de Sinop'ta bulunan Donanma gemileri arasında 16 toplu *Şehper*, onikişer toplu *Mecidiye, Taif, Saik-i Şadi,* on toplu *Ereğli* ve altı toplu *Pervaz-ı Bahrî* vapurları, 1854 de ise Donanmada eski tip savaş gemileri yanında 4-12 toplu altı vapur, 400-800 beygir kuvvetinde makineli oniki korvet ve küçük gemi bulunmaktadır. Bu itibarla gün geçtikçe çoğalan buharlı gemilerin ve Tersane'nin taşkömürü ihtiyacı da 1850'lerde artmış bulunmaktadır.

Fahri ÇOKER, Ankara

LÂKAPLAR

Tarih boyu medeniyetlerin en büyüğünü meydana getiren Türkler, tarihlerinin zenginliğiyle, âdetlerinin bolluk ve tipikliğiyle dikkati çekerler. Bu âdetlerin en güzellerinden biri de hiç şüphesiz ki aile isimleridir. Biz, şimdiye kadar kimseyi yalnız isimleriyle anmamış, bu şahsiyetin kolayca tanınması, adaşlarından tefrik edilebilmesi için daima ailesinin lâkabıyla yadetmişizdir. Bugün medeniyetin "öncülüğünü" yapan büyük şehirlerimizi bir yana bırakırsak, hâlâ Anadolu'nun hemen her

yerinde bu türden aile lâkaplarına tesadüf edebiliriz.

1934'de çıkan Soyadı Kanunu, maalesef olması gerekeni gerçekleştirememiş, mahiyetindeki mânâyı ortaya koyamamıştır. Yanlış bir tatbikat neticesinde, geçen sayımızda bu mevzuda çıkan yazının yazarının da ifade ettiği gibi Er'li, Öz'lü pek çok mânâsız soyadları alınmış, böylece bir kültür karmaşası meydana getirilmiştir. Maksat her ailenin bir soyadı alması ve bunun tesciliyse, zaten her aile bir isme sahibdir, bunun tescili en doğrusudur, kâfidir.

Tedkik edildiğinde ailelerin iki türlü lâkabı olduğu görülüyor. Bunlardan birincisi, o aile ile tarih arasında bir bağ kuran esas isimdirler. Melikşerifzade, Karahalilzade, Çuhadarzade, Çerçizade, Voyvodazade, Veliağazade, Mollaahmetzade, Çapanzade, Acemzade, Yusufpaşazade, Merdivencizade, Sağırzade, Emirahmedzade, Arabhasanzade, Germiyanzade...

İkincisiyse o aileye muhiti tarafından, herhangi bir vasfından ötürü verilen lâkaplardır ki, daha ziyade bununla bilinir. Şimdi bir fikir vermesi babından Afyonkarahisar'ın Emirdağ kazasında pek yaygın olan lâkaplardan bazılarını misal göstereceğim. (Musahacılı ve Kaçak Türkmenleri, ilk def'a 1729'da, Musul ve Rakka taraflarından kaçarak buraya yerleşmişlerdir.) Akoğlanlar, Akkadınlar (evin hanımının titizliği sebebiyle), Akkaşlar, Alikiler, Altıparmaklar, Apişler (Abdil'den bozma), Arablar (çok esmer olduklarından), Alhanlar, Aşkaller (Aşık Halil'den bozma), Bozahmedler, Borucular (dedeleri askerliğini borazancı olarak yaptığı için), Bitmedikler (kalabalıklarından), Bıyıklar, Çeleler (çele büyük kardeş demektir), Cıddanlar (ufak-tefek demektir), Cüceler, Çüğlümler, Çıldırlar, Çavuşlular, Çilaliler, Cırcırlar (gevezeliklerinden), Cehriler (becerikliliklerinden), Çetmiler (çetmi süt, yoğurt satan demektir), Cullalar (culla, kara demektir), Çömlekçiler, Cidderler, Çekiçliler, Çalıklar (çalık solgun, renksiz demektir), Çakallılar (alında bir tutam ak perçeme çakal denir), Cinibizler (yakınlardaki eski bir İtalyan-Ceneviz yerleşim merkezinden geldiklerinden Ceneviz'in bozulmuşudur), Çomular (kulakları küçük olduğundan, çomu küçük kulaklı koyun demektir), Çürükler, Çivrilliler, Demirciler, Dellâllar, Develiler, Diddiler, Dimitler, Dudular, Duralar, Ekmekçiler, Erbablar (herkesin danıştığı kimseler olduğundan), Gedikler, Güdüller, Göserler, Gülizarlar, Garkınlar (aynı adı taşıyan Türkmen obasına mensub olduklarından), Geraliler, Gedeömerler, Gâvuraliler, Gökyusuflar (mavi gözlü olduklarından), Dıllar, Fadenler, Hımhımlar, Hatipler, Helvacılar, Horuzumlar (ecdadından biri çocukken horoz gibi ses çıkarttığı için), Hacıağalar, Habibler, Hoşaflar, Hanlılar, Hüsükler (Hüseyn'in bozması), Hacımusalar, Hacımıstıklar, İbidikler (ibrikçiliğinden ötürü), İbiciler, İbikler, İbişler (son üçü İbrahim'in bozmasıdır), İmamlar, İçoğlanlar, Kücenler, İstanbullular (uzun süre İstanbul'da kaldığından), Katilhacılar, Kepiller (bir işe kefil olduklarından), Kekilliler (kâhküllü olduklarından), Kelömerler, Kirişler (iri-yarı olduklarından), Körveliler, Körcaferler, Kalenderler, Kazveliler, Kilciveliler, Kübücükler, Karaaliler, Küçükaliler, Kazıkömerler, Kırlılar, Kırbızlar (renkleri kırmızıya çaldığından), Karakızlar, Kalemirler, Kumbarlar, Kaşıkaralar, Köçekler, Kardeşlikler, Kalaliler, Kocamusalar, Alişanbeyler, Kochüseyinler, Kötühamitler, Löğmenler (Lokman'dan bozma), Lalıklar, Lökler, Mıgırlar, Memiller (Mehmed'den bozma), Memişler, Müftüler, Mustanlar, Mollalar, Bilâller, Mıdıklar, Mukaveleciler, Mahaplar, Merdenler, Mazaklar, Nebiler, Mollahacılar, Ostuklar, Tapanelifler, Palalar, Pepeler, Pamuklar, Potuklar, Rızabeyler, Şuhaller (Şeyh Ali'nin bozması), Şeyhyusuflar, Şekerciler, Sofular, Sarıborlar, Sarıçavuşlar (sarışın olduklarından), Tingiller, Takalar, Tuğlular, Tatarhoçalar, Göçüler, Uzunoğlanlar, Uyarlar, Uşaksızlar, Velibeyler, Yağcılar, Yünlüveliler, Tütüncüler, Yaldızlılar, Zerkafalar...

En samimi teşekkürlerimin yanı sıra, matbuat hayatınızın devamını en içten temenni ederim.

Ekrem Buğra EKİNCİ, Ankara

MAVROGENİ PAŞA

Derginizin Haziran 1984 sayısında bahsedilen Osmanlı Gizli Polis Örgütü broşürüne ait bir notu, Paul Fesch'in 1907'de yazdığı *Constantinople* adlı eserde buldum. Aynen çeviriyorum:

"Fransız Milli Kütüphanesi kataloğunu karıştırırken, bir broşürün adı gözüme çarptı. 'Türkiye'de gizli polis' adlı broşür anonim olmasına rağmen, Mavrogeni Paşa'ya atfedilmekte ve 'rezerv' kaydını taşımaktaydı. Broşürün başında, Milli Kütüphane Müdürüne yazılan şu mektup yer almaktaydı.

Perşembe 7 Kasım 1900

Direktör Bey,

Milli Kütüphane'ye çok nadir bir broşürden, Türkiye'de Gizli Polis adlı ve J.5905 numarasıyla, anonim olarak kaydedilen broşürden haberler vermek isterim. Bu broşürün yazarı Senatör, Müşir (Mareşal) ve Sultan'ın özel hekimi Mavrogeni Paşa'dır. Mavrogeni, bu broşürü Sultan'ın talebi üzerine yazmıştır. Bu broşür ile Sultan, Bahri Paşa'nın yolsuzluklarından haberdar olduğunu ve bilerek müsamaha gösterdiğini bildirmek istiyordu. Bu, Türk tarihinin bir vesikasıdır. İlk yayınlandığında, Mavrogeni açıkça bu broşürleri Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin bir seansında tevzi etti.

Sultan, bundan sonra İstanbul hekimlerinden broşürü toplattı veya yüksek ücretle satın aldırdı. Sözün kısası, bu broşür için aylardan beri 10 lira (230 Frank) teklif ettimse de, bulmak mümkün olmamıştı.

Hamid devri tarihi için, birgün çok önemli vesika hükmüne geçecek bu broşürü muhafaza etmeniz ve Mavrogeni Paşa'nın eserleri arasına katmanız için bunları bildiriyorum.

Dr. Edmond LARDY
Fransız Hastahanesi eski Cerrahı"

Demek ki, (İkinci) Meşrutiyet'ten bir yıl önce, broşü yazanın kimliği Fransa'da da biliniyordu. Dr. Edmond Lardy, Mavrogeni'nin rütbesini şaşırmış olacak. O yıllarda sadece bir hekim müşir (mareşal) idi; o da, Cemil (Topuzlu) Paşa'ydı. Size yakında, Mavrogeni Paşa hakkında, kendi kaleminden yeni bilgiler göndereceğim.

Prof.Dr.(Med). H. Hüsrev HATEMİ,
İstanbul

Çok teşekkür ederiz. Biz de gelecek sayımızda, Taner Timur arkadaşımızın Mavrogeni'yi de yeniden ele alan, "Son Dönem Osmanlı Hekimleri"yle ilgili bir yazısını yayımlayacağız.

ORHAN ŞAİK BEY İÇİN

Ekim sayınızın son sayfasındaki "El muhacim daima" başlığı, üstadın yanlışlar, ucuzculuklar ve kaytarmacılıklar gibi kusurların üstüne yalın kılıç gidişine pek güzel uyuyor... demiştik ki, Kasım sayınızdaki "Anıtkabir senaryosu"nu gördük ve kendisinin "el muvafık icabında" olmayı da pek güzel becerdiğini anladık.

Sayın Gökyay'ın korkusundan, ismini mahfuz tutmanızı rica ederim, Ankara.

Size de "el münafık" demek pek uygun düşecek.

Okuyuculara Mektup

Yeni yılınız kutlu olsun. *Tarih ve Toplum* da, elinizdeki sayısıyla ikinci yılına ve üçüncü cildine girişiyor. Bu yıl, iki önemli atılımımız var. Bir kere, çok sevilen bir edebiyatçımızın, Refik Halid Karay'ın -şimdiye dek yayımlanmamış- anılarını tefrika etmeye başlıyoruz. Bize bu değerli imkânı veren, merhum yazarın oğullarına çok teşekkür ederiz. İkinci yeniliğimiz de, Türk dili, kültürü, edebiyatı ve tarihi araştırmalarına hizmet eden yabancı bilginleri tanıtma amacıyla, "Yaşayan Türkologlar" başlığı altında açtığımız bir dizi. Her birinin yaşam ve yapıtları hakkında, ya bir söyleşi ya bir tanıtma notu koyduktan sonra, henüz dilimize çevrilmemiş bir çalışmasını aktaracağız. Bu sayımızda, diziye Madam Mélikoff'la başlıyoruz. 1968 Ekim ayından beri Strasbourg İnsan Bilimleri Üniversitesi'nde profesör olan Iréne Mélikoff, aynı şehirdeki Türk İncelemeleri Enstitüsü'nün direktörü, TURCICA adlı Türk İncelemeleri dergisinin kurucu ve yöneticisi, Osmanlı-öncesi ve Osmanlı İncelemeleri Uluslararası Komitesi'nin (CIEPO) genel sekreteri; ayrıca, merkezi Paris'te bulunan Türk İncelemelerini Geliştirme Derneği'nin de başkanıdır. Gelecek sayımızda tanıtacağımız ünlü Türkolog ise, birkaç ay önce Viyana Üniversitesi'nden emekli olan, Andreas Tietze. Hemen belirtelim ki, Yaşayan Türkologları sıralarken yaşa ya da bir değer ölçüsüne bakmadık; yalnız Madam Mélikoff'a hanım olduğu için iltimas ettik. Burada, söz konusu dizinin hazırlanmasına çok emek veren arkadaşımız Server Tanilli'ye şükran borcumuzu açıklamayı, yerine getirilmesi zevkli bir ödev biliyorum.

Tarih ve Toplum, geçen yıl çıkan sayılarındaki dizi, sayfa ve köşelerini bu yıl da sürdürüyor. Ancak, ilk sayımızdan bu yana devam edegelen Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar, bu ay Latin yazısından eski ve yeni örneklerle tamamlanmakta. Aslında, Arap alfabesini ikiye bölmek zorunda kalmasaydık, bu dizi geçen yıl sonunda bitmiş olacaktı. Tarihi boyunca ayrı ayrı bir düzine alfabeyle yazılmış bir başka dil yoktur. Bunlar, Türklerin ne kadar farklı ve güçlü etkiler altında kalmış olduklarını gösteriyor. Yine de, benliğimizi (dilimizi!) korumayı başarmış bulunmamız, ulusumuzun geleceği için de hayli umut verici olmalı.

Bu sayımızdaki Atatürk sayfasında, Koleksiyoncunun Dağarcığından ve Geçmiş Şölenlerden köşelerimizde, yeni örnekler sunulmakta. Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay da, Ocak 1885'ten seçmeler getiriyor. Ahmet Refik Altınay'ın "Bizans İmparatoriçeleri", iki giriş yazısından sonra, bu ay Theodora'dan başlayarak tek tek imparatoriçeleri anlatmaya koyuldu. Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler bölümümüzde, geçen aydan gelen Kahve konusu sürmekte. Elimizdeki malzemeyi sizlere aktarmakta ne kadar seçmeci davransak da, bunları yine tüketemedik; gelecek aylarda devam edeceğiz. Kasım ve Aralık sayılarımızda, Taner Timur'un ilgiyle izlenen uzun bir yazısını yayımlamıştık. Prof.Timur'un makalesinin önemi, Abdülâziz'in Avrupa gezisi hakkındaki yeni bilgiler vermekten çok, bu gezinin anlamı üstünde bir yeniden-düşünme çağrısı olmasıydı. Bu ay, İmparatoriçe Eugenie'nin iade-i ziyaretiyle ilgili olarak bastığımız yazı ve resimlerinse, böyle bir özelliği yok. Zamanın Fransız basınından aktarmalar niteliğinde, sadece.

Dr. Filiz Yenişehirlioğlu'nun bu kere anlattıkları, geçen ay çıkan Avrupa Müzelerindeki Osmanlı Sanat Eserlerine dair genel yazısının, belirli bir şehirde (Viyana'da) odaklaşan bir uzantısı. Server Tanilli'nin, bizdeki ilk "Sefiller" çevirisi üstüne denemesini de, yararlanarak ve hoşlanarak okuyacağınızdan eminiz. Hazır, Tanilli'yi bir kez daha anmışken, dergiye koymamı istediği şu itiraz notunu da aktarayım ki, üzerimde borç kalmasın:

"*Tarih ve Toplum*'un Ekim sayısındaki İlk Edebî Çeviri' başlıklı yazımda, İsmail Habib Sevük'ün *Avrupa Edebiyatı ve Biz* adlı değerli eserinden yararlandığım halde, affedilmez bir dalgınlık sonucu, kaynakçamda göstermemişim. Okuyucularımdan özür dilerim."

Bu sayının en uzun yazısı, Prof.Dr. Rona Aybay'ın eski pasaportlarımızla ilgili, önemli bir incelemesi. Pek çok okuyucumuzun, Osmanlı, Kurtuluş Savaşı ve erken Cumhuriyet pasaportlarının şekillerini, ilk kez bu yazıda göreceklerini sanıyoruz. Prof.Dr. (Med.) Sabahattin Payzın'ın değerli yazısı, tarih içinde bizim de aralarında bulunduğumuz Doğu uluslarının dünya bilimine katkıları üzerinde odaklaşıyor. Kevork Pamukciyan'ın bio-bibliyografik notu, önemli bir sözlük yazarına ilişkin. Kitabiyat sayfalarımızda da ilginç yazılar yer almakta. Bir kere, Prof.Dr. (Med.) Hüsrev Hatemî'nin Fransızcadan Türkçeye ilk sözlükler yazısının ikinci ve son bölümü var. (Şimdiden haber verelim ki, Yaşayan Türkologlar dizisinde Prof. Louis Bazin'e sıra gelince, ondan aktaracağımız makale de, Şemseddin Sâmi'nin Kamus-u Fransevî'si hakkındaki incelemesi olacak.) Cemil Koçak'ın tanıttığı kitap, Bezmi Nusret Kaygusuz'un üç dönemi kapsayan renkli anıları. Orhan Koloğlu ise, İngiliz Casusu Lavrens üstüne yeni bir Arapça kitabı sunuyor.

Geçen Haziran ayından sonra, ilk altı sayımızın oluşturduğu birinci cildin dizin'ini ve cilt kutusu hazırlamakta, acemilik yüzünden hayli gecikmiş ve haklı eleştirilere uğramıştık. Bu kere, ikinci altı sayımızdan (7-12) meydana gelen ikinci cildin dizin'ini ve cilt kutusunu hazırlamakta daha öngörülü davrandık. 8 sayfalık yeni dizi yine 50 TL, cilt kutusu da 600 lira fiyatla satışa çıkıyor. Bunları her zamanki bayilerinde bulamayan okuyucularımız, eskilerini de yenilerini de, ayrı ayrı veya birlikte, ya bizzat zahmet edip idarehanemize gelerek ya da o tutarda posta pulu karşılığında mektupla isteyebilirler.

Tarih ve Toplum'u beğeniyor ve bu ilk yaşgününde, onun daha uzun yıllar yaşamasını diliyorsanız, dergimize abone olarak, onu dostlarınıza salık vererek, mektupla eleştiri ve katkılarda bulunarak, bizi destekleyin, lütfen.

Yeni yıl için en iyi dileklerim ve saygılarımla.

Mete Tunçay

Eugenie'nin İade-i Ziyareti

İMPARATORİÇENİN DOĞU GEZİSİ

Aziz direktörüm,

Size göndermekte olduğum krokilerde şunları bulacaksınız:

1- İmparatoriçenin Asya yakasındaki menba sularını ziyareti. O garip öküzlü aracın adı 'araba'dır. Asyalıların taşıtı budur. Majesteleri kaleşkadadırlar. Önden koşan atlı öncü bir subaydır.

2- İmparatoriçenin eski İstanbul'daki gezintisi, Kapalı Çarşı'yı dolaşması pek hoş oldu. Orada sadece türlü kılık kıyafetlerdeki Türk halkı vardı. Her büyüklükte tâklar ve her boyda, her biçimde sütunlar dikilmişti. Gönderdiğim resim kuyumcular çarşısındaki bir dörtyol ağzına aittir.

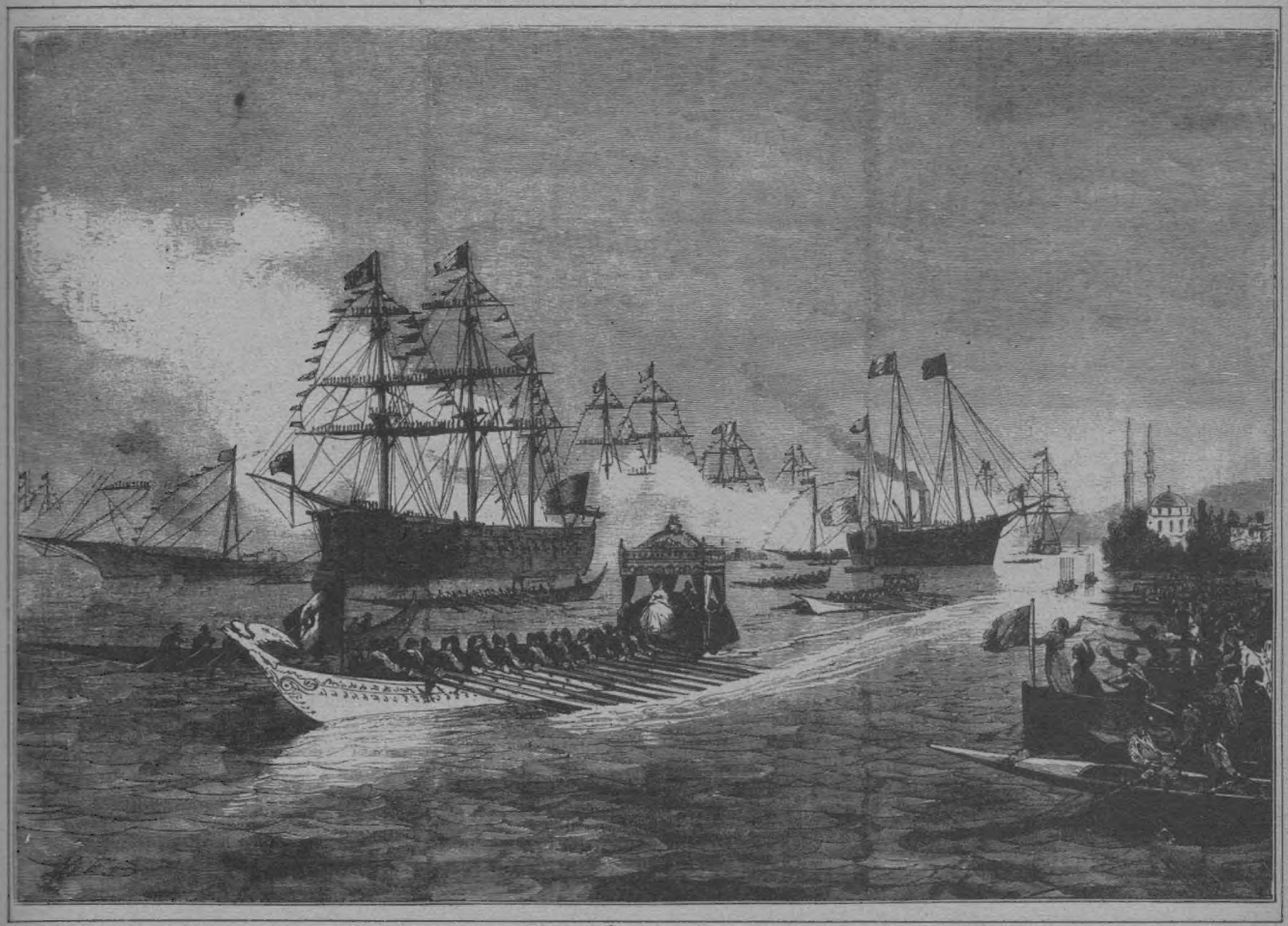

İmparatoriçe'nin Boğaziçi gezisi. Sultan, saltanat kayığı ile Majestelerini Beylerbeyi Sarayı'na götürüyor. Le Monde Illustré 1869.

LE MONDE ILLUSTRÉ

JOURNAL HEBDOMADAIRE

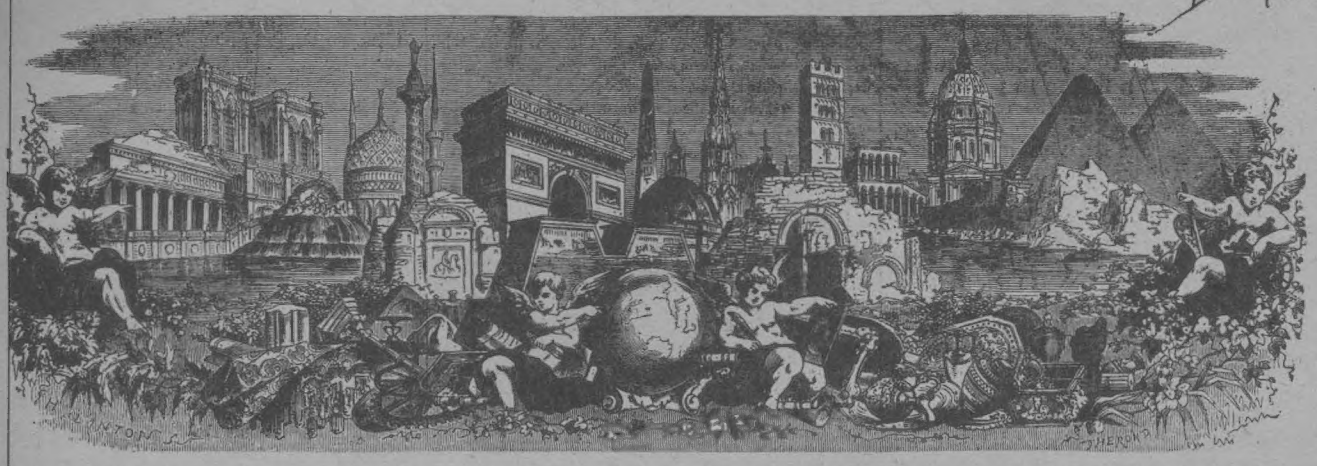

ABONNEMENTS POUR PARIS ET LES DÉPARTEMENTS

Un an, 24 francs ; — Six mois, 11 francs ; — Trois mois, 6 francs.

Le numéro : 35 c. à Paris — 40 c. dans les gares de chemins de fer.

Le numéro demandé quatre semaines après son apparition sera vendu 40 c.

Le volume semestriel : 11 fr. broché. — 16 fr. relié et doré sur tranche.

LA COLLECTION DES 34 VOLUMES : 270 FRANCS.

13e Année. N° 655. — 30 Octobre 1869

DIRECTION ET ADMINISTRATION : 13, QUAI VOLTAIRE

BUREAUX DE VENTE ET D'ABONNEMENT

9, RUE DROUOT, — 13, QUAI VOLTAIRE

BUREAUX DE VENTE ET D'ABONNEMENT :

9, RUE DROUOT

Toute demande d'abonnement non accompagnée d'un bon sur Paris ou sur la poste, toute demande de numéro à laquelle ne sera pas joint le montant en timbres-poste, sera considérée comme non avenue. — Toute réclamation, toute demande de changement d'adresse doit être accompagnée d'une bande imprimée. ——— On ne répond pas des manuscrits envoyés.

SOMMAIRE

TE : Courrier de Paris, par Charles Yriarte. — La onciergerie. — Le palais de Beylerbey. — Revue anec- otique, par Lorédan Larchey. — Arrivée des invités du édive à Alexandrie. — Une aventure en Égypte, par éon Jablonski. — Revue littéraire, par Philippe Dau- riac. — Assainissement de la Senne. — Lord Derby. — Courrier du Palais, par Petit-Jean. — Théâtres, par Charles Monselet. — Les Comptoirs généraux de la Bou- cherie. — Courrier de la Mode. — Le général d'Aute- marre d'Ervillé.

GRAVURES : Palais du Beylerbey. — Les troupes espagnoles attaquant une barricade. — Avant-garde du corps d'opé- ration des insurgés. — La Conciergerie. — La salle dite des Girondins. — Arrivée à Alexandrie des invités du ké- dive. — Entrée de l'Impératrice dans le Bosphore. — Lord Derby. — Assainissement de la Senne. — A la campagne. — Le général d'Autemarre d'Ervillé. — Échecs et rébus.

CONSTANTINOPLE. — Voyage de l'Impératrice. — Palais du Beylerbey, résidence de l'Impératrice Eugénie pendant son séjour.

(D'après le croquis de M. Maudouce, de Constantinople.)

İstanbul- İmparatoriçe'nin gezisi. İkameti süresince İmparatoriçe Eugenie'ye tahsis edilen Beylerbeyi Sarayı.

3- Majestelerinin imparatorluk hamamlarını gezişini de resimledim. Kendileri bütün ayrıntılı bilgileri mimarlardan almaktadırlar. Bu kroki Çırağan Sarayı hamamına aittir. Bu hamam yakında Paris'te sahip olacağınıza modellik edecektir. Tümü mermerden olacak. Yapımı için gereken taşlar şimdiden kesilmektedir. Mimarları Serkief ve Agop Baillia Beylerdir. Bu son ismi geçen zat *Monde İllustré*'ye daima yakın ilgi göstermiştir. Onun sayesinde, kroki yapmak imkânı bulunan her köşeye kolaylıkla girip çıkabildim. Kendisine minnet borçluyuz. Gazetemiz İstanbul'da kapılışıyor. Son nüshalar bir çırpıda tükendi. Bir tanesini bile ele geçiremediğim gibi kıraathanede dahi okuyamadım. Hırsımdan gazetenize nasıl saldırıldığını gösteren bir kroki çizdim. Gelecek postayla göndereceğim. Saygılarının lütfen kabulünü vb.

Montani

BEYLERBEYİ SARAYI

İSTANBUL

İstanbul muhabirlerimizden M.Maboux'dan S.M. İmparatoriçenin İstanbul'da ikameti sırasında oturmuş olduğu sarayı gösteren bir resim almış bulunuyoruz. Muhabirimiz bu binanın tarifi hususunda M.Hissar'ın Moniteur Univerdel'e göndermiş olduğu bilgilere başvurmamızı önermektedir. Biz de adı geçen yazıyı aynen yayınlıyoruz:

"Henüz birkaç sene önce inşa edilmiş olan bu saray dış görünüşü bakımından oldukça ağır bir görünüm arz eder. Boğaziçi'nin Asya yakasındadır. Kayıkla gidilir. İki basamaktan oluşan beyaz mermer bir merdiven çıkılır ve saraya girilir.

Saray, üstü mermer parmaklıklı bir terasın altında iki kattan ibarettir. Mimarisi gerek içte, gerek dışta belirli bir karakter taşımaz ise de bir bakımdan neogrek tarzındadır denilebilir.

Giriş kapıları dar ve uygunsuzdur, merdivenler gösterişli değildir. Ancak bu kusurların insan üzerindeki olumsuz etkisi, İmparatoriçenin dairelerinin bulunduğu ikinci kata çıkar çıkmaz kaybolur.

Bütün Türk ikametgâhlarında olduğu gibi Beylerbeyi Sarayı da iki eşit parçaya bölünmüştür. Bir tarafta harem, kadınlar dairesi, öbüründe selamlık, erkeklerinki. Müslüman ailenin gereği olan bu ayrılık her katta tekrarlanır.

Majestelerinin dairesi harem tarafındadır. Şeref merdiveni yüksek karakter arz eden bekleme salonuna çıkar. Burası uzun dörtgen biçiminde bir sofadır. Türk mavisi sütunların tuttuğu tavanda göz kamaştıran bir süsleme bol bol kullanılmış. Bu sofa-

Majesteleri Göksuyu ziyaret ediyorlar. Le Monde Illustré (M. Montani'nin bir krokisi)

EUGENIE'NİN İADE-İ ZİYARETİ

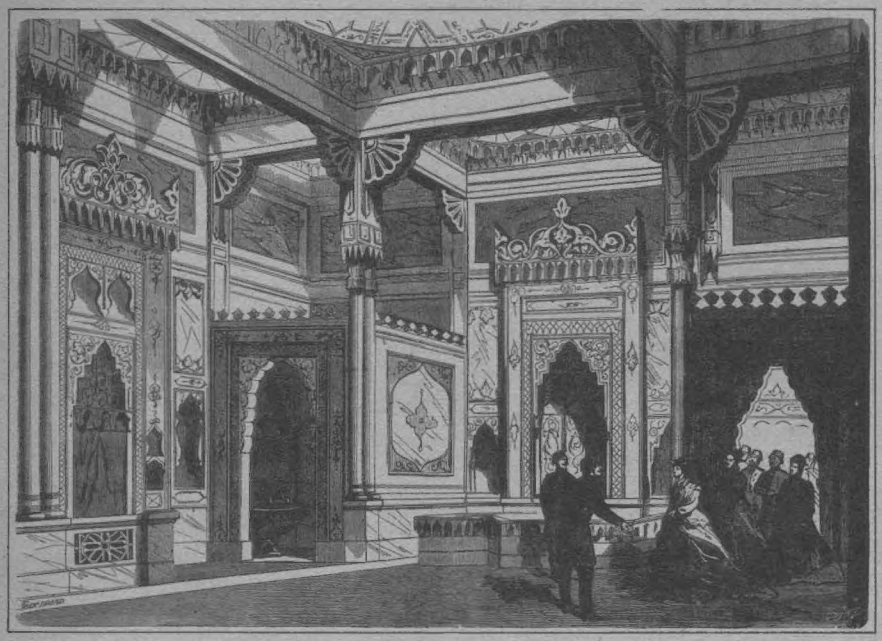

Majesteleri Çırağan Sarayı hamamlarını geziyorlar.
Le Monde Illustré 30 Ekim 1869.

nın dört köşesine birbirinden güzel dört salon açılıyor. Biri mavi, öbürü kırmızı, üçüncüsü beyaz ve dördüncüsü beyaz ve altın yaldızlı. Yine aynı sofaya açılan yemek salonu Avrupa konforu ile mahalli geleneklerin mutlu bir birleşimini oluşturuyor.

Yemekten önce ve sonra getirilen leğen ibrikler kıymetli taşlarla bezenmiş. Bütün sofra takımları doğu ihtişamını yansıtıyor. Üstelik, Sultan görülmemiş bir lükste bir sofra takımını Avrupa'ya ısmarlayıp getirtmiş.

Bütün dairelerin merkezini oluşturan sofanın Boğaz'a bakan tarafı, kimi Avrupa zevkine göre döşenmiş, kimi tam Türk zevkini yansıtan sıra sıra salonlara geçit veriyor. İlk salonlar, kullanılan maddeler, parlaklıkları, kullanımdaki bolluk bakımından dikkat çekiyor. Pek zevkli oldukları iddia edilemese de, genel görünüş göz kamaştırıcı. Türk salonları ise Arap mimarisinin harikalarını hatıra geti-

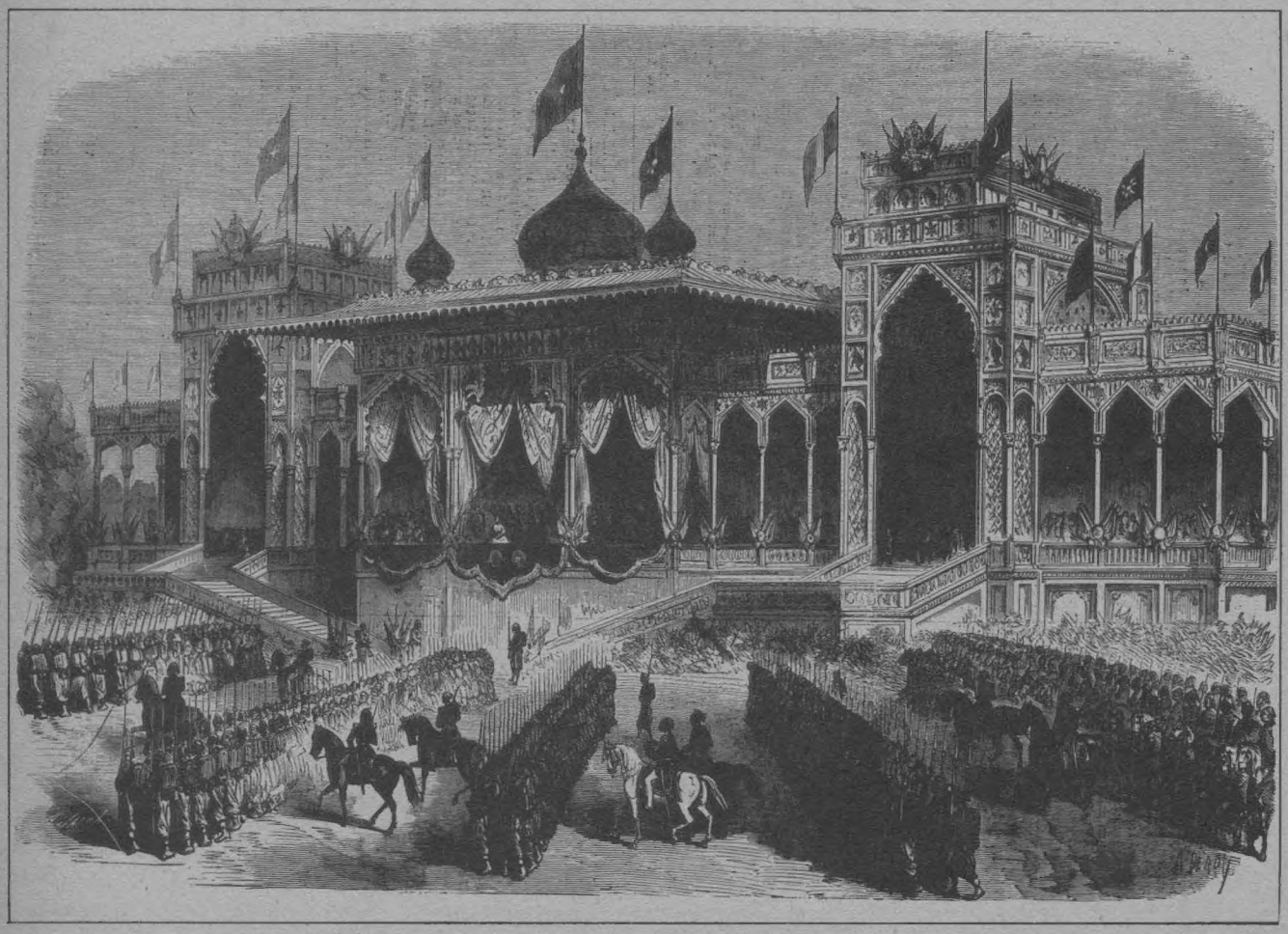

İmparatoriçe onuruna düzenlenen geçit resmi. Hünkâr İskelesi'ndeki Şeref Tribünü.
(İmparatorluk köşkleri dekaratörü M.Montani'nin bir krokisi)

EUGENIE'NİN İADE-İ ZİYARETİ

ren bir zerafetle süslenmiş. Buralarda oymalı olmayan bir tek duvara raslayamazsınız. Her tarafta arabeskler, en parlak renklerle yaldızlanmış tavanları süsleyen şairane yazılar.

Nihayet özel dairelere giriliyor. İlk oda hizmet eden hanımlarca salon olarak kullanılacak. Bu salonun göz alıcı iki özelliği var. Salonun bir yanına muazzam bir Hint şalı gerilmiş. Zemini beyaz, bu beyaz zemin üzerinde birbirini kovalayan altın dallar. Orijinal biçimdeki dolaplarda Abdülaziz'in atalarından kalma koleksiyonların bir bölümü bulunuyor. Bunlar paha biçilmez şeyler, tarifi imkânsız zerafette ve değerde silahlar.

Salonun hemen yanında yatak odası ve Avrupa tarzında hazırlanmış tuvalet odaları bulunuyor. Bir basamakla çıkılan yatağın üstünde değerli kumaşlardan yapılmış ve sırmalı bağlarla tutturulmuş bir sayvan bulunuyor.

Yatak odasının birkaç metre ötesinde büyük bir zevkle yapılmış banyo dairesi var. Burası üstü kubbeli iki kısımdan oluşuyor. Bu kubbede ışık alan bir sürü küçük yuvarlak delikler var. Musluklar gümüşten. Bir bölümde dinlenmek için bir yatak ve duvarı baştan başa kaplayan harika bir şal.

Sarayın bahçesine gelince, burası Avrupa'da olduğu gibi düz veya set değil. Binaya yukarıdan bakıyor. Bir-bir katına mermer merdivenlerle çıkılıyor. Yarı yolda, İstanbul şehrini, uçları göklere uzanan sayısız minareleri birden görüveriyorsunuz. Tepede ise manzara da çok engin. Bir bakışta Karadeniz'le Marmara'yı görebiliyorsunuz: ufukta düz bir çizgi, gökle deniz işte orada birleşiyorlar."

M.V.

Le Monde Illustré'den
Çeviren: Zeynep Menemencioğlu

DAHA KÖTÜ BİR YER BULAMADILARSA NE YAPSINLAR?

Fransız İmparatoriçesi Öjeni, Sultan Aziz'in Paris ziyaretini iade için İstanbul'a geldiği zaman, milimandarlığına hariciye nâzırı Keçeci Zade Fuat Paşa tayin edildi.

Bir gün imparatoriçe Yedikule'yi geziyordu. Elçilerin hapsedildikleri kaleye geldiklerinde Fuat Paşa'ya sordu:

— Burası neresi?

Keçeci Zade şu izahatı verdi:

— Devleti Aliye hali harpte bulunduğu veyahut uhuda [antlaşmalara] riayet etmediğini gördüğü devletlerin elçilerini burada hapsederdi.

Öjeni, hayret ve dehşet ifade eden bir tavırla:

— Buraya mı?

Deyince Fuat Paşa, soğukkanlılıkla:

— Daha kötü bir yer bulamadılarsa ne yapsınlar? cevabını verdi.

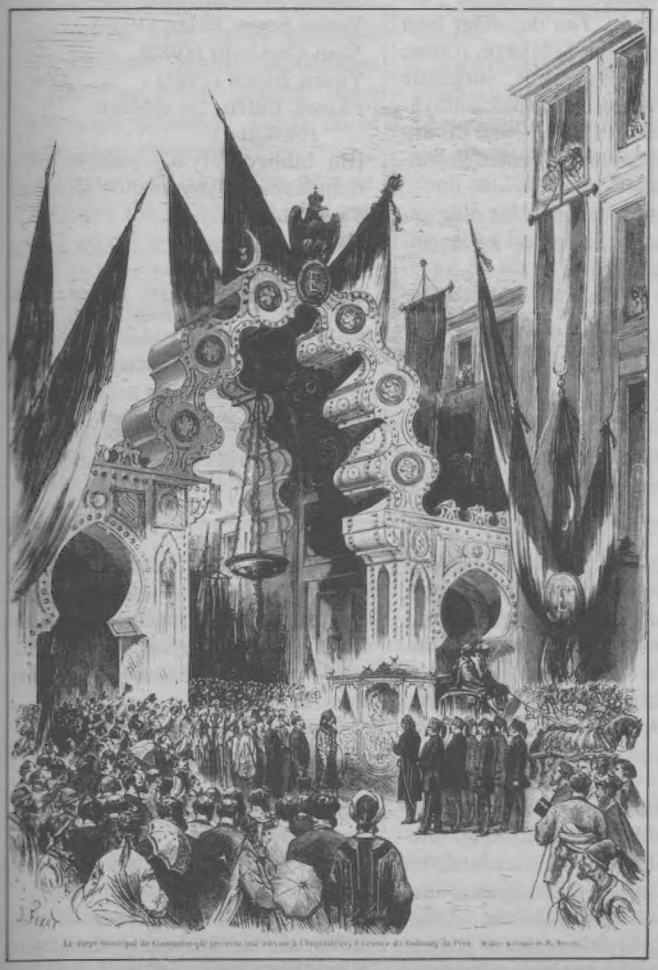

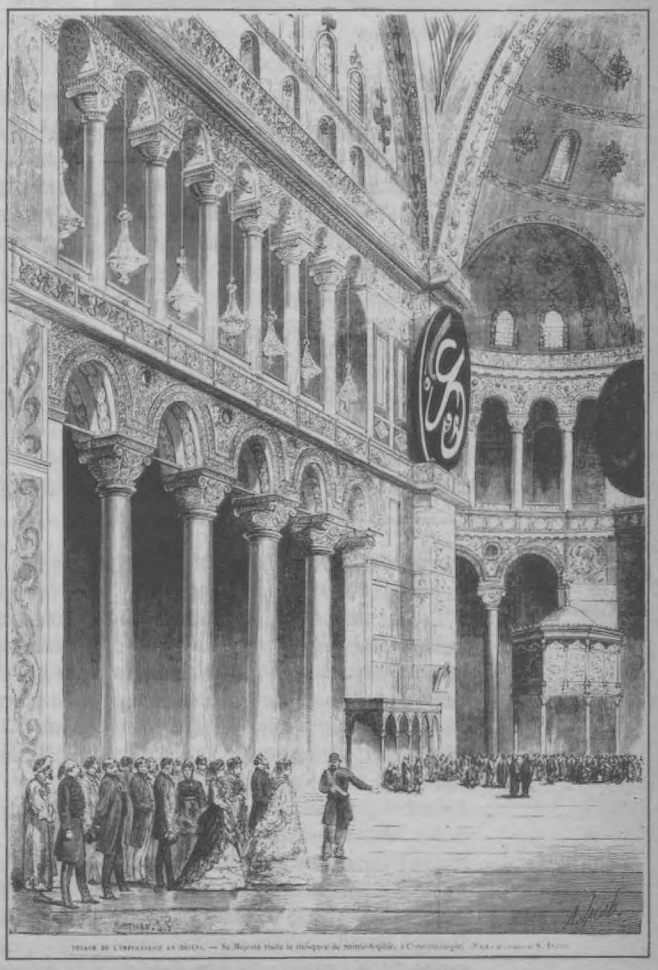

Solda, Beyoğlu (Pera) mahallesi girişinde Belediye Meclisi üyelerince karşılanan İmparatoriçe'ye bir söylev veriliyor. Sağda Majesteleri Ayasofya Camii'ni ziyaret ediyorlar: Le Monde Illustré 1869. (M.Montani'nin bir krokisi)

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ'NDE REFİK HALİD KARAY

(İstanbul 1888 - İstanbul 1965) Türk romancısı, hikâyecisi ve yazarı. İlk öğrenimini Vezneciler'de ve Göztepe'de tamamlamış, daha sonra Galatasaray'da (1900-1906), bir yıl da (1907) Hukuk Mektebi'nde okumuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gazeteciliğe başlayan Karay, 1913'e kadar *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yazar ve mütercim olarak çalışmıştır. Bu arada, *Kalem* ve *Cem* dergilerinde "Kirpi" takma adı ile mizah, *Eşref* dergisinde "Yeniler" başlığı altında Şehabeddin Süleyman, Fazıl Ahmet (Aykaç), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) vb. üzerine portreler ve tanıtma yazıları yazmıştır. 1909'da Fecr-i Âti adlı edebî topluluğa katılmıştır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası yardımı ile 1912'de Beyoğlu Belediye Başkâtibi olan Karay, 1913'te yeniden iktidara gelen İttihatçılar tarafından İstanbul dışına çıkarılmış; Sinop, Çorum, Ankara ve Bilecik'te beş yıl sürgün kalmıştır. Mütareke yıllarında (1918) İstanbul'a dönen Karay*, bir süre Robert Kolej'de Türkçe öğretmenliği ve *Yeni Mecmua*'da yazarlık yapmış, daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Genel Merkezi'nde görev almıştır. 1919'da Posta-Telgraf Genel Müdürlüğü yapan Karay, *Alemdar, Peyam-ı Sabah* gazeteleri ile *Aydede* dergisinde yayımlanan yazıları ile de Anadolu'da başlayan Millî Mücadele Hareketi'ne aleyhtar olmuş, bu yüzden millî hükûmetin yurt dışına sürdüğü Yüzellilikler arasında 9 Kasım 1922'de yurdu terk etmiş,** 1938' de af kanunu çıkıncaya kadar 16 yıl Beyrut ve Haleb'de kalmıştır. Yurda dönüşünde, *Tan*'da, diğer bazı gazete ve dergilerde hikâye, roman ve fıkralar yayımlamış, sürgünde kaleme alınmış 19 kitaplık külliyatını çıkarmıştır (1939-1944). Bir ara *Aydede* dergisini de yeniden yayımlamıştır (1948-1949).

Açık, sade, terkipsiz bir dille yazan, roman ve hikâyeleri kadar mizah ve taşlamaları ile de ün kazanan Karay'ın başlıca eserleri şunlardır:

Sakın Aldanma, İnanma, Kanma (1915)
Üç Nesil - Üç Hayat (1915-1943)
Kirpi'nin Dedikleri (1916)
Ago Paşanın Hatıratı (1918)
Ay Peşinde (1918)
Memleket Hikâyeleri (1919-1939)
İstanbul'un İçyüzü (1920)
Guguklu Saat (1922)
Tanıdıklarım (1922)
Deli (1939)
Bir İçim Su (1939)
Yezid'in Kızı (1939)
Çete (1939)
Gurbet Hikâyeleri (1940)
Bir Avuç Saçma (1940)
İlk Adım (1941)
Sürgün (1941)
Makiyajlı Kadın (1943)
Tanrıya Şikâyet (1944)
Anahtar (1947)
Bu Bizim Hayatımız (1950)
Nilgün, 3 cilt (1950-1961)
Yeraltında Dünya Var (1953)
Dişi Örümcek (1953)
2000 Yılın Sevgilisi (1954)
Bugünün Saraylısı (1954)
İki Cisimli Kadın (1955)
Kadınlar Tekkesi, 2 cilt (1956)
Karlı Dağdaki Ateş (1956)
Sonuncu Kadeh (1956)
Dört Yapraklı Yonca (1957)
Minelbab İlelmihrab (1964)
Yerini Seven Fidan (1977)
Ayın Ondördü (1980)
Yüzen Bahçe (1981)
Ekmek Elden, Su Gölden (baskıda!)

(Bu bibliyografyaya yazarın ölümünden sonra yayımlanan kitapları da eklenmiştir.)

*Karay, İstanbul'a 1918 yılında, ama Mütareke'den hayli önce, Talât Paşa Brest Litovsk'tayken Cemal Paşa'nın izniyle dönmüş, Ziya Gökalp'in iltimasıyla da kalmıştır.

**Karay 1922 Kasımı'nda yurt dışına gitmiştir, ama Yüzellilik olması sonradır (bu liste, 1924 Haziran başında kesinleşmişti).

SUNUŞ

Merhum Refik Halid'in "Bir Ömür Boyunca" adını verdiği anıları, *Minelbab İlelmihrab*'ın devamıdır (o kitabın altbaşlığı: 1918 Mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim). Minelbab İlelmihrab, kapı'dan mihrab'a kadar demektir. Mihrab, bilindiği gibi, camide imamın durduğu, namaz kılarken (Kıble'ye doğru) yönelinen yerdir; mecaz olarak da, "(kendisine) ümit bağlanılan (şey veya kişi)" anlamına gelir. Refik Halid, 60 küsur yıl önce (1923-24'te) sürgündeyken yazdığı anılara bu başlığı koymakla, "baştan aşağıya her şeyi anlatıyorum" demiş olduğu gibi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi de kasdetmiş bulunması olasılığı vardır. Yazar belki, *bab* sözcüğüyle Osmanlı Hükümeti'nin simgesi olan Bâbıâli'yi anıştırmakta, *mihrab*'la da "umudum, Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet'te" demek istemektedir.

Minelbab İlelmihrab'ın 1924 yılında, İstanbul'daki *Akşam* gazetesinde tefrika edilmek istenmesi, bir hayli tartışmaya yol açmıştı. Nihayet, tefrika başlayabilmiş, fakat Şeyh Said Ayaklanması'nı izleyen Takrir-i Sükûn döneminde tamamlanamamış, yarım kalmıştır. Bu anılar, ikinci kez, 1948'de *Aydede*' de tümüyle 70 tefrika olarak yayımlanmıştır. 1964'te kitaplaştırılırken, yazar eserini 22 sayfalık yeni bir başlangıçla sunmuştur. Kitabın 202 sayfa tutan geri kalanıysa üç kısımdır:

Mütareke'den Damad Ferid Paşa'nın ilk sadaretine kadar,

Damad Ferid kabinelerinin sukutundan Ali Rıza Paşa kabinesinin teşekkülüne kadar,

İstanbul'un işgalinden tahliyesine kadar.

Refik Halid, bu yapıtın sonundaki bir notta, anılarının devamını "Bir Ömür Boyunca" başlığı altında yazmakta olduğunu açıklamaktadır.

Bir Ömür Boyunca

(I)

REFİK HALİD KARAY

1927 yılından beri cep takvimlerine günlük notlar tutarım; fakat bu defterlerde politika ile alâkalı kayıt yoktur. Tam manâsıyla havadan sudan, gelen misafirlerden, gittiğim misafirliklerden, seyahatlerimden kısaca bahsederim. Zaten bildiğiniz gibi, o takvimlerde günlük notlara ayrılmış yer pek dardır; ancak beş altı satır alır, bu da bana yeter.

Şimdi bir şeyi hatırlatır diye, sıraya bakmadan hepsine göz gezdiriyorum. Birden aklıma geldi: acaba hangi yılın hangi ayında ve bu ayın hangi gününde Türkiye'nin Halep Konsolosu Celâl Bey evime gelerek bana Hariciye şifresiyle aldığı davet telgrafını bildirmişti?

Umumi af çıkmadan dört sene önce mi idi? Yoksa beş sene mi? 1935'i boşuna aradım, nihayet 1934'te buldum. Temmuz'un 12. Perşembe günü... Sadece şunu yazmışım: "İkindi üzeri Celâl Bey geldi." Memleketime dönüşümden yıllarca sonra, *Yeni İstanbul* gazetesinin galiba "Hatırasını unutamadığınız gün hangisidir?" anketine verdiğim bir cevap vesilesiyle ilk defa açığa vurduğum bu mes'ut hadisenin tafsilâtını vermek -mademki hatıratımı yazıyorum- artık bir vazife oluyor demektir.

O gün öğleden az sonra kapı çalındı, açtım: konsoloshanenin resmî elbiseli kavası sokakta duruyor ve sırıtıyor:

- Hayrola? Ne var?

- Konsolos Bey gelecek burda...

- Ne zaman?

- Bugün, ikindi vakti. Siz evde?

- Evdeyim, beklerim, buyursunlar.

Sırıtması -bu sırıtma nezaket alâmetidir- biraz daha genişledi ve o sıcakta -Temmuz ortasındayız demiştik ya- adamcağız çizmeli idi, çizmelerinin topuklarını yarı askerce yere vurarak selâm verdi ve taş merdivenlerde akisler yapan bir gürültü ile inip gitti.

Konsolos beyin evime gelmek istemesi için mühim bir sebep olması lâzımdı. Kulüpte rastlaşır, görüşürdük. Refikamın iki defa İstanbul'a gitmeğe mecbur kalmasından dolayı, bir de pasaport işi için konsoloshaneye uğramıştım. Celâl Bey gayet kibar, iyi niyetli, dünya görmüş, tanınmış bir aileden, "sahici sayın" bir zat idi. Ve rahmetli Salih Bozok'un da çok eski bir dostu idi. Sâbık erkân-ı harb zabitiydi. Duyduğuma göre, bugün -hamdolsun- hayattadır. Kılıç Ali Bey'den işittim, Çamlıca'da oturuyormuş.(*) Biz onu Halep Konsolosluğu'ndan mebus olarak memlekete yolcu etmiştik; gidişine bütün gurbetzedeler üzülmüşlerdi.

Acaba ziyaretime gelmesi, buna lüzum görmesi sebebi ne ola? Hani "bayram değil, seyran değil, eniştem beni neden öptü" gibi şaşılacak bir iş! Bayram değil, kandil değil, konsolos bey neden evime geliyor? Hoş bayramda, kandilde de gelmez, gelemezdi ya! Muamma bu.

Bereket, iki üç saat sonra çözülecek muammalardan. Zevcemle düşündük taşındık, bir hükme varamadık. "Hayırdır inşallah" diye beklemeğe koyulduk. Doğrusunu isterseniz, ben yine gündüz uykumu feda edemedim, şöyle bir saat kadar kestirdim. Temmuz sıcağı bu, hem

---

"Bir Ömür Boyunca"nın ilk kısmı, aynı yıl *Yeni Tanin* gazetesinde tefrika edilmiştir (30 Mayıs-13 Temmuz 1964: 45 sayı). İkinci kısım, eski harfli bir elyazması halindedir ve bugüne kadar yayımlanmamıştır. Bu ödevi, şimdi *Tarih ve Toplum* yerine getiriyor.

Refik Halid, hiç kuşkusuz, tarihçi değil, gazeteci ve edebiyatçı idi. Ama anılarının önemi, ciddi tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılmasından bellidir. Yer yer bir özeleştiri niteliğinde olan *Minelbab İlelmihrab*'ı ilk okuduğum zaman, kendi payıma, beni en çok etkileyen yanı, siyasete niçin karıştığı konusunda, İttihatçı düşmanlığından öte, hamasî gerekçeler sıralayacağına, yüksek makamlarda bulunmanın maddî avantajlarından hoşlandığını açıkça anlatması olmuştu. (Aslında, herkes için bu böyledir de, söylemeye cesaret edemezler!) Aynı içtenlik, "Bir Ömür Boyunca"nın *Yeni Tanin*'de tefrika edilen bölümlerinde de, *Tarih ve Toplum*'da okuyacağınız sayfalarında da sürmektedir.

"Bir Ömür Boyunca", kronolojik bir sıra takip etmez. Tefrika yapısına uygun olarak kaleme alınmış episodlar, bazan 1918 öncesine, ta yazarın çocukluk günlerine uzanır, bazan 1922-38 arası sürgünlük yıllarına; bazan da *Minelbab İlelmihrab*'ta anlatılan olayların, orada geçiştirilmiş bir ayrıntısını işler.

Refik Halid, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın bir mensubu olarak Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkmış, ama sonradan o dönemde yazdıklarına nedamet duymuş, kefaretini de ödemiştir. Bugünden bakılınca, Refik Halid'in yapıp ettiklerinden, yaşayıp gördüklerinden daha önemlisi, onları nasıl akıcı bir üslûbla hikâye ettiği oluyor. Bunları okurken, kendi kendisiyle de alay etmesini bilen, zeki bir yazarla karşı karşıya geldiğimizi anlıyoruz. Okuyucularımızın, bu yazı dizisini büyük bir ilgiyle izleyeceklerinden eminiz.

Mete Tunçay

BİR ÖMÜR BOYUNCA

Refik Halid 1920'de Büyükada'da gazeteci arkadaşlarıyla.

de Halep'te. Termometre otuz altıda mıhlanır kalır. Günde en aşağı beş defa duşun altına koşulur. Pijama da giyilmez ha! Çıplak ten üzerine incecik entari. Bu da ayıp olmasın diye!

Şehrin en işlek caddesinde 13.00-16.00 arası trafik durur. Ama kalabalıktan değil, ecinniler bile top oynamadığından. O tarihte iki ev değiştirdikten sonra Aziziye Parkı karşısında yeni yapı, küçük, fakat şirin bir apartmanda oturuyordum, apartmanın en üst katında. Ziyarete ehemmiyet verişimin bir sebebi de, hafif bir felç geçirmiş olan Celâl Beyin asansörü olmayan binada üst kata çıkmayı göze alması idi. Bilmiyordu ise bile, kavas herhalde söylemiş olacaktı.

Af haberi değildi muhakkak. Onu gazeteler yahut aldığımız aile ve dost mektupları sezdirirdi. Cumhuriyet'in onuncu yılında vatana dönmemiz hemen hemen kararlaşmışken, hükûmet reisi bulunan İsmet Paşa'nın buna "Lozan muahedesinin bir protokolüdür. Devletlere sormadan yahut haber vermeden yapamayız" diye mâni olduğunu işitmiştik. Doğru mu idi bu haber? Bilmiyorum. Fakat o zatın siyasî aflardan pek haz etmediğini, sonradan öğrendiğimize göre belki de doğrudur.

Esasen on beşinci yıldaki umumî af kanunu kendisinin hükûmette bulunduğu zamana raslamamıştır, hem de hiçbir devlete sorulmadan yapılmıştır. Hangi devlet af fikrine karşı koyar ki? Akla gelmez. Onun içindir ki, İsmet Paşa'dan bu derece yersiz bir bahane icadı beklenemez. Öyle olmakla beraber, niçin gizleyeyim, o rivayet İnönü'ye gücendirmişti beni; epeyce üzmüştü de. Zira dönüşümüz tam beş yıl gecikmişti; gurbetzedeler bakımından beş yılı beşle zarbetmeli (çarpmalı). O son beş yıl içindedir ki, babama ve büyük kardeşime ebediyyen hasret kaldım; geliyorum diye ne kadar sevinmişlerdi, nasıl bekliyorlardı! On altı yıl süren talihsizliğim müddetince bana ve eşime -ümide kapıldıktan sonra- beş yıl daha vatan dışında kalmak gerçekten zor gelmişti.

Neyse, oluyor böyle ters, aksi işler. Geç oldu, güç oldu; ama Atatürk sayesinde netice iyi oldu ya! Koca adam, hasta döşeğinde af direktifini verdi ve aleyhtarların Meclis'teki yaygaralarına, hele politika alanında parlamasıyla sönmesi yatsıya kadar bile sürmeyen Refah faciası sorumlusunun(**) sövüp saymalarına rağmen, kanun hatta müteveffanın da lehte rey vermesi üzerine ittifakla kabul edildi. Kabul edilmesiyle de Türkiye dışında bir tek politika suçlusu kalmadı ki, bu dünya çapında bir rekordu. Hürriyet için en çok kan dökmüş olan Fransa'da dahi, bugün ecnebi diyarlarda sığınmış politika suçlusu vardır; İspanya veya Portekiz gibi diktatörlük ülkelerini kâale almıyorum.

Yüzelliliklerin affı, Atatürk'ün değme yiğite nasip olmamış, çok yüksek ve çok insanca hareketlerinden -unutulmaması ve misâl olarak daima tekrarlanması lâzım gelen- bir tanesidir ki, umumî politika tarihinde bile yer alacak değerdedir. Haydi ben de o listede idim, az çok benzerlerim de... Fakat öbürleri, bize hiç benzemeyenler, o eli silâhlı, beli tabancalı niceleri! Bu bahsi Atatürkçü muharrirler ve hatıratçılar neden belirtmezler ve onun parlak icraatı arasında zikretmezler acaba? Küçümsenecek işlerden olmasa gerektir.

Hatırımda kalmış: sadece Falih Rıfkı af üzerine *Ulus*'un başmakalesinde o harekete "politika suçlusu bulunmayan tek memleket" sözleriyle lâyık olduğu değeri vermişti. Gazetecilerin bazısı, hele kuvvetli kalemini inkâr etmediğim zavallı felâketdide Peyami Safa, çalıştığı gazete sahibinin hoşuna gitsin diye galiz bir lisanla affın aleyhine ve af edilenlere atıp tutarken! Keskin bir fıkracı ve mütefekkir bir romancı idi merhum; bu ayrı hikâye.

Bahis yeter, Haleb'e dönelim. Nihayet onun hesabına saymakla tükenmeyeceğini ve çıkınakla sonuna erişilemeyeceğini sandığım, merdiven basamaklarını yendiği halde hiç de yorulmuş görünmeyen konsolos bey eve girdi: kısaca hoş beş. Sonra resmîleşen bir lisanla dedi ki:

- Ankara'dan Hariciye şifresiyle bir telgraf aldım...

Hanım ve ben dikkat kesildik.

- ...Bu telgrafta, Atatürk hemen Kilis tarafından hududu geçerek ilk jandarma karakoluna teslim olmanızı...

Allah Allah! Niçin? Neden? Aklıma sığdıramıyorum, heyecanla sözün sonunu bekliyorum. Burada durup dururken, ne sebeple hududu geçip de, kapısının önünden koşar adımlar uzaklaştığım karakollara teslim olacak mışım? Halep'te bir tehlikeye mi uğramak ihtimali var? Çıldırmak işten değil.

- ...Lüzumlu emirler verildiğinden Ankara'ya izam edileceğinizi ve orada kalacağınızı bildirdiler. Sizden alacağım cevabı derhal şifre ile arz edeceğim.

Ve dahi duralar!

Aklımdan bir anda bir sürü düşünce geçiyor. Davete sevinmekle, can atmakla beraber birtakım düşüncelerin te'siri altında kararsızım. Nedir düşündüklerim? Şunlar:

Ya giderim de az sonra mes'eleyi hükûmet işi yaparak, geri dön derlerse?

Döndüğüm takdirde Fransız idaresi bana şüpheli gözle bakmaya başlarsa?

Yazılarım beğenilerek, hasret çekmeme acınarak çağırılmakla beraber, ya sohbet ve meclisim hoşa gitmezse?

Bir pot kırar da davet sahibini gücendirirsem?

Huzuru mutad zevatı yadırgarsam, yahut onlardan beni çekemeyenler olursa, kısaca daima dönme korkusu içinde huzursuzluk duyarak yaşamaktansa, iyisi mi, iyi kötü yerleştiğim şu yerde kalmak daha emniyetli sayılmaz mı?

Evet, bütün bunlar, belki başka mülâhazalar bir anda aklıma geldi. Refikamın da aklından aynı şeyler geçmekte idi ki, birbirimize çevrilen bakışlarımızla anlaşarak cevap veriyorum, işte:

- Atatürk'ün bu lütuflarına karşı duyduğum minnettarlığı ifadeden âcizim, beni ihyâ ettiler; ömrüm oldukça iyiliklerini unutmayacağım. Âdeta taze can buldum. Fakat bende bir karakol fobisi vardır, başımdan geçen vak'aların te'siri herhalde. Af resmî şeklini almadıkça orada daima huzursuzluk duyacağım. Beni mazur görsünler, burada kalmama müsaade buyursunlar. Madem ki halim şefkat ve rikkatlerini çekmiş, affı resmî şekilde çıkaracaklarına hiç şüphem kalmadı. O günü emniyetle bekleyeceğim.

Tabiîdir ki, bu sözleri tastamamına, şimdi yazdığım kelimeleri kullanarak söylemedim; aşağı yukarı ifademin mânasını vermiş oluyorum. Celâl Bey'e "resmî af"tan ısrarla bahsettiğimi iyice hatırlıyorum; kendisi:

- Maruzatınızı şimdi, konsoloshaneye varır varmaz şifre ile bildireceğim, dedi ve gitti.

İşte mev'ud (vaad edilen) af hemen hemen günü gününe tam 4 sene sonra tahakkuk etmişti. Şu cihet mühimdir ki, Atatürk -yine Bozok'tan dostu Celâl Bey'e gelen mektuplardan öğrenilmişti- davetine icabet etmediğime kızmak şöyle dursun, "Hakkı var" bile demişti; beni bir üzüntüden kurtarmıştı.

Sonraları Kılıç Ali Bey anlattı: o gece Atatürk'ün davet telgrafı emrini verdiği sırada, meclisinde imiş; hatta bir ara yanından ayrılmış, başka odada bulunanlara "Refik Halid geliyor" haberini sevinçle ulaştırmış. Haber oradakiler üzerinde ne tepki yapmış? Sormadım. Yalnız kendisi bana:

- Telgrafa "hususi misafirim olarak" kaydının konulmasını da emretmişti, dedi. Fakat galiba şifreye o kayıt -nedense- girmemiş olacaktı ki, konsolos beyden bu sözü işitmedim. Aziz ve pek eski dostum merhum Necmettin Sadak hariciye vekilliğine geçtiği zaman -gurbette kaldığım müddet benimle muhabereye geçmeyen bir odur, bir de Falih Rıfkı- şifre suretlerini aratabilirdim; ihmal ettim. Belki de Celâl Bey tebliğ sırasında unutmuştu, yani şifrede vardı.

Esasen misafiri olmadıkça gidebilmeme imkân yoktu, maddeden ve ma'nen, hatta usülen ve kanunen!

Gelin de, bana şimdi şu okumak zahmetine katlandığınız hatıratta Atatürk'ten daima hayranlıkla bahsedişimin sebep ve sâiklerini sorun bakayım! Hayranlığım hem vatanımla, hem de şahsımla alâkalı derin minnet hislerinin en tabiîsidir.

★ ★ ★

İstibdat devrinde -rejime bağlı, o yüzden gül gibi geçinen insanlar olmamıza rağmen- bizim evde de arasıra bir Abdülhamid aleyhdarlığı havası esmez değildi, hele bir gün hepimiz çileden çıkmıştık; bakınız neden dolayı:

Ziyaretimize kışın daha az gelen bir yaz komşumuz vardı, sarıklı idi; Şehzadebaşı Camii müezzini idi, amma hali vakti yerinde, ev bark sahibi adamdı, biz asıl ismini bilmezdik, sadece "Hacı Hafız Efendi" derdik; veya "Sarı Hafız" da denilirmiş.

Suadiye Camii inşaatında beş para almadan didinircesine yıllarca kontrolörlük yapar, her tarafa koşar, zekî, hoşsohbet. Azıcık sinirli ve sert bir zat olan bu Hacı Hafız Efendi, o gün öğleden önceki bahçe sohbeti ziyaretinde, misafirler arasında hafiyelik edecek kimse bulunmadığına emniyet getirdikten sonra, dedi ki:

- Bilirsiniz ben her gün köyde ve civarda gezer, dolaşırım, dolaşmayı severim. Son zamanda yolumun üzerine kırçıl pos bıyıklı, saçı sakalına karışmış, perişan kıyafette bir adam çıkıverdi, avare avare dolaşan, dalgın dalgın bakınan meczub tavırlı biri. Merakımı yenemedim, ahbab oldum. Nihayet derdini anlattı ve ağlattı.

Hepimiz kulak kesildik, dinliyoruz. Dinlediğimiz gerçekten tüyler ürpertici bir vak'a, facia!

Adamcağız eski bir jandarma çavuşu imiş. Beşiktaş, yani Yıldız Saray Muhafızı 7-8 ismiyle ve Ali Suavi'nin katili olmakla meşhur Hasan Paşa'nın maiyyetinde bulunmuş -çok yazıldı ama tekrarla: 7-8 lâkabı Paşa'nın Hasan imzasını bile atamayacak kadar ümmî oluşundan ve, eski rakamlarıyla "7-8"in "Hasan" kelimesine benzemesinden, onu çizebilmesinden konulmuştur- fakat daha önce bir konakta çalışmış,

Refik Halid sürgün yıllarında.

BİR ÖMÜR BOYUNCA

küçük beyin lalalığını etmiş, konak dağılınca jandarmalığa girmiş, çavuşluğa yükselmiş.

İşte hikâyesi: karanlık bir geceyarısı muhafızlık dairesinde telâşlı, esrarlı gidip gelmeler, gizli emirler, bir fevkalâdelik. İskeleye de koca bir istimbot yanaşmış, bekliyor. Az sonra elleri kelepçeli, birbirlerine bağlı, kimi genç, kimi yaşlı, beş on kişilik bir kafile muhafızlık zindanından çıkarılmış, ölgün el fenerleri ışığı altında istimbota sokmuşlar bunları, jandarma çavuşunu da. Gemi açılmış, gidiyorlar, nereye? Başka bir vapura mı?

Hayır, Sarayburnu'nu geçmişler; Yassıada ile Hayırsızada ortasındalar, akıntının içinde bir emir:

- Bu adamları denize atacaksınız!

Başlamışlar atmaya. Bizim jandarma çavuşu da emre uyanlar arasında. O karanlıkta bir tanesini tam atacağı sırada irkilmiş; bir ses:

- Lala! Lalacığım!

demiyor mu? Zira denizde boğacağı genç vaktiyle kucağında gezdirdiği, mahalle mektebine götürüp getirdiği, pek sevdiği çocuk değil mi? Oracığa düşüp bayılmış, genci başka biri denize fırlatmış ve aklî muvazenesi bozulduğundan bu vak'a üzerine çavuşu işinden çıkarmışlar. Şimdi, Hoca Hafız Efendi'nin gördüğü gibi yarı meczub köy köy dolaşıyormuş!

- Hay Allah belâlarını versin mel'unların!

diye bir beddua ve arkasından padişahı la'netleme. Babam kederinden uzun zaman uyayamadı, uykusuz geceler geçirdi; herkesin siniri bozuldu; ben -ancak 16-17 yaşında idim- ihtilâlci kesildim, verdim kendimi ihtilâl tarihleriyle alâkalı Fransızca kitaplara!

Sonra Hürriyet ilân edildi. Gazeteler -bu gibi hikâyelerle kulaklar doldurmak için- ilânlar koydular: "İstibdat devrinde ailesinden âkıbetleri meçhul kalmış kimseler varsa bildirsinler!"

Bekledik, bekledik, bir tek kimse çıkmadı, bir tek isim verilmedi. Anlaşılan o çavuş gerçekten deli imiş, gördüm sandığı vak'a, deli uydurması; bir manya nöbeti! Hoş, bir tarihte de insan kıyma bahsi gazetelere kadar geçmemiş mi idi? İnananlar, ınanıp da kıymadan tiksinenler bile olmuştu. Bizler de o delinin "suya insan atma - *ilka-i insan fi'lma*" hikâyesine inanmamış mıydık? Uzun zaman takvimlerde ne vakit "ilka-i salîp", yani Ortodoksların "suya haç atma" gününü okusam, hep o vak'ayı hatırlamaktan kendimi alamamıştım; sonraları unuttum bereket! Politikacının, yahut gazetecinin encamı karmakarışık hengâmesinde tesir yapacak bir şeytanlık idi, bu.

Ötekine zaten kulak asmamıştım; asan da pek olmamıştı ya. Hangi asırda yaşıyorduk ve hangi yamyamlar ülkesinde? Yıkılan idare ne kadar kötü olsa, işi bu derekeye götüremezdi. O bir delinin değil, bir müzevirin kasıtlı marifeti olmalıydı.

Mamafih I. Dünya Harbi'nde Anadolu'nun ücre köşesinde bir kasap eline geçirdiği çocukları kesmiş, etlerini müşterilerine satmış, vak'a meydana çıkınca herif ve yardımcısı olanlar hepsi asılmıştı; bunu gazetelerde o zaman okumuşduk, koleksiyonlar karıştırılırsa bulunur.

Ne korkunç şeyler olmuştu, harpde... Harbi bırakalım da sulh zamanına geçelim.

(*) Doğru değil! Bu zat, Refik Halid Bey daha Türkiye'ye dönmeden, 16 Temmuz 1938'de ölmüştü. Celâl (Mengilibörü: 1876-1938), emekli kurmay albay, bir süre Dışişleri Bakanlığı'nda çalıştıktan sonra, Beşinci Dönem'de (1935) Antalya Milletvekili seçilmiştir.

(**) Cevdet Kerim İncedayı kastediliyor. İkinci Refik Saydam Hükûmeti'nde (3 Nisan 1939-8 Temmuz 1942) Ali Çetinkaya'nın istifası üzerine Münakalât (Ulaştırma) Vekili olan ve "Refah Faciası" soruşturmasıyla ilgili olarak 12 Kasım 1941'de istifa eden İncedayı, Recep Peker Hükûmeti'nde de Bayındırlık Bakanlığı yapmıştır (7 Ağustos 1946 - 9 Eylül 1947).

7 Kasım 1917'de Petrograd'da doğdum. Ailem İhtilâli müteakip 1919'da Fransa'ya gelerek, Paris'e kesin olarak yerleşti. İlk ve ortaöğrenimimi Paris'te yaptım.

Ailem "cultivé" bir aileydi. Yetişmem için hemen hemen bütün şartlar hazırdı. İngiliz mürebbiyem vardı; İngilizce ilk dilim oldu. Evde Rusça konuşurduk. Okulda ve çevre ile konuşma dilim, tabiatıyla Fransızca idi. Babam Azerî olduğundan, eve gelip giden ahbaplarından Azerî Türkçeye aşinalığım başladı.

Paris'te liseyi bitirdikten sonra, yüksek tahsilimi, Paris Edebiyat Fakültesi'nde (Sorbonne) tamamladım. Aynı zamanda Paris'te Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Millî Okulu) Türkçe ve Farsça Bölümü'nden mezun oldum. Türkçeyi Jean Deny ve Adnan Adıvar'dan öğrendim. Farsçayı Henri Massé'den öğrendim. Claude Cahen ve Louis Massignon hocalarının arasında oldular.

Önce Sorbonne'daki Ecole Pratique des Hautes Etudes'den *Umur Paşa Destanı* adlı çalışmamla diploma aldım. Bunu müteakip *La Geste de Melik Danişmend* (Danişmendnâme) adını taşıyan tezimle edebiyat doktoru unvanını aldım. Böylece uzmanlık hayatım başladı. Beni Türkoloji dalına yönelten sebepler şunlar: Küçük yaşımdan beri Doğu ile temasım oldu. Babam, Azerî edebiyatının yanı sıra Fars edebiyatını da çok iyi bildiğinden, kütüphanesinde bu konuda yığınla kitap vardı. Meselâ 14 yaşımda *Hafız'ın Divanı*'nı babamın kütüphanesinde buldum ve okudum. Ömer Hayyam ve Şadi Şirazî için de aynı şeyi söyleyebilirim.

Beni Doğu dünyasına "initié" eden önce bunlar olmuştur. Bir de babamın Azerî türküleriyle Kafkasya hatıraları. Çok zengin bir hatıralar dünyası vardı, sesi de çok güzeldi.

18 yaşımda Halide Edib'in *Ateşten Gömlek*'ini okudum. Bu kitap beni Atatürk'e karşı büyük bir hayranlığa götürdü.

Bunlar gibi, yüksek tahsilimi yaparken, hocalarım olan özellikle Jean Deny ile Louis Massignon ve Hen-

YAŞAYAN TÜRKOLOGLAR-I

İréne Mélikoff

ri Massé'nin de meslek hayatımın çizgisinin çizilmesinde büyük rolleri olmuştur. Türk dilinin derinliği ve mükemmelliğini Jean Deny'den öğrendim. Sufîliğe beni çeken de Louis Massignon oldu. Meslek hayatımın gelişmesinde, rahmetli Ömer Lütfi Barkan başta olmak üzere, Faik Reşit Unat ve başkalarından büyük yardımlar gördüm. Ama özellikle Barkan'la otuz yıllık bir dostluk bana çok şeyler öğretti. Onun ölümü yalnız irfan dünyası için değil, benim için de büyük bir boşluk oldu.

İlmî hayatımda Fuat Köprülü de kitaplarıyla beni etkilemiştir. Birçok fikirlerini benimsemişimdir. Meselâ Bektaşiliğe ve Alevîliğe karşı merakımı uyandıran başta o olmuştur.

İlmî incelemelerime Türk "epik" edebiyatı ile başladım ve giderek Türk-İslam batınî edebiyatında derinleşmeye çalıştım. Beni batınî edebiyata çeken *Abu Muslimnâme* oldu. Bu konuda *Abu Müslim, le "Porte-Hache" du Khorassan, dans la tradition épique turco-iranienne* (Türk-İran epik geleneğinde Horasan "Teberdâr"ı Ebu Muslim) adlı bir kitap yazdım ki, benim için çok önemlidir.

Aynı yılarda, Fransız radyosu için rahmetli Salih Zeki Aktay'ın "Hallac-ı Mansur"unu çevirdim ve banda geçirilmesinde rol aldım. Bunun sonucu olarak Salih Zeki Aktay da çok yakın dostlarım arasına girdi. Çok kültürlü ve duygulu bir zattı. Doğu dünyasını olduğu kadar Batı edebiyatını da iyi bilirdi.

1969 yılında, hayatımın bir büyük dönüm noktası oldu: O yıl Bektaşilik üzerine araştırmalarda bulunurken Alevî dünyası ile karşılaştım. Benim için bu bir "révelation" oldu. isterseniz "manevî bir uyanış" deyiniz. Çünkü, bütün hayatıma olduğu gibi fikrî hayatıma da yeni bir yön verdi. İşte o zamandan beri çalışmalarımda temel konum, Bektaşilik, Alevîlik ve Kızılbaşlık olmuştur.

Fransa'da özellikle Bianchi ve Paret de Courteille gibi araştırıcılarla başlayan Türkoloji çalışmaları Jean Deny ile doruğuna varmıştır. Meselâ, Jean Deny Türk gramerinin babası sayılıyor ki doğrudur. Onun 2000 sayfalık *Türk Grameri*'nden sonra o ayarda başka bir eser bugün de yazılmış değil. Bugünkü Fransız Türkologlar onun öğrencileridir. Bunlar arasında, benden başka Louis Bazin, Robert Mantran, Fransız olmayan başka Türkologlar da var. Jean Deny'den sonraki kuşak biziz; şimdi ise bizim öğrencilerimiz Türkolojide yerlerini almaya başlamışlardır. Bunların arasında Fransız olarak, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont, Remy Dor gibi bilgin araştırıcıları zikretmemiz lâzımdır.

Türkoloji alanında Türkiye çok büyük bilginler yetiştirmiştir. Birkaç isim saymak gerekirse Fuat Köprülü'den başlayarak, Mükrimin Halil Yınanç'ı, Ömer Lütfi Barkan'ı, Osman Turan'ı, Enver Ziya Karal'ı, Abdülbaki Gölpınarlı'yı, Tayyip Gökbilgin'i özellikle zikretmek lâzımdır. Hayatta bulunanlar arasında Halil İnalcık'ın yeri tartışılamaz. Adnan Erzi'yi, Şerafettin Turan'ı ve çok eski ve aziz ahbaplarımdan Abdülkadir Karahan'ı da anmam lazım. Gene hayatta bulunanlar arasında, bilgin ve in-

san olarak Şerif Mardin'in nazarımdaki yeri müstesnadır. Şerif Mardin gerçekten "soylu" bir kişidir.

Halen Türkiye'de genç bir kuşak Türkoloji alanında şimdiden varlığını ortaya koymuş bulunmaktadır: Ad vermek gerekirse, geleceğin büyük bilginleri arasına girecek olan başta İlber Ortaylı vardır. Buna başkalarını da katabilirim. Özellikle yanımda doktora çalışması yapmış olan Mükrimin Halil'in yeğeni olan Refet Yınanç, Erdal Yavuz, Ahmet Saltık ve ayrıca geleceğini çok parlak gördüğüm, genç yaşına rağmen birçok değerli kitap yazmış olan Ahmet Yaşar Ocak'ı saymalıyım.

Özetle, Türkiye'de Türkoloji büyük bir gelecek vaadetmektedir.

Dünya üzerinde Türkoloji enstitüleri o kadar fazla değildir. Bu enstitüler, Türk kültürünün dışarlarda birer kültür elçilikleri gibidir. Türkiye devletinin, devlet olarak onlara maddi, manevî özel bir ilgi göstermesi gerekir. Göremediğim şeylerden birisi, bu ilgi olmuştur. Dilerim ki, bundan sonra bu ilgi doğar ve gelişir. Dileklerimin arasında bir başka önemli olanı da, Türk üniversitelerinde âhengin iade edilmesi, huzurlu bir çalışma ortamının tekrar kurulmasıdır. Bunun Türkiye kültürünün gelişmesinde büyük önemi vardır. Çünkü üniversiteler bir ülkenin kültüründe başrolü oynayan kurumlardır.

Helva Töreni

Ortaçağ Türkiyesi loncalarının bir âdeti üzerine araştırmalar

Iréne Mélikoff

Helva Sohbeti âdeti, şimdilerde anlamı çoktan unutulmuş da olsa, hâlâ Türkiye'nin kimi yörelerinde yaşamakta olan çok eski bir geleneğe dayanır. Türkiye'ye ilk gidişimde, yolculuk anılarımı ilerki araştırmalarımı beslemek üzere kullanacağım pek aklıma gelmediği bir dönemde, böyle bir törene katılma fırsatı bulmuştum. Çok mümkündür ki, belleğim en çarpıcı olguları kaydedip, aslında ilgiye değer ayrıntıları unutmuş olsun; ancak yine de bu anıları burada aktarmanın ilginç olacağı kanısındayım.

Olay, bir 1 Mayıs günü İzmir'de geçmişti. Kalabalık bir topluluklu helvanın hazırlanması için gerekli malzemeyle araçgereçleri yanımıza alıp, İzmir dolaylarında kırlık bir yere gittik. Bir pınarın yanıbaşında, gölgeli bir yere yerleştik. Büyük kazan indirildi; bir odun ateşi yakıldı ve topluluğun eskilerinden biri helvayı hazırlamaya koyuldu. Önce susam ununu tereyağla kavurdu; sonra şeker, kuru üzüm, fıstık, tarçın ve galiba da birtakım başka baharat ekledi. Pişme sırasında bir büyük tahta kaşıkla helvayı durmaksızın karıştırdı. Helva koyu bir lâpa yoğunluğuna eriştiğinde geziye katılan herkese dağıttı. Gerçi hiç kimse bana bu âdetle ilgili açıklama getiremedi, ama hemen herkes çok eski bir geleneğin uygulanmakta olduğunun, kutsal nitelikli bir törene katılmakta olunduğunun bilincindeydi.

Bu öyküde üç ayrı ögenin üzerinde durulması gerektiği kanısındayım: önce, Avrupa takviminin alınmasından sonra benimsenen 1 Mayıs'ın kutlanması ki, bu açıdan her ne kadar eskiden kalma yerel bayramlarla üstüste gelip çakışsa da, bir Avrupa âdetiydi söz konusu olan. Sonra, başlı başına alındığında helva töreninin kendisi. Bu tören, ilerde açıklayacaklarımızı önceleyerek söyleyecek olursak, Ortaçağ loncalarına dek uzanmaktaydı. Bu olayda oldukça anlamlı bir boyut da, günümüzdeki İşçi Bayramı'nı kutlamak üzere Ortaçağ emekçilerinin bir eski geleneğine başvurulmuş olunmasıdır. Nihayet, [üçüncü öge olarak] bir pınarın çevresinde, kırlık bir yörede yapılan bu gezi bir Bahar Bayramı'nı çağrıştırıyor gibiydi. Oysa ilerde görüleceği üzere, helva sohbetinin Bahar'ın kutlanmasıyla hiçbir ilişkisi yoktur. Tersine, "helva sohbeti" deyimi eskiden kış geceleri düzenlenen toplantılar için kullanılıyordu. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri* adlı sözlüğünde M.Mehmed Zeki Pakalın bu deyimle ilgili şu açıklamayı veriyor: "Eski zamanlardaki kış toplantıları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Beş on kişinin biraraya gelerek teşkil ettikleri müsahabe meclisinin kuru geçirilmeyip o vesile ile damakların da telzizi [tadlanması] kasdiyle, mevsim icabı olarak, meyve bulunmaması yüzünden, çokluk helva pişirilerek yenilmesi bu toplantılara 'helva sohbeti' denilmesini ve bu tâbirin de bu yüzden taammüm etmesini mucip olmuştur."[1]

Eski İstanbul üzerine yazılmış birçok kitapta, bu arada Musahipzâde Celal Bey'in *Eski İstanbul Yaşayışı* ve Refik Ahmet Sevengil'in *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*[2] adlı yapıtlarında bu kış toplantılarına ilişkin betimlemeler bulunmaktadır. Musahipzâde bu konuda şunları yazıyor: "Eski zamanlarda kış mevsiminin başlıca eğlencesi helva sohbetleri idi. Devlet erkânından hattâ vüzeradan, sair zenginlerden ve orta halli olanlardan, sanat erbabından her sınıf kendi muhitinde atalarından gördüğü âdet üzerine, birbirine samimi fütüvvetkârlıkta bulunurlar, her fırsattan istifade ederek helva sohbetleri tertip ile ahbap ve yaranına ziyafetler verirlerdi. Vükelânın helva sohbetleri pek külfetli ve tantanalı olurdu. Şairler, edipler, nükteperdazlar, menkıbegûlar, güzel sesli meşhur muganniler, sazendeler davet edilirdi. Her sınıf kendi zevkine ve âlemine göre toplantılar yaparak şiddetli kış mevsiminin uzun gecelerini dostça, zevk ve sefa ile geçirirlerdi... Çok sayıda yemek ve tatlı yenir ve içilirdi. Her davetli de kendi *payına düşeni getirirdi*...[3] Ama temel ilgi odağını helva oluştururdu... Ortaya sekiz on kişilik pırıl pırıl kalaylı bakır bir sini konur. Bunun üstüne iki bilek kalınlığında ağdalanmış kocaman sıcak bir halka şeker konur. Bu halkanın ortasına elenmiş un konur. Keten helvasını yapmasını bilen ustalar kollarını sıvarlar... Pir Selman-ı Pâk'a gülbank okurlar. -Bizim açımızdan bu öykünün en önemli noktası bu- Ağdalanmış sıcak şekeri, ellerini ortadaki una batıra batıra, sağdan sola birlikte çevirmeye başlarlar. Misafirler hem seyrederler, hem de çalar çalar bağırırlar. Bu ağda türkülerle, lâtifelerle çevrile çevrile tel tel keten helvası olur ve misafirlere tutam tutam dağıtılır."

Demek ki, asırlar geçtikçe yalnızca kış gecelerinin zorluklarını unutmak için başvurulan basit bir eğlence düzeyine düşmüş ve gelişmenin karşısında bütünüyle yokolmuş bir âdetle karşı karşıyayız.[4] Ancak bu kış gecesi şölenlerinde dikkati çeken ve tek başına ele alındığında bile bu âdetin kökenini saptamaya elverecek bir betimleme var: O da bütün törenin havasına egemen olan Pîr Selman-ı Pâk'ın isminin zikri; nitekim helvanın hazırlanmasına girişilmeden önce o'na yüksek sesle dua ediliyor ve o'ndan hayır duası niyaz ediliyor. Burada söz konusu olan kişinin, bütün Müslüman esnaf loncalarının pîri olan, on yedi temel loncanın kurucusu Selman-ı Farsî olduğuna hiç kuşku yok.[5] Dolayısıyla, bu eski âdete ilişkin daha fazla bilgi edinmek için esnaf loncaları üzerine olan literatüre bakmak gerek. Çok anlamlı bir olgu mevcuttur: Meylânâ Celâled-

"Le Rituel du Helvâ: recherches sur une coutume des corporations de métiers dans la Turquie médiévale" *Der Islam*, vol. 39 (1964), s. 180-191.

din-i Rumî-nin Şems-i Tebrizî Divanı'nda[6] yer alan bir beyiti esnaf loncalarının teknik deyimleri olan Fütüvvet ve Mürüvvet[7] deyimlerini helva töreniyle birarada anmaktadır:

Ey Race-i Fütüvvet dibaçe-i nübüvvet
Vey Husrev-i Mürüvvet pinhan menus helva[8]

(Ey fütüvvetin hâkimi, ey sen ki peygamberliğin ilk sözüsün Mürüvvetin mutlak hâkimisin, helvayı gizlice yeme)

Bu sözlerle Mevlânâ tarikata girmiş kişiye inisiyasyonun sırlarını kendine saklamamasını, lâyık olanlar arasında o sırrı yaymasını buyuruyor.[9]

Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'nin beyiti, 14. yüzyılın Anadolulu şairi Gülşehrî'ye ait olduğu sanılan ve Dabahçı esnafının pîri olup Ortaçağ Türkiyesi'nin esnaf loncalarının hepsince saygıyla anılan Kırşehirli Şeyh Ali Evren'e ithaf edilmiş olan mesnevinin bir beyiti *tarafından da desteklenmektedir.* Bu kişiden söz ederken şair şöyle diyor:

Sofraya halkı üşüren ol idi.
El ile helva pişiren ol idi.[10]

Fütüvvet yoluna giriş töreninin özellikleri şunlardı: Törensel içki olan *şerbet* içmek; *şedd* ya da kuşak kuşanmak; *şalvar* giyinmek. Ancak, daha sonraları bunlara helva pişirmek ya da başka törensel yemeklerin hazırlanması gibi ögeler katıldı. Sonradan eklenenler arasında, *hırka, alem* ya da *hil'at* giymek, taç ve *çırağ* ya da mum yer alıyordu.[11]

Değişik esnaf loncalarının uydukları gündelik yaşam kurallarının derlendiği metinler olan Fütüvvetnamelere baktığımızda, helva töreninden 15. yüzyıldan başlayarak söz edildiğini görürüz.[12] Ne var ki, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'nin beyitiyle 14. yüzyıl yazarlarının anlattıklarının, özellikle İbn-i Batuta'nın gezi notları ve Şeyh Eflakî'nin evliyaların yaşamlarını anlatan yapıtının da[13] ortaya koyduğu üzere bu âdet iki yüzyıl daha gerilere [13. yüzyıla] uzanmaktadır. Bütün bunlara, esnaf loncalarına ilişkin çok önemli bir kahramanlık öyküsünün tanıklığını da eklemek gerektir: Bu öykü Merv kentindeki ahî çevrelerinde yaşamış olan, Abbasilerin kahramanı Ebu Müslim'in başına gelenleri anlatmaktadır.[14]

Örneğin, Sayın Abdülbaki Gölpınarlı tarafından derlenmiş olan ve II. Mehmed döneminde (1451-1481) yazılmış bulunan Şeyh Hüseyin'in *Fütüvvetname*'sini ele alalım. Araplara, İranlılara ve Türklere ait birçok Fütüvvetname incelemiş olan bu bilgine [Gölpınarlı'ya] göre, bu âdetin sözünün edildiği en eski metin Şeyh Hüseyin'inkidir.[14] Bu dönemden başlayarak Türk Fütüvvetnamelerinin çoğunda helva betimlemesine rastlanmaktadır: Özellikle Molla Hüseyin Va'iz'in *Fütüvvetnâme-i Sultânî*'sinde, Seyyid Muhammed ve Seyyid Radavî'nin Fütüvvetnamelerinde böyle betimlemeler vardır.[16]

İnanışa göre helva âdeti Hazret-i Âdem'e dek uzanmaktadır. Hazret-i Âdem Yeryüzü Cenneti'nden kovulduktan ve 373 yıl boyunca nedamet gözyaşları döktükten sonra Allah Cebrail'e o'na Fütüvveti öğretmesini buyurmuş. Melek de Hazret-i Âdem'in saçlarını kesip, bir kemer yapmış, bu kemeri onun beline kuşamış; böylece de Hazret-i Âdem'le kankardeşi olmuş. Sonra Cennet'ten bir bakraç helva getirmiş, Cennet'teki yoldaşları olan diğer meleklerin aşkına Hazret-i Âdem'e bir kaşık yedirmiş. Bu helva sütle taze hurma yoğrularak yapılmışmış. İlk lokmayı yedikten sonra Hazret-i Âdem hatasını kabul etmiş ve ilk kez tekbir getirmiş, bu ilk tekbire Tekbir-i Rıza denilmiş. Daha sonra Hazret-i Âdem helvadan bir parça alıp, Hazret-i Havva'ya vermek üzere bir kenara ayırmış. İşte, loncalarda helvanın bir miktarını ayırıp orada bulunmayanlara yollama âdeti buradan gelmekteymiş.[17]

Helvayla ilgili ikinci inanış Hazret-i Ali'nin inisiyasyon töreni üzerine: Bu, bütünüyle bir Şii inanışı. Hazret-i Muhammed'in vefatından üç ay önce, Veda Haccı'ndan dönüşünden sonra, Şii inanışına göre, Gadir Humm'da yapılan ve Hazret-i Muhammed'in damadını kendine halife seçmesinin ardından düzenlenen tören, bu. Hazret-i Fatma'nın çadırında, o gün, 17 kişinin huzurunda, Hazret-i Peygamber Hazret-i Ali'ye Şedd kuşandırmış.[18] Hazret-i Ali de, Hazret-i Muhammed'in buyruğu üzerine orada bulunan 17 kişiyle, onlara kendisi, bu kez Şedd kuşatarak kankardeşi olmuş.[19] İlk Şedd kuşattığı kişi Hazret-i Muhammed'in sadık bendesi Selman-ı Farsî olmuş. Daha sonra Hazret-i Muhammed kendi elleriyle taze *hurma, yağ* ve *peksimetten* bir *helva* hazırlamış. Helva *jefne* denilen bir büyük tahta teknede hazırlanmış. O yüzden bu tören *Helva-i Jefne* adıyla bilinir. Bu tahta teknenin Hazret-i Muhammed'in devesinin yem yediği kab olduğu da belirtilir. "Ali helvayı on yedi yoldaş arasında paylaştırdı; sonra bir bölümünü Medine'de bulunan Hasan ve Hüseyin'e götürülmesi için Selman-ı Farsî'ye verdi."[20]

Üçüncü inanış, Kerbelâ katliamından kurtulabilmiş, İmam Hüseyin'in oğlu Dördüncü İmam Ali Zeyn-el Abidin ile ilgilidir. Biri (bütün) Müslümanlara, diğeri ise Şiilere ait olan ilk iki inanışın tersine, bu üçüncüsü bütünüyle esnaf loncalarıyla ilişkilidir. Kûfe kentinde Selman-ı Farsî'nin Abdurrahman-ı Külhân-tâb adında bir tilmizi varmış; bu zatın yanında kırk zanaatkâr bulunuyormuş; bunlardan biri olan İshak Künde-Şiken onun yanından hiç ayrılmazmış. Bir gün, Yezid'in taraftarlarınca kovalanan İmam, Abdurrahman-ı Külhân-tâb'ın evine sığınmış. İmam'ı kurtarmak için Abdurrahman küçük oğlunu kaptığı gibi harıl harıl yanan fırına atmış ve düşmanlar eve daldığında evlâdının kömür olmuş çesedini gösterip, işte, demiş, İmam. Düşmanlar tatmin olmuşlar, çekilip gitmişler. Bunun üzerine İmam, Abdurrahman'a demiş ki: "Sen benim için oğlunu feda ettin. Oğlun bundan böyle benim kardeşim ve Mahşer günü ben Cennet'e O'nsuz girmeyeceğim. Şimdi *onun ruhunun huzuru için Helva hazırlayacağız.* Git yoldaşlarını çağır, seni loncanın pîri yapacağım." İmam helvayı pişirmiş, zanaatkârlara sırrı öğretmiş ve tören yemeğini onlar arasında bölüştürmüş. Abdurrahman-i Külhâm-tâb Fırıncılar loncasının pîri, Ishak Künde-Şiken de Oduncular loncasının pîri olmuş.[21]

Bu çok ilginç öykü inisiyasyon töreni sırasında dile getirilir.[22] Sözü geçen iki zanaatkârın adına loncaların geleneksel efsanesinde de rastlanır. Ebu Müslim öyküsünün önde gelenleridirler. Efsanede Kerbelâ trajedisinin[23] intikamını alacak olan, Abbasîlerin kahramanı esnaf loncalarının pîrlerinden biridir. Halife Naşir'in Fütüvvetnâmesi'nin[24] *İsnad*'ında adı dokuzuncu sırada anılır; onun yoldaşları da, bu arada, çeşitli loncaların pîrleri olmuşlardır. Bir başka metinde, Tüfekçi esnafı loncasının başının, efsaneye göre, Ebu Müslim'le omuz omuza savaşan ve onun ölümünün intikamını almak üzere ilk başkaldıran, gezgin derviş Ahmet-i Zemji olduğunu belirtme fırsatı bulmuştur.[25] Nitekim, burada karşılaştığımız ve Oduncuların pîri olarak sözü edilen İshak Künde-Şiken, efsaneye göre, Ebu Müslim'in ilk taraftarlarındandır, başlangıçtan beri onun yanındadır.[26] Öte yandan, Isfahan Valisi Şaşa bin Haccac'ın adamları tarafından kovalanan, hasta Ebu Müslim'i çalıştığı hamamın fırınında saklayıp, hayatını kurtaran mert zanaatkâr da, Fırıncıların pîri Abdurrahman-i Külhân-tâb'dır.[27] Dikkate değer bir diğer nokta da, Ebu Müslim öyküsünde sık sık sözü edilen kızgın fırın temasıdır; özellikle, Abbasîlerin kahramanının haksız ölümünden kaynaklanan intikam başkaldırılarını temsil eden Ahmed-i Zemji'nin ölümüne ilişkin bölümde olduğu gibi[28] Nitekim, kızgın fırın Ebu Müslim'in katlinin ardından İran dünyasını bir yüzyıl boyunca sarsacak olan dinsel-siyasal hareketlerin özellikle çok dramatik bir anını, Mukanna'nın düşmanlarının elinden kurtulmak için kendini kızgın fırına atması anını çağrış-

tırır. Acaba, bu yinelemede, hayalgüçlerini çok etkilemiş, esnaf loncalarının bünyesinde anılan canlı tutulmuş kimi olayların izleri yok mu, sorusu akla geliyor.[29]

İmam Zeyn-el Abidin'e ilişkin öyküde dikkati çeken bir üçüncü nokta daha var o da, genç şehidin ruhunu şâdetmek için helva pişirmek. Şeyh Eflâkî'nin evliyaların yaşamlarını anlattığı yapıtında[30] bir ölünün ruhunun şâdedilmesi için helva pişirilmesinden sık sık söz edilir. Öyle gözüküyor ki, günümüzde de İran'da bu âdet hâlâ yürürlüktedir.[31]

Şimdi de inisiyasyon töreni ve Fütüvvetin değişik dereceleri konusunda Şeyh Hüseyin'in Fütüvvetnamesi'nde verdiği bilgileri ele alacağız. Bu belgeye göre, Fütüvvette üç derece vardır. İlk üç derecede olanlara *Ashab-ı Tarikat* denir. En alt derece olan *Nazil* ya da *Ahbab* derecesi henüz Tarikata girmemiş ama ilgi duyan ve toplantılara katılanlara verilir. İkinci derece olan *nimtarik*'te bir ustası ile iki yoldaşı olan ve Tarikat'ın öğretisini izleyenler bulunurlar. Üçüncü derecenin payesi olan *müfredî* ya da *miyân-beste* ya da *sahib-i tarik* payeleri inisiyasyon törenini geçirmiş, *şedd* kuşanmış ve *helva* yemiş kişilere verilir.[32] Bu üçüncü derecede helvanın hazırlanışı üzerinde Şeyh Hüseyn uzun uzadıya duruyor.

Irak ve Horasan'ın yaşlıları, bize, helvanın hazırlanışına yalnızca inisiyelerin [sırra agâh kılınmış kişilerin] katılabileceğini söylediler. Balı bir inisiyenin, yağı bir başka inisiyenin, unu bir üçüncüsünün, hurmaları bir dördüncüsünün, safranı ise bir beşincisinin getirmesi gerekli; ateşi yakan da inisye olmalı, pişirmeyi yapan da. Odunu getirenler ve ateşi yakanlar Abdurrahman-i Külhân-tâb ile Ishak Künde-Şiken'in ruhuna fatiha okuyarak işe başlamalıdırlar. Daha sonra, yağın ekleneceği sırada masum şehit İmam Zeynel Abidin'in ruhuna bir fatiha okunmalıdır. Un konulurken Selman-i Farsî'nin, bal eklenirken müminlerin Emini Ali Murtaza'nın adları anılmalıdır. Ve nihayet hurmalar katılmadan önce Hazret-i Peygamber'in ruhuna dua edilmeli. Irak ve Horasan'ın yaşlıları ayrıca on iki İmamın her birinin yüzü suyu hürmetine olmak üzere eldeki hurmalarının on ikiye bölünmesi gerektiğini ekliediler. Helva hazır olduğunda önce Ali'nin inisye ettiği on yedi ilk yoldaşın anısına on yedi parçaya bölünmeli. Her parça loncanın şeyhine sunulmalı, o da toplantıya katılanların belli sözlerle yanıtladıkları bir dua okumalı. Bütün parçalar bu suretle dağıtılmalı. Hazır olan herkes payını aldıktan sonra, tahta bir kutuya toplantıda bulunmayanların payları konulmalı ve kutunun kapağı üzerine on iki İmamın onuruna on iki hurma yerleştirilmeli; sonra, loncanın simgesi olan bir daire çizilmeli, bu dairenin ortasına Allah'ın birliğini simgeleyen bir iğne konulmalı; sonra, kutunun üzerine "Allah'ın emriyle, Cebrail, Ali'yi agâh kılan Muhammed'e şedd kuşattı" anlamına gelen harfleri yazılmalı:[33] ﷺ

Fütüvvetnamelerin içerdikleri verilerle diğer bilgi kaynaklarını, bu arada özellikle, Anadolu'daki gezisinde Ahi loncalarında misafir kalıp Ahilerin yaşam biçimleri ve konukseverliklerini ayrıntılarıyla sergilemiş olan İbn Batuta'nın gezi notlarını[34] karşılaştırmak ilginç olacaktır.

"Anadolu'nun Türklerin oturduğu her yöresinde, her eyaletinde, her kentinde, her küçük kasabasında Ahiler bulunmaktadır, demektedir.

...Her loncanın üyesi zanaatkârlar loncanın Şeyhine, al-Ahi'ye para verirler, bu parayla bir lonca evi inşa ederler, içini döşerler, meyveler ve yiyecek satın alırlar ve her akşam biraraya gelip, keyfeder ve yolcuları ağırlarlar."

İbn Batuta uğradığı her kentte Ahilerce konuk edilmiş; her seferinde kendisine türlü, çeşitli yemekler, helva ve meyve sunulmuştur.[35]

İbn Batuta'nın gezi notlarında çok ilginç bir nokta da Konya'daki ikametine ilişkindir. İbn Batuta, bu vesileyle Mevlânâ Celâleddin-i Rumî üzerine bir öykü anlatıyor:

"Günlerden bir gün, Üstad ders vermekteyken, helva satan adamın biri medreseye girdi. Mevlânâ kendisini çağırdı ve satıcı ona bir parça helva uzattı, sonra çıkıp gitti. Ne var ki, Üstad durmadı, onun peşinden seyirtti ve gözden kayboldu. Her yerde aradılar, ama bir türlü bulamadılar. Birkaç yıl sonra geri geldi. Ama zihni bulanık gibiydi. Yalnızca Farsça şiir söyleyerek konuşuyor, üstelik de acaip şeyler söylüyordu."[36]

Bu simgesel öykü, daha önce sözünü ettiğimiz ve "helva yeme"nin "inisiyasyon" niyetine kullanıldığı beyitin anlamını pekiştirmektedir.

Şeyh Eflâkî'nin *Menakıb-al Ârifin*'inde, özellikle Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'nin yaşamına ilişkin bölümde helvanın hazırlanışı üzerine çok sayıda öykü bulunmaktadır.

Bütün bunlara loncalara ilişkin bir diğer kahramanlık öyküsünü, Ebu Müslim'in öyküsünü de eklemek doğru olacaktır. Ebu Müslim'in on yedi yaşında yaptığı bir gezide Merv Ahilerinin başı Demirci Ahi Hürdek, Ebu Müslim'in alâmet-i farikası olacak olan baltayı döver, kendisine verir. Bu ayrıntılar İbn Batuta'nın gezi notlarında söylediklerini doğrulamaktadır.

"Ahi Hürdek Ebu Müslim'i etrafında evler bulunan bir güzel tekkeye götürdü. Yoldaşlarıyla birlikte orada oturmaktaydı. Ebu Müslim kendisini krallara lâyık bir yerde buldu; şerbetler, meyveler, her çeşit yemek sunuldu kendisine... Derken Ahi Hürdek kalktı, elleriyle *helva* hazırladı, bir tepsiye boşalttı ve Ebu Müslim'e sundu."[33]

Değişik verilerin incelenmesinden anlaşılıyor ki, helvanın hazırlanması esnaf loncalarına ilişkin törensel bir âdetti. Öğrenilmesi gereken son nokta, bu âdetin nedeni.

Daha önce gördüğümüz gibi, helva önceleri taze hurmadan yapılıyordu. Cebrail'in Hazret-i Âdem için hazırladığı ilk helvaya hurma ve sütten başka bir şey konulmamıştı. Daha sonra, Hazret-i Muhammed'in Gadir Humm'da hazırladığı helvada hurmadan başka, yağ ve peksimet bulunmaktaydı. Loncalarda yapılan helvaya ise, hurmalar ve yağdan ayrı, bal, un ve safran da katılmaktaydı. Ne var ki, hurma her zaman birinci derecede öneme sahip. Helvaya hurma katılırken, Hazret-i Peygamber'e bir dua okumak gerekli; toplantıda hazır bulunmayanlara yollanacak tahta kutu hazırlanırken, on iki İmamın anısına kutunun kapağının üstüne on iki hurma koymak zorunlu.

Bu törenlerde hurma ağacının meyvesinin adının ısrarla geçmesi, akla bu nebatın İslâm geleneğindeki olağanüstü yerini getiriyor. Bu ağaç hiçbir başka nebatın sahip olmadığı sırları saklar bünyesinde. Henry Corbin'in *(Terre Céleste et Corps de Résurrection) İlâhî Toprak* ve Diriliş Gövdesi adlı yapıtında, insanın yaratıldığı çamurun artıklarıyla yaratılan hurma ağacının İlâhi Toprak ve Diriliş'in simgesi olduğu anlatılır.[39] Hurmanın manevî besin olarak *gnose*'u (Gizli Bilgi)'yi temsil ettiği Şii geleneğinde, bu konum çok önemlidir. İmam Cafer-i Sadık'ın bir hadisine göre, kendisine hurma ağacının kökenini soran bir kişiye şöyle yanıt vermiş:

"Allah Âdem'i Cennet'ten kovduğunda yanına hurma ağacını da almasını buyurdu. Hazret-i Âdem, bu ağacı Mekke'de dikti. İşte, yeryüzünün hem batısındaki, hem doğusundaki bütün hurma ağaçları Hazret-i Âdem'in getirmiş olduğu o ilk ağacın hurmalarının çekirdeklerinden üremişlerdir.[40]"

Bu inanış sırrın anahtarını taşıyora benzemekte. İlâhî hurma ağacının meyvesi manevî besini temsil etmekte, hurmadan yapılan helva da bir kutsal yemek niteliği kazanmaktadır.

Hurma ağacı, İlâhî Toprak ve Diriliş' in simgesidir. Bu tümce Üstad'ın helvayı gizlice yememesini, yani inisiyasyonun sırrını yalnızca kendine saklamamasını söyleyen Mevlânâ Celâleddin-i Rumi'nin mıs-

rasının saklı anlamını destekliyor; aynı zamanda, niçin Diriliş'in simgesi olan meyveden yapılan helvanın ölülerin ruhu için hazırlanan törensel, kutsal yemek olduğunu açıklıyor.

Her ne olursa olsun, Türkiye'de çok yakın zamanlara dek süregelmiş bir âdetle karşı karşıyayız. Anlamı günümüzde artık unutulmuş. Ancak, Osmanlı Türkiye'si'nin kış mevsiminin tatlı bir eğlencesi olan helva şölenlerinin betimlenmelerinden, bu şölenleri ortaçağ esnaf loncalarıyla bağlantılı kılan ögeleri çıkarmak mümkündür.

Çeviren: Canan UĞUR

---

[1] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Cilt I (İstanbul, 1971), s.797.

[2] Helva Sohbetiyle ilgili olarak her iki yapıtta yer alan bölümler, Mehmet Zeki Pakalın tarafından aktarılmaktadır, *op.cit., loc.cit.*

[3] Daha ilerde söyleyeceklerimizi önceleyerek, bu ayrıntının İbn Batuta'nın gezi notlarında gece toplantılarında yenilecek yemek ve meyvelerin satın alınabilmesi için her loncanın mensubu olan zanaatkârların lonca şeyhine kendi katılım paylarını vermesine dair söyledikleriyle denk düştüğünü belirtelim. İbn Batuta, *Geziler,* Arapça metin ve C. Defrémery ve B.R.Sanguinetti'nin Fransızca çevirisi, Cilt II., (Paris, 1854), s.260-265.

[4] Bu, en azından M.Mehmet Zeki Pakalın'ın makalesinin sonunda vardığı gözlem. Bakınız, yukarıdaki 1. dipnot.

[5] Bak, Louis Massignon, "Sâlman Pâk et les prémices spirituelles de l'Islam Iranien", *Publ.Soc.Et.Iran.,* No: 7, Paris, 1934.

[6] Mevlevî tarikatiyle Ahî loncaları arasındaki ilişkiler üstüne bakınız, Franz Taescher, "Beiträge zur Geschichte des Achisin Anatolien (14-15 Jht) auf Grund neuer Quellen, *"Islamica,* IV, (Leipzig, 1929), s.16-17, 22; *ibid.,* "Futuwwa Studieen", *Islamica,* V, s.285; ibid., E.I., yeni baskı, Akhi maddesi.

[7] Fütüvvet ve Mürüvvet terimlerinin tanımı için bakınız. Franz Taeschner, "Die Islamischen Futuwwabünde" *Z.D.M.G.,* 87, (Leipzig, 1933), s.11-12, 22-32; ibid., "Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwwaideals" *Der Islam,* XXIV, (1937), 43-74; Louis Massignon, "La 'Futuwwa' ou 'patce d'honneur artisanal' entre les travailleurs musulmans au Moyen Age" *La Nouvelle Clio,* IV, (Bruxelles, 1952), s.171.

[8] Bu beyit Abdülbaki Gölpınarlı'nın "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XI, (Ekim 1949-Temmuz 1950), İstanbul, s.31-32'de verilmektedir.

[9] Bu anlam daha sonra İbn Batuta tarafından sözü edilen ve Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'ye ilişkin bir anekdotla onaylanmış olacak. Bakınız, s.18

[10] Bakınız, Franz Taeschner, *Gülschehris Mesnevi auf Achi Evran, den Heiligen von Kırschehir und Patron der türkischen Zünfte,* Wiesbaden, 1955, s.97-98.

[11] Bakınız, Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", 3-354, (Fransızca özeti için bakınız: "Les Organisations de la. Fütüvvet dans les pays musulmans et turcs et ses origines", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul,* XI, 5-59.) Ayrıca bakınız, Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı) *"İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XV, (Ekim 1953-Temmuz 1954), İstanbul, 1955, s.3-32.

[12] Bakınız, Abdülbaki Gölpınarlı, *op.cit.,* 32; *ibid.,* "Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyn'in 'Fütüvvet-Nâme'si", *"İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XVII (Ekim 1955-Temmuz 1956). İstanbul 1960, 34.

[13] Menâkıb al-'Ârifin, 2 Cilt (Ankara, 1959-1961).

[14] Bakınız, İrène Mélikoff, *Abu Muslim, le 'Porte-Hache' du Khorassan dans la tradition épique turco-iranienne* (Paris, 1962).

[15] Bakınız, , "Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Hüseyn'in 'Fütüvvet-Nâme'si", s.35.

[16] Bakınız, Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", s.31-32, 51, 54, 68; ibid., "Şeyh Seyyid Hüseyn'in 'Fütüvvetname'si", s.34-36, 43; ibid., "Fütüvvet-Name-i Sultanî' ve Fütüvvet hakkında bazı notlar" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XVII, s.127-155.

[17] Bakınız, "Şeyh Hüseyn'in 'Fütüvvet-Nâme'si", s. 34-35, 76.

[18] Hazret-i Muhammed de Hazret-i Ali'yi kucakladı, onunla kankardeşi oldu.

[19] Üstünde ısrarla durulan 17 sayısı Şii etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu sayıya atfedilen yarı-büyüsel önem Yunan antikitesine dek uzanmakta ve özellikle de Pitagorasçıların aritmolojik kuramlarından kaynaklanmaktadır. Bakınız, Paul Kraus, *Jabir ibn Hayyan: Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam,* II, Kahire 1943; Irène Mélikoff, "Nombres symboliques dans la littérature epico-religieuse des Turcs d'Anatolie", *Journal Asiatique* (basılmakta).

[20] Bakınız, "Şeyh Seyyid Hüseyin'in 'Fütüvvet-Nâme'si" s. 35, 56, 79-84.

[21] Bakınız, İbid., s. 36, 85-86.

[22] Odun getirilirken ve helva pişirmek üzere ateş yakılırken Abdurrahman-ı Kulhân-tâb' ile Ishak Künde-Şiken'in ruhuna fatiha okumak gerekmektedir. Altta adı geçen yapıt, s.188.

[23] Bakınız, Irène Mélikoff, *Abu Muslim, le'Porte-Hache'du Khorassan...,* s.25, 70.

[24] Bakınız, Louis Massignon, *"La 'Futuwwa" ou "pacte d'honneur artisanal'entre les travailleurs musulmans au Moyen Age",* 197; Abdülbaki Gölpınarlı, "Burgazî ve 'Fütüvvet-nâme'si" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XV (Ekim 1953 - Temmuz 1954), İstanbul, 1955, s. 84, 88, 108, 145, 147.

[25] Bakınız, Irène Mélikoff, *Abu Muslim,* s.82-83; bu yapıtta Profesör Massignon'a ait bir yazmada bulunan bir Fütüvvetnamenin tanıklığına başvurdum; bu, Ebu Müslim'in yoldaşı, loncanın pîri Ahmed-i Zemji'ye atfedilen ve *Tüfek* ehlinin gündelik ve ahlâkî davranış kurallarını sergileyen bir derlemedir. Aynı biçimde *Fütüvvetname-i Sultanî* de Ahmed-i Zemji'nin *tüfekçiler* loncasının pîri olduğunu söyler. Bakınız, Abdülbaki Gölpınarlı, "Fütüvvet-Nâme-i Sultanî ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar", s. 150.

[26] Bakınız, *Abu Muslim,* s. 56, 99, 100, 101, 135.

[27] Bakınız, *Abu Muslim,* s. 111-112. Elyazmalarına göre, bu kişinin adı Amr ya da Abdurrahman-i Külhân-Tâb'dır. Ben çalışmamı yaptığım sırada Sayın Abdülbaki Gölpınarlı'nın araştırması henüz yayınlanmamıştı. Bu nedenle zanaatkâra gereken önemi verememiştim.

[28] Ahmed-i Zemji, bir kebapçı dükkanında ele geçirilip fırına atılmak suretiyle, benzer bir biçimde öldürülmüştü. Bakınız, *Abu Muslim,* s.145. Bundan sonraki nota da bakınız.

[29] Mukanna, Merv dolaylarında bir köyde doğmuş olan bir eski zanaatkârdı. Ebu Müslüm'ün emrinde hizmet etti; daha sonra -Büyücü Sinbad'dan, Türk İshak'tan, Ostad-Sis'ten sonra- onun ölümünün intikamını almak için başkaldırdı. Efsanede suçluların cezalarını veren namuslu eşkiyayı Ahmed-i Zemji temsil etmektedir, Ebu Müslim'in tabutunun ardı sıra giderken bir yandan da yapılmış haksızlığı haykırarak ilan etmekte, halkı intikama çağırmaktadır. *Abu Muslim,* s.57-58, 73-74-77.

[30] Bakınız, *Menakıb al-Arifin, II.* (Ankara, 1961), s. 580, 990.

[31] M.Mokri'nin verdiği bilgiye göre, bütün İran dünyasında ve özellikle Kürdistan'da helva ölülerin ruhu için perşembe akşamları yapılır ve dağıtılırmış.

[32] Bakınız, Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", s.37; *İbid.,* "Şeyh Seyyid Hüseyin'in 'Fütüvvet-Nâme'si", s. 39, 92.

[33] Bakınız, Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", 37; İbid., "Şeyh Seyyid Hüseyin'in 'Fütüvvet-Nâme'si", s. 39, 92.

[34] Bakınız, İbni Batuta, *Voyages,* Arapça metin ve C.Defrémery ve B.R.Sanguinetti çevirisi, II, Paris 1854, s. 260-265, 273-275, 279-280, 281-282, 286-290, 292-294, 295 vd.

[35] Bu gezi notlarının aslına başvurmak zorunludur; çünkü C.Defrémery ve B.R.Sanguinetti'nin çevirisinde "helva" deyimi hep "pasta" (patisserie) diye çevrilmiştir.

[36] Bakınız, İbni Batuta, *Voyages,* II, s. 283.

[37] Bakınız, *Menakıb-al Arifin, I, II,* s. 163, 169, 264, 431; *II,* s. 580, 728, 752, 853, 912, 990.

[38] Bakınız, *Abu Muslim,* s. 98-99.

[39] Bakınız, *Terre Céleste et Corps de Résurrection: de l'Iran Mazdéen à l'Iran Shî'ite,* Paris 1560, s. 213-214.

[40] Bakınız, Henry Corbin, *Terre Céleste et Corps de Résurrection,* s. 224 dipnot 4, s. 225 dipnot 5.

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler

Türkiye Türkçesinin yazımında kullanılan en son alfabe, bilindiği gibi, Latin alfabesidir. SSCB'de konuşulan Türk dilleri için ise Latin alfabesi en sonuncusundan, yani Kiril alfabesinden, bir önceki alfabe olmuştur.

Türkiye'de pek çok kimse Türkçenin Latin harfleri ile ilk kez bundan 56 yıl önce, başka bir deyişle, ancak Yeni Türk Alfabesi Kanunu'nun kabul edildiği 1 Kasım 1928'den itibaren yazılmaya başladığını sanır. Oysa gerçek hiç de böyle değildir. Türkçe 1928'den çok önce yabancılar tarafından Latin harfleri ile yazılmıştır. Türk dilinin yazımı için Latin alfabesini kullanan bu yabancılar, Avrupalı seyyahlar, misyonerler, diplomatlar ve bilim adamları yani Türkologlar idi.

Bugünkü bilgilerimize göre, Latin alfabesi Türkçenin yazımı için ilk kez bundan 681 yıl önce kullanılmıştır. XIV. yüzyıl başlarında Aşağı Volga bölgesinde Kumanlar (Kıpçak Türkleri) arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışan Fransiskan misyonerleri vaazlarında kullanmak üzere Türkçe öğrenmişler ve birçok dinî metinleri, Hıristiyan dua ve ilâhilerini Latin harfleri ile Kuman (Kıpçak) Türkçesine çevirmişlerdi. Latin harfli bu Türkçe metinleri içeren kitabın adı *Codex Cumanicus*'tur, anlamı da "Kuman Kodeksi" veya "Kuman Elyazmaları Külliyatı"dır. Yazımına 1303'te başlanan bu yazma kitapta ayrıca Latince, Farsça ve Türkçe gramer paradigmaları (isim ve fiil çekimi listeleri) ile sözlükler, bir de Türkçe-Almanca söz listesi vardır. *Codex Cumanicus*'taki Türkçe metinler arasında çözümleri ile birlikte 46 Kuman bilmecesi de bulunmaktadır.

Codex Cumanicus'taki Türkçe metinler bir elden değil, birçok elden çıkmıştır. Ayrıca, *Codex*'in ilk 110 sayfası Alman misyonerler, öbür bölümleri de İtalyan papazlar tarafından yazılmış olduğundan bu eserdeki Türkçe sözlerin yazımında büyük bir tutarsızlık ve düzensizlik göze çarpar. Bununla birlikte *Codex*'te birçok kelimenin bugünkü imlâları ile yazıldıkları görülür: *ant, araba, at, ata, ay, balta, bir, bu, bulut, buz, dost, erdem, eski, et, fil, garip* vb. gibi. Bazı kelimelerin yazımı da bugünkü yazılışlarına yakındır: *alti* (altı), *ayas* (ayaz), *ayac/ayach* (ayak), *arri/ari* (arı, yani temiz), *azik* (azık), *bahali* (bahalı, yani pahalı), *barmac* (barmak, yani parmak), *bardac* (bardak, yani testi veya sürahi), *ogul/oul* (oğul), *ojun* (oyun) vb. gibi. Bununla birlikte, *Codex Cumanicus*'ta pek çok kelimenin imlâsı *c, ç, k, ş, y* ve *z* gibi ünsüzlerin yazımında kullanılan değişik harfler veya harf birleşimleri nedeniyle kolayca tanınamayacak derecede bugünkünden farklıdır: *az* (aç), *azchuz* (açkuç, yani anahtar), *acsan* (akşam), *as* (aş), *bisurmac* (bişürmek, yani pişirmek), *bizac* (bıçak), *zizac* (çiçek), *ecchi* (ekki, yani iki), *ecsuc* (eksük, yani eksik), *emzac* (emçek, yani meme), *ghorox* (horoz), *tauc* (tavuk), vb.

Codex'te bilmeceler de bulunduğunu söylemiştik. İşte bunlardan birkaçı: *Jazda javli hays jatir. Ol ylan dir* = Yaz(ı)da yavlı hay(ı)ş yatır. Ol y(ı)lan dır (Yazıda yağlı kayış yatar.

O yılandır), *Jcer jer inina kirer. Ol bizactir* = (İçer yer inine kirer. Ol bıçaktır, *Ac cuymaning avzu ioch. Ol jumurtka dir* = Ak küymening avzu yok. Ol yumurtka dır (Ak çadırın ağzı yok. O yumurtadır). Prof. A.Tietze, *Codex*'teki Kuman bilmecelerini Türk dillerinde bugün yaşayan şekilleri ile karşılaştırmak suretiyle incelemiş ve daha önce yapılan yanlış çevirileri düzeltmiştir.[1]

Türkçenin Latin harfleri ile yazımı Filippo Argenti tarafından 1533'te gerçekleştirilmiştir. Floransa şehrinin İstanbul balyosluğunda sekreter olarak çalışan bu zat Galata'daki yabancı tüccarlara kılavuz olmak üzere *Regola del parlere turco* (Türkçe konuşma kuralları) adlı küçük bir konuşma kitabı yazmıştır. Ne var ki, bu kitap ancak 1938'de tanıtılabilmiştir.[2]

Aynı yüzyıl içinde Avrupa'da yayımlanan Latin harfli Türkçe metin, İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios'un Fatih Sultan Mehmed' in emri üzerine hazırlamış olduğu Hıristiyan İtikatnamesi'dir. Scholarios' un itikatnamesini 1455 veya 1456'da hazırladığı biliniyor. Bu itikatname Verroria (Karaferye) Kadısı Ahmet Efendi tarafından Türkçeye çevirilmiş, daha sonra bu Türkçe çeviri Grek harfleri ile yazılmıştır. Grek harfli bu Türkçe metinden haberdar olan Tübingen Akademisi profesörlerinden Martin Crusius bunu Latin harflerine de çevirmiş ve 1584'te yayımlanan *Turcograeciae libri octo* adlı kitabına koymuştur.[3]

Bundan sonra İtalyan cizvit papazlarından Pietro Ferraguto (1580-1656) 1611'de *Grammatica turchesca* (Türkçe grameri) adlı bir eser yazmışsa da bu gramer ancak 1940 yılında tanıtılabilmiştir.[4]

Avrupa'da Türkçenin Latin harfleri ile yazımı, ancak Alman papazı Hieronymus Megiser (1553-1618) tarafından 1612'de Leipzig'de yayımlanan *Institutionum linguae turcicae libri quatuor* (Dört bölümde Türk di-

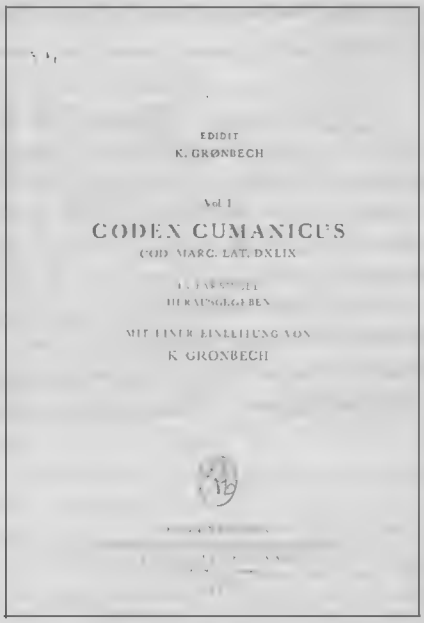
EDIDIT
K. GRØNBECH

Vol. I

CODEX CUMANICUS

COD. MARC. LAT. DXLIX

HERAUSGEGEBEN

MIT EINER EINLEITUNG VON

K. GRØNBECH

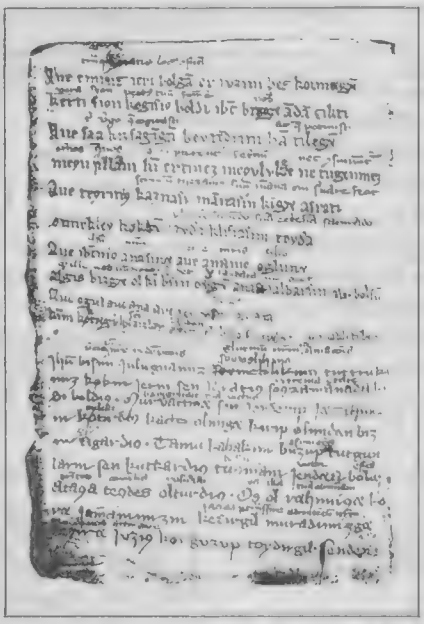

Metnin yazıçevrimi

1 Ave eminç yeri bolgan er yüzini heç körmägän
2 kerti Sion kögizing boldı Yesus bizge andan çıktı
3 Ave sa(ğ)a kız sagıngan bey tengrini ham tilegän
4 mengü yıllarnı kim ertmez mengülükgä ne tügenmez
5 Ave tengrining kaznası mannasın kimgä asrat(t)ı
6 ötmekley kökdän yavdıra klisiasını toydıra
7 Ave Yesusning anasına ave ananıng ogluna
8 algış bizgä ol kim bersin övgän anası yalbarsın alay bolsun.
9 Ave ogul ave ana ave sen üstüngi ata
10 kimni köktägi hazizlar över ham barça friştalar uçmaklı tınlar
11 yesus bizim yulugnamız söymeklikning tutt(u)ruka-
12 mız kökni yerni sen yarat(t)ıng son zamanada ki-
13 şi boldıng. murvatınga sen yendirip yazıh(ı)mız-
14 nı kötirding kattı ölimgä kirip ölimdän biz-
15 ni çıgardıng. tamu kabakını buzup tutgun-
16 ların sen kutkardıng tuşmannı yendeçi bolup
17 atanga tengdeş olturdıng. Oş ol rahiminga kö-
18 rä yamanımızını keçirgil muradimizgä
19 teyirä yüzing körgüzüp toydırgıl. Senden.

Metnin çevirisi

1 Selâm, (ey) huzur yeri olan, erkek yüzünü hiç görmeyen,
2 gerçek Sion (senin) göğüslerin oldu, İsa bize ondan çıktı.
3 Selâm sana (ey) kız, düşünen Rabb(imiz) Tanrı'yı ve dileyen
4 ebedî yılları ki geçip gitmez ebediyen ve tükenmez.
5 Selâm (ey) Tanrı'nın hazinesi, *manna*'sı ile beslettiği,
6 gökten ekmek yağdırarak (ve) kilisesini doyurarak.
7 Selâm İsa'nın Anasına, selâm (o) Ana'nın oğluna
8 ki bizi takdis etsin, övgülü Anası yalvarsın (bizim için). Öyle olsun.
9 Selâm Oğul, selâm Ana, selâm sen (ey) yukardaki Baba
10 ki O'nu gökteki azizler över ve bütün melekler, cennetteki ruhlar.
11 İsa, bizim kurtulmalığımız, sevgi ve şefkat zamkı-
12 mız! Göğü ve yeri sen yarattın, ahır zamanda da in-
13 san oldun. İyiliğinle muzaffer olup günahlarımı-
14 zı yokettin, zalimce ölüme girip ölümden bi-
15 zi çıkardın. Cehennem kapısını kırıp tutsak-
16 larını sen kurtardın, düşmanı yenip
17 Baba'na eşit oldun. (Senin) o merhametin ile
18 kötü amellerimizi affeyle, (bizi) muradımıza
19 eriştirerek yüzünü doyasıya göster. (Umudumuz) senden.

Volume I - Carta 9 recto - Tu mi disprezi (1): *beni chor baccharsin* — Riuscirà bene: *chairá dunér* — Riuscirà male: *chairá dunmés* — I' l'ho consegnato: *tesslim ettúm* — Stima questo [letter. 'ascolta questo']: *dinlé buni* — Vieni tu di casa?: *Eudénmi ghielúrsin* — In chambio di quello: *onúm jerinè*(2) — Scrivendoti io ho piacere: *sanghá jasaricchién seuinúrum* — Io uo a scriuere: *jasmaghá ghidérum* — Io uengo da scriuere: *jasmachtán ghielúrum* — Io scriuente: *jasán* — parla forte: *pech suilé* et *chatti suilé* — certi: *bir chácc j* — Essendo così: *builé olúp* aut *olúnge* — operando o uero faccendo: *eileípp.*

Carta 9 verso - Andando: *varúp* et *uarúrichien* et *ghidérichien* — Qualunque in questo mondo uiene pazo, il medesimo in questo mondo pazo si sta: *Erchim bu dugnadé deli ghielúr Ghiendisi Alemdé deli chalúr* — Dichino quello che uoglino: *Ne isterlérse desumlár* — Tu scriui tutto

Filippo Argenti'nin Regola del parlare turcho adlı eserinden

Filippo Argenti'nin 1533'te yazdığı *Regola del parlare turcho et vocabulario de nomi et verbi* (Türkçe konuşma kuralları ve isim, fiil sözlüğü) adlı eserinden:

beni chor baccharsin = beni hor bakarsın
chaira duner = hayra düner (döner)
chaira dunmes = hayra dünmez (dönmez)
tesslim ettum = teslim ettüm
dinle buni = dinle bunı
Eudenmi ghielursin = Evden mi gelürsin?
onum jerine = onun yerine
sangha jasaricchen seuinurum = sanga yazariken sevinürüm
jasmagha ghiderum = yazmağa giderüm
jasmachtan ghielurum = yazmaktan gelürüm
jasan = yazan
pech suile = pek süyle (söyle)
chatti suile = katı süyle
bir chaccj = bir kaç
buile olup = büyle (böyle) olup
olunge = olunce (olunca)
eileipp = eyleyip
varup, uarurichien, ghiderichien = varup, varuriken, gideriken
Erchim bu dugnade deli ghielur Ghiendisi Alemde deli chalur = (H)er kim bu dünyade deli gelür, gendisi alemde deli kalur
Ne isterlerse desumlar = Ne isterlerse desünler

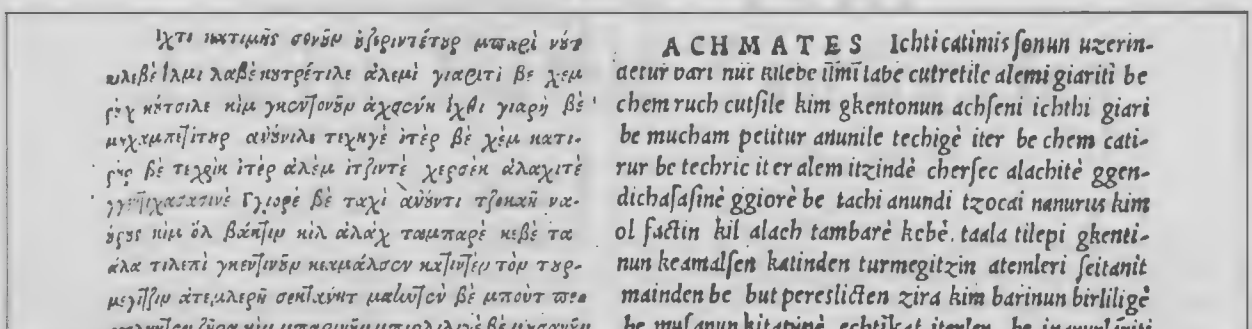

ΑCHMATES Ichticatimis ſonun uzerin-
dedur bari nutkile ve ilmile ve kudretile alemi giariti be
chem ruch cutſile kim gkentonun achſeni ichthi giari
be mucham petitur anunile techigè iter be chem cati-
rur be techric iter alem itzindè cherſec alachitè ggen-
dichaſaſinè ggiorè be tachi anundi tzocai nanurus kim
ol factin kil alach tambarè kebè. taala tilepi gkenti-
nun keamalſen katinden turmegitzin atemleri ſeitanit
mainden be but pereslicten zira kim barinun birliligè
be muſanun kitapinè echtikat iterler be inanurlariti

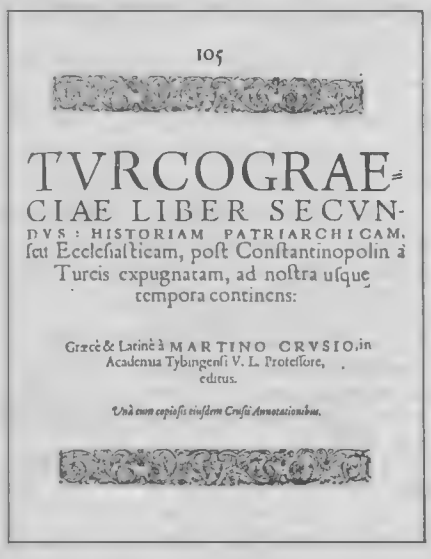

105

TVRCOGRAE-
CIAE LIBER SECVN-
DVS: HISTORIAM PATRIARCHICAM,
ſeu Eccleſiaſticam, poſt Conſtantinopolin à
Turcis expugnatam, ad noſtra uſque
tempora continens:

Græcè & Latinè à MARTINO CRVSIO, in
Academia Tybingenſi V. L. Profeſſore,
editus.

Vbi cum copioſis eiuſdem Cruſii Annotationibus.

Tübingen Akademisi profesörlerinden Martino Crusio'nun 1584'te Basel'de basılan eserinin Gennadios Scholarios'un itikatnamesini ihtiva eden II. bölümün baş sayfası.

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

ACHMATES İhtikatimiz şonun üzerin-
dedür bari nutkile ve ilmile ve kudretile alemi yarat(t)ı ve
hem ruh(-i) kudsile kim gendünün ahsen-i ihtiyarı
ve muhab(b)etidür anunile tehiy(y)e[1] ider ve hem kadi(r)-
dür ve tehrik[2] ider alem içinde her şey alahide[3] gen-
di has(s)asine göre ve dahi anuniçün inanuruz kim
ol vaktın kim al(l)ah tabareke ve taala diledi gendi-
nün kemal(-i) şevkatinden /dön/dürmegiçin ademleri şeytan it-
ma(y)inden[4] ve but pereslikten zira kim /ben(-i) israil kavmi/barinun birliğine

ve musanun kitabine ehtikat iderler ve inanurlaridi
anlardan gayri ademler kim yer yüzünde varidi al(l)a-
ha ihtikat itmezleridi belki mahlukine taparlaridi
but bigi ay bigi gün gibi çok tanriye taparlaridi
bir geriçek tanriye tapmazlaridi şeytan malatasiyıla[5] ne-
(v)sileri[6] havasine uyarlaridi al(l)ah emrine imtisal idüp mu-
sa kitabine inanmazlaridi.

---

[1] *tahiyye, tahiyyet* "iyi dilekle selâmlama" yerine
[2] *tahrik* yerine
[3] *'alâ-hide* "yalnız, tek başına"
[4] *şeytan itma(y)i* "şeytan etmesi, şeytan fiili"
[5] *malata* = mağlata "şaşırtma, aldatma"
[6] *nefisleri* yerine

linin esasları) adlı 320 sayfalık grameri ile az-çok kurallaşmıştır. Türkçenin Avrupa'da yayımlanmış ilk grameri olan bu eserde *i* ile *ı*, *u* ile *ü* ayırt edilmez, *ö* ünlüsü ise *io* harf dizisi ile gösterilir. Ünsüzlerden *ş* sesi , *sch*, *ç* sesi ise *isch* harf dizileri ile yazılır. Megiser'in gramerinde 200 kadar atasözü vardır. İşte bunlardan birkaçı: *Dostile je itsch, satipassar etme* (Dost ile ye iç, satı pazar etme), *El eli jur, ikhi el jusi jur* (El eli yur, iki el yüzi yur), *Tschok sioilejen tschok jangelur* (Çok söyleyen çok yangılur), *Alma agatsdan irak duschmas* (Alma agaçdan ırak düşmez), *Adem on docusi don* (Adem on, dokuzu don), *Sois soilemeck auuretlerung ischlemek erlerung* (Söz söylemek avretlerüng, işlemek erlerüng = Söz söylemek kadınların, çalışmak erkeklerin), vb.

Megiser'in gramerinden 60 yıl sonra, 1672'de, Almanya'nın Brandenburg (Köln) şehrinde Macar diplomatı Jakab Nagy de Harsány'nin *Colloquia familiaria. Turcico-Latina* adlı Türkçe-Latince konuşma kitabı yayımlanmıştır. Soylu bir aileden olan bu diplomat, İstanbul'da ve Türkiye'nin türlü yerlerinde 7 yıl kalmış, Türkçemizi öğrenmiş ve başkalarına da öğretmek için bu kitabı yazmıştır. Macar Türkologlarından G.Hazai tarafından işlenen ve yayımlanan[5] bu eserden birkaç cümle sunuyoruz: *Szabanuz hair olssun. Jassaba hair. Aksamünüz hair olssun. Getsenüz hair olssun. Allah razi olssun. Allah ssana ejlik virssen. Hos gieldün, ssefa gieldün. Ej-missin, hos missin? Nedür halin? Sükur Tangrie, ehos.*

1680'de Viyana'da yayımlanan *Linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, Institutiones* adlı Osmanlı Türkçesi grameri Avrupa'da Türkoloji çalışmalarını başlatan ilk bilimsel eserdir. Leh asıllı Francisci M.Meninski tarafından yazılan bu eserde Türkçe sözlerin yazımı için daha sistemli ve daha bilimsel bir yöntem izlenmiştir. Ünlüler a, e, y (ı), i, o, ö, u ve ü harfleriyle gösterilir. Ünsüzlerden ç ve ş aksanlı c ve s ile, c üzeri çizgili g ile, hı sesi ch ile, kalın g sesi gh ile, y sesi de j ile yazılır. Meninski ince g ve k seslerini g ve k harflerinin üzerine koyduğu küçük bir i harfiyle, geniz n'sini de n harfinden sonra çekilmiş bir çizgi ile belirtmiştir.

Daha sonraki yüzyıllarda Türkoloji çalışmalarının hızlanması ile Avrupa'da basılan Türkçe gramer ve konuşma kitaplarının sayısı giderek daha da artmıştır. Latince, İtalyanca, Fransızca, Almanca ve İngilizce yazılan bu eserlerde Türkçe kelimelerinin yazımı için birbirlerinden az-çok farklı yazı çevrimi sistemleri kullanılmıştır. Macar Türkologlarından Gy. Németh ile Fransız Türkologu Jean Deny de yazı devrimimizden önce yayımladıkları gramerlerinde Türkçe kelimeleri Latin alfabesi asıllı yazı çevrimi ile yazmışlardır.[6]

T. 1: Jdio ti salui fratel mio. Che cosa uai cercando in queste parti ?

T. 1: Selám alicchiun [sic] *carndascgigúm ne araíp ghidérsen buralardá ?*

T. 2: Mi pari alla faccia si non mi inganno che sei forastiero da questi paesi.

T. 2: Surattindán musafir ghiurunúrsen bu ierlerdén eiér aldanmám.

T. 3: Dimmi per uita tua di che paese tu sei et che cosa uai cercando ? [127ª].

T. 3: Déi [sic] *banghá chieremélla nerelisen ué né arár ghidérsen.*

T. 4: Fratello mio non hauer a male perchè io t'ho domandato da doue sei, et che cosa uai cercando, perchè t'ho domandato per bene, accio s'io posso ti serua in qualche cosa.

T. 4: Júg [1] *hólmassun carndascgigúm, sciú sanghá nerelisen ue ne arár ghidersén surdigumdén; nicciún surdum, eiérc* [2] *bir nesté lasim holúrse sanghá ben ghiuriuereim.*

C. 1: Et a te anco Dio dij salute Fratello et mio; bene, uado guardando attentamente questa bella porta di Costantinopoli.

C. 1: Ve alicchiun selám brasergigúm. Chhair, bú ghiusél Stambolún capisí sijredip ghidérum.

C. 2: L'hai indouinato che son forastiero.

C. 2: Musafir holdighumi bildún.

C. 3:Che t'importa a te di sapere di che paese io sono et che uadi cercando ? [127ᵇ].

C. 3: Bén nerelijm ue ne arár ghidérum sanghá ue ghieréc holúr?

C. 4: Ti ringratio del buon animo che m'hai mostrato; io ti lo uoglio dire di doue sono et quel che io cerco.

C. 4: Allá rásossún ei atrindán banghá iusturdigúndén, bén nerelijm ué ne arár ghidérum sanghá demée stérum.

Ferraguto'nun Türkçe gramerinden:

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

T(ürk) 1: Selam aleyküm karındaşçığum ne arayıp gidersen buralarda?

H(ıristiyan) 1: Ve aleyküm selam b(i)radercigüm. Hayır, ne güzel Stambolun kapısı(n) seyredip giderüm.

T(ürk) 2: Suratından müsafir gürünürsen bu yerlerden eyer aldanmam.

H(ristiyan) 2: Misafir oldığumı bildün.

T(ürk) 3: De banga, kerem eyle, nerelisen ve ne arar gidersen.

H(ristiyan) 3: Ben nereliy(i)m ve ne arar giderüm sanga ne gerek olur?

T(ürk) 4: Yüc[1]olmasun kar(ı)ndaşcığum, şu sanga nerelisen ve ne arar gidersen surdığumden[2]; niçün surdum, eyer k(i) bir neste[3] lazım olurse sanga ben givürivereyim.[4]

H(ristiyan) 4: Alla(h) razossun[5] ey(i) (h)atrından banga yüstürdigünden[6], ben nereliy(i)m ve arar giderüm sanga demek (i)sterüm.

Kelimeler:

1) *yüc: güç* yerine, 2) *sorduğumdan* yerine, 3) *neste* "nesne, şey", 4) *givürmek* "getirmek, vermek", 5) razı olsun, 6) *gösterdügünden* yerine

Latin Alfabesi ve SSCB'de Türk Dilleri

Latin alfabesi SSCB'de konuşulan Türk dillerinin yazımında da kullanılmıştır. Bu diller içinde Latin alfabesi ile yazılan ilk dil Yakutça olmuştur. 1819'dan beri İslav (Kiril) alfabesi ile yazılmakta olan bu Türk dili için ünlü Yakut pedagogu S.A.Novgorod 1917'de 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe düzenlemişti. Yakutça 1917'den 1939'a kadar bu alfabe ile yazılmıştır.

Latin alfabesi ile yazılan ikinci Türk yazı dili, Azerîdir. Geçen yüzyılın ortalarında ünlü Azerî dramaturgu Mirza Fethali Ahundov Arap alfabesinin bırakılmasını, onun yerine Latin-İslav asıllı yeni bir alfabenin kabul edilmesini önermişti. Ancak, politik ve toplumsal şartlar o dönemde böyle bir girişimin değil gerçekleştirilmesine, tartışılmasına bile elverişli değildi. Azerî Türkçesinin yazımı için Latin asıllı bir alfabenin kabulü ancak Sovyet Devrimi'nden sonra

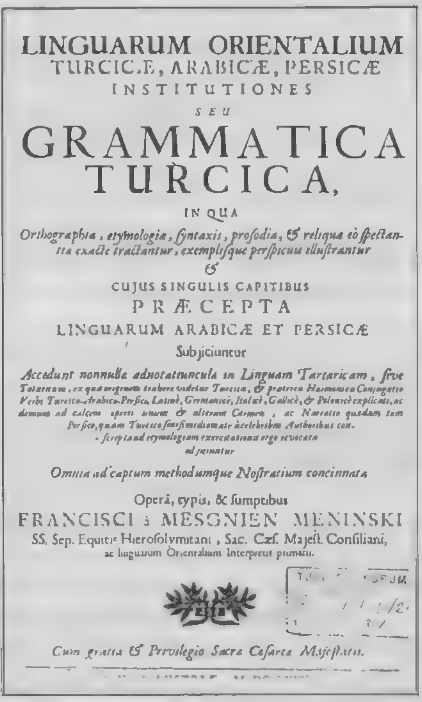
LINGUARUM ORIENTALIUM
TURCICÆ, ARABICÆ, PERSICÆ
INSTITUTIONES
SEU
GRAMMATICA TURCICA,
IN QUA
Orthographia, etymologia, syntaxis, prosodia, & reliqua eò spectantia exactè tractantur, exemplisque perspicuè illustrantur
&
CUJUS SINGULIS CAPITIBUS
PRÆCEPTA
LINGUARUM ARABICÆ ET PERSICÆ
Subjiciuntur
Omnia ad captum methodumque Nostratium concinnata
Operâ, typis, & sumptibus
FRANCISCI à MESGNIEN MENINSKI
SS. Sep. Equitis Hierosolymitani, Sac. Cæs. Majest. Consiliarii, ac linguarum Orientalium Interpretis primarii.
Cum gratia & Privilegio Sacræ Cæsareæ Majestatis.

Meninski'nin 1680'de Viyana'da basılan Türkçe gramerinin kapağı

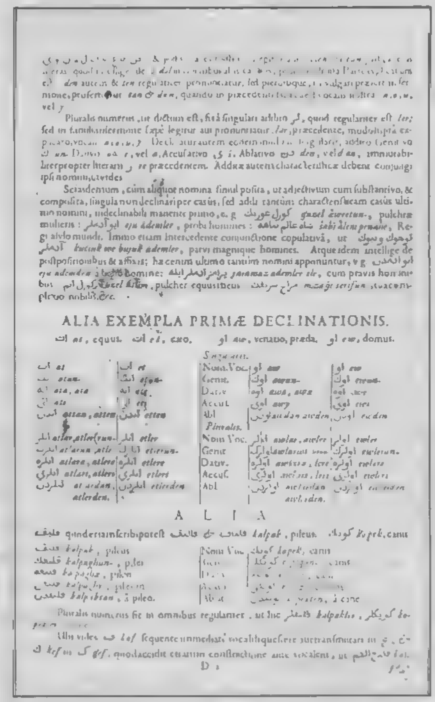
ALIA EXEMPLA PRIMÆ DECLINATIONIS.

Meninski'nin gramerinden *et*, *av*, *ev*, kelimeleri ile *kalpak* ve *köpek* kelimelerinin tasrihi

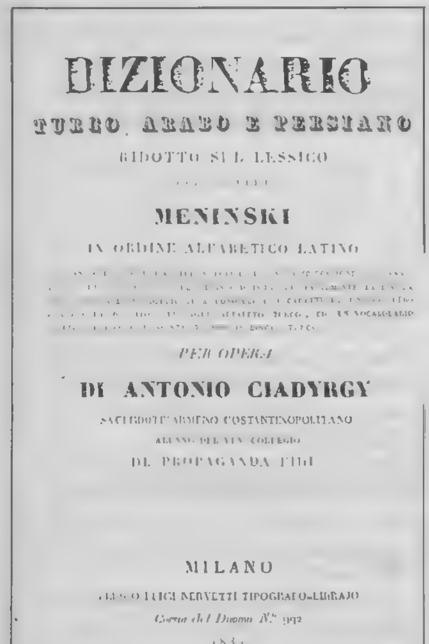
DIZIONARIO
TURCO, ARABO E PERSIANO
RIDOTTO SUL LESSICO
MENINSKI
IN ORDINE ALFABETICO LATINO
PER OPERA
DI ANTONIO CIADYRGY
SACERDOTE ARMENO COSTANTINOPOLITANO
ALUNNO DEL VEN. COLLEGIO
DI PROPAGANDA FIDE
MILANO
LUIGI NERVETTI TIPOGRAFO-LIBRAJO
Corsia del Duomo N.° 992
183·

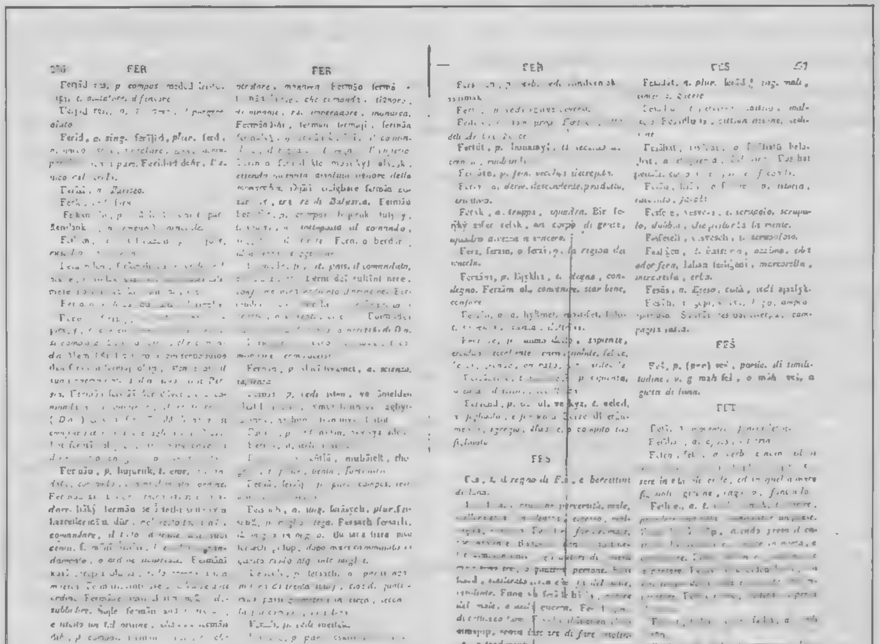

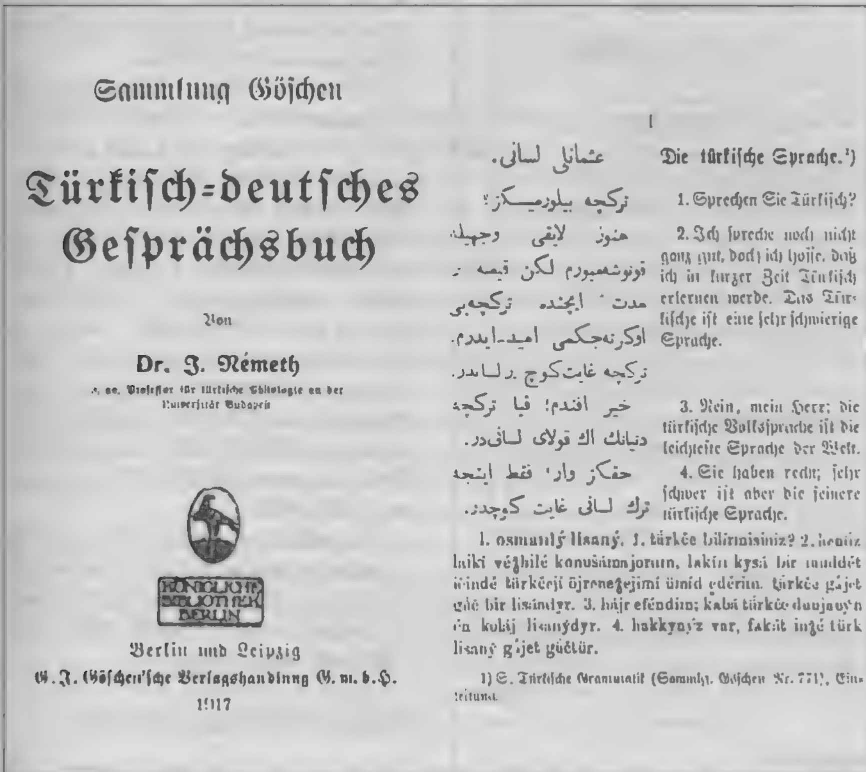

Sammlung Göschen

Türkisch-deutsches Gesprächsbuch

Von

Dr. J. Németh

a. ao. Professor für türkische Philologie an der Universität Budapest

KÖNIGLICHE BIBLIOTHEK BERLIN

Berlin und Leipzig

G. J. Göschen'sche Verlagshandlung G. m. b. H.

1917

I

عثمانلى لسانى.

Die türkische Sprache.[1])

تركجه بيلورميسكز؟

1. Sprechen Sie Türkisch?

هنوز لايقى وجهله قونوشهميورم لكن قيصه بر مدت ايچنده تركجه‌يى اوكرنه‌جكمى اميد ايدرم. تركجه غايت كوچ بر لساندر.

2. Ich spreche noch nicht ganz gut, doch ich hoffe, daß ich in kurzer Zeit Türkisch erlernen werde. Das Türkische ist eine sehr schwierige Sprache.

خير افندم! قبا تركجه دنيانك اك قولاى لسانيدر.

3. Nein, mein Herr; die türkische Volkssprache ist die leichteste Sprache der Welt.

حقكز وار، فقط اينجه ترك لسانى غايت كوچدر.

4. Sie haben recht; sehr schwer ist aber die feinere türkische Sprache.

1. osmanlý lisaný. 1. türkče bilirmisiniz? 2. henüz lajiki véǧhilé konušamajorum, lakin kysa bir müddét ičindé türkčeji öjrenežejimi ümid edérim. türkče gajet güč bir lisandyr. 3. hajr eféndim; kaba türkče dunjanyn én kolaj lisanýdyr. 4. hakkynyz var, fakat inžé türk lisaný gajet güčtür.

1) S. Türkische Grammatik (Sammlg. Göschen Nr. 771), Einleitung.

Macar Türkologu Németh'in 1917'de yayımlanan Türkçe-Almanca Konuşma kitabının kapağı ile çevirili ve yazıçevrimli bir sayfa.

mümkün olmuştur. Azerbaycan SSC'nde 1923-1924 yıllarında yayımlanan bir genelgede Latin asıllı yeni Türk (Azerî) alfabesinin kullanımının zorunlu olduğu bildiriliyordu. Bununla birlikte, yeni alfabe ancak 1925'te öğretimde kullanılmaya başlandı. 1926'da Bakû'da toplanan "SSCB I. Türkoloji Kongresi", gerek Azerî Türkçesinin, gerekse SSCB'de konuşulan bütün Türk dil-

KİRİL'E GEÇMEDEN ÖNCE AZERBAYCAN'DA KULLANILAN LATİN ALFABESİYLE TÜRKÇE YAZIYA ÖRNEK:

"Insanlar! Insanlar! doqrudan da siz
Nənəmiz Həvvaəj bənzejirsiniz,
Ilanlar saqbrbr sizi daima
Sirri acblmambş məçhul aqaça.
Jasaq mejvələrdir mejiliniz əlbət,
Sizəçənnət dejil bunlarsbz çənnət."

A.Puşkin'in *Jevgeni Onegin*'inin *Səməd Vurqun* tarafından yapılmış manzum çevirisi Səkkizinçi Fəsil, XXVII (Baku, 1937).

q = g j = y b = ı

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

1) Karındaşum Miser[1] Michel envai selam u senamden
2) sunra malum ola kim benüm üsküflerümden[2] ve bazı espap-
3) lerümden[3] ötüri Venedikte iken sizün elingüzle banga bir
4) mektup gelüp dinmiş-idi kim Mustafa Çelebinün bezirganı
5) bir yahudile göndürülmiş idi: biz anı kayrı[4] kimseye[5] ve
6) anda vasıl olan yahudida mülahaze iderken; haliya[6] marcius[7]
7) ayınun üçünci güni bihamdülillahi sag esen Dobrovnige[8]
8) vasıl oldugumuzde evümüzden ve Mustafa Çelebi nam
9) babam ve efendümden mektupler buldum ve zikir olan yahudi
10) kim anunle üsküflerüm gö(n)dürülmiş[9] idi. üsküflerümle
11) bile bunda Dobrovnikte buldum: em(m)a meskur[10] yahudile
12) ve üsküflerümle: 6: altı sanduk besbase[11] ve cev(i)z buldum
13) kim benüm evümden Mustafa Çelebi alup babtur[12] diyü
14) satmak için göndürmişler imiş: ve a(n)larun yanınca
15) Mustafa Çelebinün on yük sofı[13] dahı gö(n)dürdiler idi
16) kim anda satup yerine kumaş alasız: şimdi-ki halde banga
17) anda yetişmeyüp: ol göndürdügi Harun Nakmiyes nam
18) yahudile Venedige sanga-dek göndürdüm: ve beglere (v)ü duçe[14]
19) dahı mektup yazdum ve hem s(ı)marladum kim senün ma-
20) rifetünle varup teslim eyleye: lutf idesiz kim meskur
21) yahudi vasıl oldukte üzerinde mavenetün[15] ve him(m)etün...

Kelimeler:

1) Sayın, Bay, 2) yeniçeri zabitlerinin külahı, 3) esvap, eşya, 4) gayri, 5) kimsede yerine?, 6) halen, şimdiki, 7) Mart, 8) mektupta, yanlış olarak, *dobrowinge,* 9) mektupta, yanlış olarak, *godurululmiss* (*göndürülünmiş* olabilir), 10) mezkûr, 11) kokulu hindistan cevizi, 12) *bab* "uygun", 13) *sof* "yün", 14) *duç* veya *düç* "dük", 15) *mavenet* "muavenet".

Testo turco

[c. 262 r.] (1) Carandassüm Miser Michel enway sellam u senamden sünra malu(m) (2) olla kym benum usküflerümden we bazi esspaplerümden otüri we: (3) nedikte ykenn sizun ellegüzle baga bir mechtüp gelüp dinmissidi (4) kym müsstafa czelebinün bezirgani bir yachudyle gondürül: (5) miss idi: biz ani kayri kimseye we anda wasil ollan yachü: (6) dida mülachaze iderken; chaliya marciüs ayenün uczün: (7) dzi güni bihamdullillachi sag essen dobrowinge *(sic)* wasil (8) oldügumüszde: ewümüzden we müsstafa czelebi nam babam: (9) we efendümden mechtupler buldüm we zikir ollan yachudy (10) kym anünle usskuflerum go(n)durülülmiss *(sic)* idi. usskuflerümle (11) bille bunda dobrownikte buldüm: ema messkür yachüdyle (12) we üsküflerümle: 6: alti sandük bessbasse we dzewz bül: (13) düm kym benüm ewümdem *(sic)* musstafa czelebi alüp bab (14) tur diyü sattmak iczyn gondurmyssler ymyss: we (15) a(u)larün yanendze musstafa czelebinunn on yuk sofy (16) dachy godürdiler *(sic)* ydy kym anda satup yerene kümass (17) allausz: ssymdi ky chalde baga anda yetyssmeyüp: ol (18) gondürdügy harün nachmiyesz nam yachüdylle we: (19) nedige sagadek gondürdüm: we beglere ü ducze dachi (20) mechtüp yazdum we hem smarladum kym senu(n): ma: (21) rifetünle warüp tesslym eyleye: lutf ydesis kym meskür (22) yachüdi wasil oldukte üzerende maüenetün ve him(m)etu(n) (23)

[11]) Erroneamente, in Ferr. 218, ho veduto in *adamisi* un doppio suffisso possessivo.

Alessio Bombaci, Una lettera turca in caratteri Latini del dragomanno ottomano Ibrahım al veneziano Michele Membre.

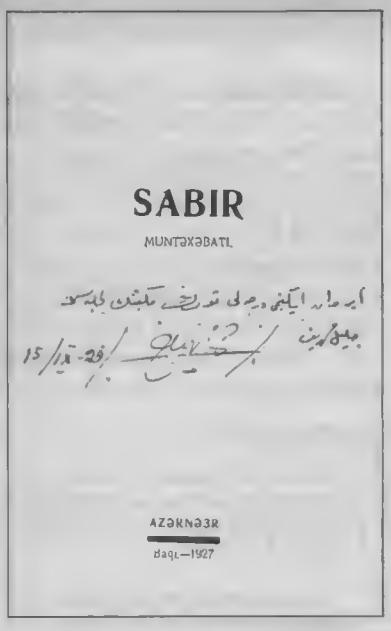
SABIR

MÜNTƏXƏBATI

AZƏRNƏŞR

Bakı—1927

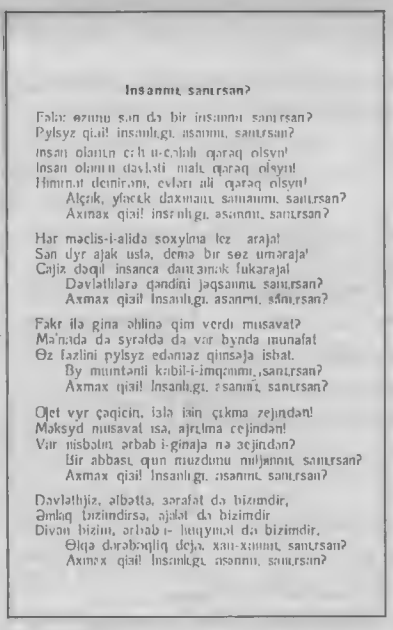
İnsanmı sanırsan?

Fələk özünü sən də bir insanmı sanırsan?
Pulsuz qisi! insanlığı asanmı sanırsan?

İnsan olanın cah-ü-cəlalı qərəq olsun!
İnsan olanın dövləti malı qərəq olsun!
Himmət dəmirəm, evləri ali qərəq olsun!
Alçak, ufacık dahmanı samanımı sanırsan?
Axmax qisi! insanlığı asanmı sanırsan?

Hər məclis-i-alidə soxulma təz araya!
Sən dur ayağ üstə, dəmə bir söz ümeraya!
Cayiz dəgil insanca danışmağ füğeraya!
Dövlətlilərə kəndini yeksanımı sanırsan?
Axmax qisi! insanlığı asanmı sanırsan?

Qet vur çəkicin, işlə işin çıxma zəyindən!
Məksyd müsavat isə, ayrılma cəyindən!
Var nisbətin ərbab i-ginaja nə dəjindən?
Bir abbası qun müzdunu milyanmı sanırsan?
Axmax qisi! insanlığı asanmı sanırsan?

Dövlətliyiz, əlbəttə, şərafət də bizimdir,
Əmlak bizimdirsə, əjalət də bizimdir
Divan bizim, ərbab i- hüqumət də bizimdir,
Ölkə dərəbəqlik dəjə, xan-xanımı sanırsan?
Axmax qisi! İnsanlığı asənmı sanırsın?

Sabir'in manzumelerinden seçmeleri ihtiva eden kitabın (Sabir müntehebatı) kapağı

İnsannı sanırsan

Fele[1]özünü sen de bir insannı sanırsan?
Pulsuz[2] kişi! insanlığı asannı[3] sanırsan?

İnsan olanın cah-ü-celalı gerek olsun!
İnsan olanın devleti, malı gerek olsun!
Himmet dèmirem, èvleri ali gerek olsun!
Alçak, ufacık dahmanı[4] samanımı[5] sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Her meclis-i-alide sohulma tèz araya!
Sen dur ayağ üste, dème bir söz ümeraya!
Cayiz degil insanca danışmağ füğeraya!
Devletlilere kendini yeksanımı[6] sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Feġr[7] ile ğina[8] ehline kim vèrdi müsavat?
Me'nade de suretde de var bunda münafat.
Öz fezlini pulsuz èdemez kimseye isbat.
Bu mümtenii ġabil-i-imkanmı sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Get vur çekicin, işle işin çıxma zèyinden![9]
Meġsud[10] müsavat ise, ayrılma cèyinden![11]
Var nisbetin erbab-i-ğinaye ne şèyinden?
Bir abbası[12] gün müzdünü[13] milyanmı sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Devletliyiz, elbette, şerafet de bizimdir,
Emlak bizimdirse, eyalet de bizimdir,
Divan bizim, erbab-i-hükumet de bizimdir,
Ölke derebeklik dèye, han-hanımı sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

1) *fehle*, "işçi", 2) *pulsuz*, "parasız", 3) *asan* "kolay", 4) *dahma* "kulübe", 5) *saman* "mülk", 6) *yeksan* "eşit", 7) *fakr*, "yoksulluk", 8) *gına*, "zenginlik", 9) *zèyin* "kılık, görünüm", 10) *megsud*, "maksat", 11) *cèy* "cay, yer", 12) *Abbasî*, eski bir para birimi, 13) *müzd* "yevmiye, gündelik", 14) *milyan* "milyon".

lerinin Latin alfabesi ile yazılması kararını aldı ve bu karar birkaç yıl içinde uygulamaya konuldu.

SSCB'deki Türk dilleri aşağıda gösterilen yıllar arasında *Yangalif* (Yeni Alfabe) denilen Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazılmıştır: Azerî (1925-1939), Karaçayca-Balkarca (1927-1939), Tatarca (1927-1939), Altayca (1928-1938), Kazakça (1928-1940), Karakalpakça (1928-1940), Kumukça (1928-1938), Nogayca (1928-1938), Türkmence (1929-1940), Hakasça (1929-1939), Kırgızca (1928-1940), Kırım Tatarcası (1929-1938), Başkırtça (1930-1940), Tuvaca (1930-1943), Uygurca (1930-1947), Gagauzca (1932-1952).

Yangalif aşağı-yukarı 10 yıllık bir uygulamadan (bazı diller için bir süre birkaç yıl fazla olmuştur) sonra kaldırılmış, yerini Kiril asıllı yeni Türk alfabeleri almıştır.

Türkiye'de Yazı Devrimi

Türkiye'de Türkçenin yazımı için Latin alfabesinin kabulü fikri, bilindiği gibi, II. Meşrutiyet döneminde ileri sürülmüştür. Arap harfleri üzerinde yapılacak herhangi bir "ıslah"ın beklenen faydayı sağlayacağına inanmayan Celâl Nuri (İleri), Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Kılıçzade Hakkı gibi aydınlar en kestirme yol olarak Latin harflerinin kabulünü teklif etmişlerdir. Türk basınında ve fikir âleminde 1910'dan itibaren tartışılan bu fikre, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk de taraftar olmuş ve 1 Kasım 1928'de yaptığı yazı devrimi ile bu düşüncesini gerçekleştirmiştir.

1928'de gerçekleştirilen yazı devrimi ile Türkçe, belgelerle izleyebildiğimiz 1300 yıllık tarihi boyunca ilk kez her sesinin, daha doğrusu her foneminin ayrı bir harfle gösterildiği mükemmel bir alfabeye kavuşmuştur.

Latin asıllı yeni Türk alfabesi, bilindiği gibi, bugün Kıbrıs ve Yugoslavya'da yaşayan Türklerce de kullanılmaktadır.

Doğu Türkistan'da Yazı Devrimi

Bugün Türk halkları içinde dilleri-

KIRIX SΘZ

"Zhongguo—nuroɣun millәttin tәrkip tapkan, nahayiti kөp ahaligә igә bir mәmliket." Zhonghua millәtlirining tarihini, Zhongguo hәr millәt hәlki ortak yaratkan. Xinjiang rayoni, tarihtin buyan mәmlikitimizdiki nuroɣun kerindax millәtlәr topluxup olturaklaxkan rayon. Bu kerindax millәtlәr uzun zamanlar muxu güzәl kөng ziminda әmgәk kilip, yaxap kәlgәn. Ular nәqqә ming yillik uzun zamanlar mabәynidә, өzlüksiz halda tәjribә almaxturup, bir-birigә tәsir kөrsitip, bir-birini ilgiri sürüp, Xinjiang rayoni wә wәtinimiz tarihining tәrәkkiyatioɣa ortak tөhpә koxkan.

Xinjiang rayonining mәmlikitimizning baxka kisimliri bilәn boloɣan siyasiy, iktisadiy wә mәdini alakiliri әng kam digәndimu ikki ming yildin kөprәk tarihka igә. Miladidin burunla dөlitimizning Hәn sulalisi Balkax kөlining xәrki hәm jәnubidiki kөng rayonlarda mәmuri organlarni tәsis kiloɣan. 8-әsirdә dөlitimizning Tang sulalisi dәwridiki mәxhur xairi Li Bәy Balkax kөlining jәnubidiki Suyap dәryasi buyioɣa jaylaxkan Suyapta tuoɣuloɣan. Balkax kөlining xәrkiy hәm jәnubiy rayonliridiki Jungoɣarlar dөlitimiz Uyrat Mongoɣullirining kөqmәn kәbilisi idi. Qing sulalisining Jungoɣar kәbilisini tinjitkanlioɣi dөlitimizning iqki mәsilisi.

Mәmlikitimizning feodallik jәmiyitidә, bәzidә bu millәtning hөkümranliri hakimiyәt kursa, bәzidә u millәtning hөkümranliri hakimiyәt kuroɣan. Bundak әhwal dunyadiki baxka kөp millәtlik mәmlikәtlәrdimu daim uqrap turidu. Mәyli kaysibir tarihiy dәwrdә bolsun, Xinjiang baxtin-ahir uluk wәtinimizning ayrilmas tәrkiwiy kismi bolup kәlgәn.

Sovet xiuzhengzhuyi sotsiyal jahan'girliri yaman niyәt bilәn, pәkәt Hәnzularning tarihila Zhongguo tarihi hesaplinidu dәwalidu, hәm Zhongguoning oɣarbiy qigrisi Gәnsu bilәn Sichuәn elkisidin exip kәtmigәn dәp kapxiydu. Bu tamamәn tarihni burmilap, uni өzlirining qәtkә karita kengәymiqilik kilix siyasitini yoloɣa koyux üqün hizmәt kilduroɣanlik.

Şinjiangdin Qeziwelingan medini yadikarliqlar, *Medini Yadikarliqlar Neşriyati: 1975 beyjing (Pekin) adlı eserin önsözü.*

Uygurca metnin yazıçevrimi

KİRİŞ SÖZ

(1) "Çjongguo nurğun millettin terkip tapqan, nahayiti köp ahalige ige bir memliket." Çjonghua (2) milletlirining tarihini, Çjongguo her millet helqi ortaq yaratqan. Şinciang rayoni, tarihtin buyan (3) memlikitimizdiki nurğun qérindaş milletler topluşup olturaqlaşqan rayon. Bu qérindaş milletler (4) uzun zamanlar muşu güzel keng ziminda emgek qilip, yaşap kelgen. Ular neççe ming yilliq uzun (5) zamanlar mabeynide, özlüksiz halda tecrübe almaşturup, bir-birige tesir körsitip, bir-birini ilgiri (6) sürüp, Şinciang rayoni ve vetinimiz tarihining tereqqiyatiğa ortaq töhpe qoşqan.

(7) Şinciang rayonining memlikitimizming başqa qisimliri bilen bolğan siyasiy, iqtisadiy ve medini (8) alaqiliri eng kam digendimu ikki ming yildin köprek tarihqa ige. Miladidin burunla dölitimizning (9) Hen sulalisi Balqaş köining şerqi hem cenubidiki keng rayonlarda memuri organlarni tesis qilğan. (10) 8- esirde dölitimizning Tang sulalisi devridiki meşhur şairi Li Bey Balqaş kölining cenubidiki Suyap (11) deryasi buyiğa caylaşqan Suyapta tuğulğan. Balqaş kölining şerqiy hem cenubiy rayonliridiki (12) Cungğarlar dölitimiz Uyrat Mongğullirining köçmen qebilisi idi. Çing sulalisining Cungğar qebili-(13)sini tincitqanliği dölitimizning içki mesilisi.

(14) Memlikitimizning feodalliq cemiyitide, bezide bu milletning hökümranliri hakimiyet qursa, bezide (15) u milletning hökümranliri hakimiyet qurğan. Bundaq ehval dunyadiki başqa köp milletlik memli-(16) ketlerdimu daim uçrap turidu. Meyli qaysibir tarihiy devrde bolsun, Şinciang baştinahir uluq (17) vetinimizning ayrilmas terkiviy qismi bolup kelgen.

(18) Sovèt şiujengjuyi sotsiyal cahangirliri yaman niyet bilen, peqet Henzularning tarjhila (19) Jongguo tarihi hesaplinidu dewalidu, hem Jongguoning ğerbiy çigrisi Gensu bilen Siçşuen ölkisi-(20) din eşip ketmigen dep kapşiydu. Bu tamamen tarihni burmilap, uni özlirining çetke qarita kengeymi-(21)çilik qiliş siyasitini yolğa qoyuş üçün hizmet qildurğanliq.

Uygurca metnin çevirisi

ÖNSÖZ

(1) "Çin, birçok ulustan oluşan, son derece çok nüfusa sahip bir ülke." Çin (2) uluslarının tarihini, Çin(deki) bütün uluslar(ın) halkı ortak (olarak) yaratmış(tır). Sinkiang bölgesi, tarihten bu yana (3) ülkemizdeki birçok kardeş uluslar(ın) bir araya gelip yerleştikleri (bir) bölge(dir). Bu kardeş uluslar (4) uzun zamanlar işte bu güzel (ve) geniş yerde çalışıp yaşaya gelmişler(dir). Onlar binlerce yıllık uzun (5) zamanlar içerisinde, ortak bir şekilde tecrübe alış-verişinde bulunup, birbirlerini etkileyip, birbirlerini ileri (6) götürüp, Sinkiang bölgesi ve vatanımız tarihinin ilerlemesine ortak katkıda bulunmuşlar(dır).

(7) Sinkiang bölgesinin ülkemizin başka kısımları ile olan siyasi, iktisadi ve kültürel (8) ilişkileri en az iki bin yıldan daha çok (bir) tarihe sahip(tir). Milâttan önce devletimizin (9) Han sülalesi Balkaş gölünün doğusu ile güneyindeki geniş bölgelerde yönetim organları kurmuş(tur). (10) 8'inci yüzyılda devletimizin Tang sülalesi dönemindeki ünlü şairi Li Bey, Balkaş gölünün güneyindeki Suyap (11) ırmağı kıyısında kurulmuş Suyap'ta doğmuş(tur). Balkaş gölünün doğu ve güney bölgelerindeki (12) Cungar'lar devletimiz Oyrat Moğollarının göçebe kabilesi idi. Çing sülalesinin Cungar kabile-(13)sini zararsız hale getirmiş olması devletimizin iç sorunu(dur).

(14) Ülkemizin feodal toplumunda bazan şu ulusun yöneticileri, bazan da bu ulusun yöneticileri (15) egemenlik kurmuşlar(dır). Böyle durumlar(a) dünyadaki başka çok uluslu ülke(16)lerde de her zaman rastlanır. Hangi tarihî dönemde olursa olsun, Sinkiang baştan sona (17) vatanımızın ayrılmaz bir parçası olagelmiş(tir).

(18) Sovyet(ler) Birliği sosyal emperyalistleri kötü niyet ile, Çin tarihi sadece Hanzu (Çin) tarihinden (19) ibarettir diyebiliyor ve Çin' in batı sınırı Kansu ile Siçuen ülkesin(20)den öteye gitmez diye geveliyorlar. Bu, tarihi tamamen saptırıp, onu kendilerinin dışa (doğru) harita genişlet(21)me siyasetlerini uygulamaya koyma amacına yönelik (bir) çabadan ibarettir.

ni bizden sonra Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazanlar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang eyaletinde yaşayan Uygurlarla, Kazaklardır. Son zamanlara kadar sadece Arap alfabesi ile yazılan Uygurca için 11 Aralık 1959'da 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe hazırlanmış ve Uygurca 1970'li yıllardan itibaren bu alfabe ile de yazılmaya başlanmıştır. Doğu Türkistan Kazakları da aynı yıllarda Uygur alfabesinden biraz farklı Latin alfabesini kabul etmişler ve dillerini bu alfabe ile yazmaya başlamışlardır.

1. Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Türkic Folklore,* Berkeley-Los Angeles, 1966.

2. Filippo Argenti, *Regola del parlare turco* (yayımlayan Allessi Bombaci) Napoli, 1938.

3. Martin Crusius, *Turcograeciae libri octo,* Basel, 1584.

4. Alessio Bombaci, "Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611)", *Annali,* Nuova Serie, Vol. I (Roma, 1940), s.205-236.

5. G.Hazai, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

6. Gy. Németh, *Türkische Grammatik,* Leipzig, 1916; Jean Deny, *Grammaire de la langue turque,* Paris, 1921.

T(İ)LÇİLERİBİZ NERSENİ ANGNAMIYLAR

Başlıyq Ğelimcan İbrahimoftan. Ul bit tarhîhçi da, t(i)lçi de. Ul tarîhçi bularaq elige qeder Qeyum Nasıyrîlar dewrin hem b(i)r(i)nçi rivolutsiye y(ı)llların şaqtıy tikş(i)rdi. T(i)lçi bularaq ul tatar t(i)lining gramatikası öst(i)nde işlew b(i)len b(i)rge, anıng tarîhî üsişi tur(ı)nda üzining uyların eyte kîldi. Ğalimcan İbrahimof mes'eleni nîçik quydı song.

Ul tatar burjuasına "Tatarlar aras(ı)nda rivolutsiye hereketleri" dîgen kitab(ı)nda bîk ozaq tuqtağan. Tatar burjuası başlap yörüwi b(i)len töz(i)lgen "ittifaq-i möslimîn" partiyesine anıng işlerine analiz yasağan. Lekin anıng mes'elege yaqın kîlüwinde de, bîlgilew bîrüwinde de, analiz yasawında da tatar burjua hereketining törik-tatarçılıq (panturkizm) b(i)len bağlı buluwı, anıng töp hereket şunı içine alğan îkeni tur(ı)nda bir süz de yuq hem şuşı döris qaraşnı ütkerüw de kür(i)nmî. Tatar burjuası cîtekçiligi b(i)len "ittifaq-i möslimîn" partiyesi töz(i)ldi. Anıng üzine küre işleri de var. Bu partiye hem anıng işleri tatar burjuasınıng törik-tatarçı buluwınıng bîk açıq faktları bulıp toralar. Lekin Ğalimcan İbrahimof anı küre almıy.

Tatar burjua hereketin döris angnamaw arqas(ı)nda ul, elbette, t(i)lge de—tatar burjua edebî t(i)line de böt(i)nney yalğış beye bîre. Meselen, 1922'nçi y(ı)lda bas(ı)lğan "Qeyum Nasıyrî mecmuğesi" dîgen ciyınt(ı)qta ul tatar t(i)lining üsişine qarata bolay yaza:

"Torm(ı)şnıng tamır tîbüwin döris sîzüw arqas(ı)nda baba (Qeyum Nasıyrî tur(ı)nda süz bara) yanga edebî tatar t(i)lini

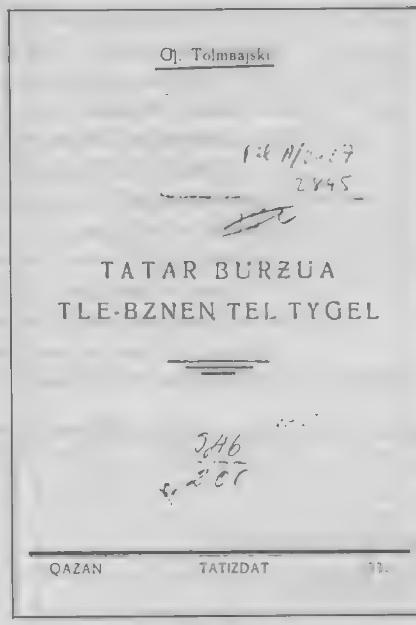

Tatar Burjuva Dili, Bizim Dil(imiz) Değil(dir)

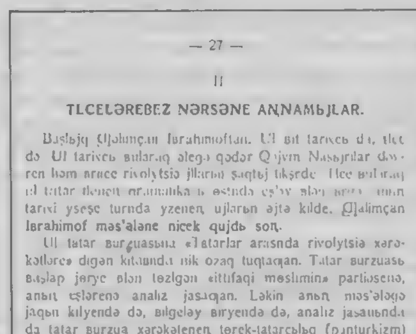
— 27 —

II

TLCELƏREBEZ NƏRSƏNE AŅNAMЬJLAR.

Başlьjq Ģalımçan Ibrahimoftan. Ul bıt tarıxcь da, tlcı də. Ul tarixcь bularaq alegə qədər Qəjym Nasьjrılar dəvren həm [illegible] rivolytsiə jıllarьn şaqtьj tikşerde. Tlcı bularaq ul tatar tlenen [illegible] estendə eşləv blən [illegible] tarixi ysəşe turьnda yzenen ujlarьn əjtə kilde. Ģalimçan Ibrahimof məs'ələne nicek qujdь soŋ.

Ul tatar burƶuasьna «Tatarlar arasьnda rivolytsiə xərəkətləre» digən kitabьnda bik ozaq tuqtaqan. Tatar burƶuasь başlap jөryce blən tөzelgən «ittifaqi məslimin» partiəsenə, anьŋ eşlərenə analiz jasaqan. Ləkin anьŋ məs'ələgə jaqьn kilyendə də, bilgeləy biryendə də, analiz jasauьnda da tatar burƶua xərəkətenen tөrek-tatarcьlьq (panturkizm) blən baqlь buluь, anьŋ tөp xərəkəte şunь ecenə alqan ikəne turьnda ber syz də juq həm şuşь dөres qaraşnь ytkөry də kyrenmi. Tatar burƶuasь citəkcelege blən «ittifaqi məslimin» partiəse tөzelde. Anьŋ yzenə kyrə eşləre də bar. Bu partiə həm anьŋ eşləre tatar burƶuasьnьŋ tөrek-tatarcь buluьnьŋ bik acьq faktlarь bulьp toralar. Ləkin Ģalimçan Ibrahimof anь kyrə almьj.

[illegible]

Tormьşnьŋ tamьr [illegible] dөres sizy arqasьnda baba (Qəjym Nasьjri turьnda syz bara) jaŋa ədəbi tatar tlene

DİLCİLERİMİZ NEYİ ANLAMIYORLAR?

Başlıyalım Galimcan (Alimcan) İbrahimof'tan. O hem tarihçi hem de dilci. O (bir) tarihçi olarak, şimdiye kadar, Kayyum Nasırî'ler devrini ve Birinci Devrim yıllarını çok iyi araştırdı. Dilci olarak (da) o Tatar dilinin grameri üzerinde çalışmakla beraber, onun tarihî gelişmesi hakkında kendi fikirlerini söyliye geldi. Galimcan İbrahimof (bakın) meseleyi nasıl (ortaya) koydu sonra.

O Tatar burjuvazisi üzerinde "Tatarlar arasında devrim hareketleri" adlı kitabında uzun uzadıya durmuştur. Tatar burjuvazisi(nin) ortaya çıkması ile kurulan "İttifak-ı Müslimîn" partisi (ve) onun faaliyetleri üzerinde analiz(ler) yaptı. Fakat onun meseleye yaklaşımında da, değerlendirişinde de, analizlerinde de Tatar burjuva hareketinin Türkçülük-Tatarcılık (Pantürkizm) ile bağlı olduğu, onun asıl hareketi(nin) işte bunu içine almış olduğu hakkında bir kelime bile bulunmadığı gibi bu doğru görüşe değinme de göze çarpmıyor. Tatar burjuvazisinin rehberliği ile "İttifak-ı Müslimîn" partisi kuruldu. Onun kendine göre (birtakım) işleri de var. Bu parti ve onun faaliyetleri Tatar burjuvazisinin Türkçü-Tatarcı oluşunun çok açık kanıtları olarak ortadadır. Fakat Galimcan (Alimcan) İbrahimof bunu göremiyor.

Tatar burjuva hareketini doğru (olarak) anlamadığı için o, elbette, dile de --Tatar burjuva edebî diline de büs-bütün yanlış değer veriyor. Örneğin, 1922 yılında basılan "Kayyum Nasırî Mecmuası" adlı derlemeler kitabında o Tatar dilinin gelişmesi konusunda şöyle yazıyor:

"Hayatın nabız atışını doğru (olarak) sezişi nedeniyle dede (Kayyum Nasırî'den söz ediliyor) yeni edebî Tatar dilini

Victor Hugo oğluyla birlikte

"Sefiller"in Serüveni

SERVER TANİLLİ

Victor Hugo'yu, XIX. yüzyıl Fransız edebiyatının bu dev sanatçısını tanımayan okuyucu yoktur. Onun en ünlü, ama aynı zamanda en büyük eserinin *Sefiller* olduğunu bilmeyen de pek yoktur. Gerçekten, evrensel edebiyatın "10 büyük roman"ı arasında onun da adı geçer. Bu dev eseri, yayınlandığı günden bu yana, milyonlarca ve milyonlarca insan bıkıp usanmadan okumuş durmuştur. Türkiyeli okuyucular da o yakın ilgiyi gösterenler arasındadır. Kendi kuşağımdan bilirim: Sefiller'i okumamış olmak büyük ayıplar arasında sayılırdı.

Ama, bu eserin bizde apayrı bir serüveni olduğunu da bilir miydiniz?

Ölümünün 100. yıldönümü dolayısıyla bütün uygar insanlığın anısı önünde eğildiği bir yılda, biz de, toplumumuzun Huga'yla, özellikle de onun o büyük eseriyle tanışmasını anlatarak törene katılalım, saygı borcumuzu yerine getirelim.

İLK ÇEVİRİLERDEN BİRİ

Bize Batı edebiyatından yapılmış ilk çevirinin, Münif Paşa'nın 1859 yılında yayınladığı, -Voltaire, Fénélon ve Fontenelle'den kimi diyalogları içine alan- *Muhaverat-ı Hikemiyye* olduğunu "Tarih ve Toplum" okuyucuları iyi bilirler. 1862 yılında, Yusuf Kâmil Paşa'nın Fénélon'dan yaptığı *Tercüme-i Telemak* yayınlanır. Yine o yıl, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'te bir tefrikaya başlandığını görüyoruz: *Mağdurin Hikâyesi.* Hugo'nun, sonradan dilimizde hep "Sefiller" diye anılacak olan ünlü eseri *Les Misérables*'in çevirisidir bu. Eser, ilk kez bu adla ve özetlenerek okuyucuların karşısına çıkarılmaktadır. Ancak, bu özetlemeyi kimin yaptığı hakkında bir kayıt yoktur; yalnız tefrikadan önce Hugo hakkında kısaca bir bilgi verilmiştir o kadar. Çok büyük bir olasılıkla, Münif Paşa idi bu özetlemenin sahibi.

Dikkatimizi çeken noktalardan biri şu: Sefiller'in Batı'da yayınlandığı aynı yıl içinde, -özetlenerek de olsa- bize de çevrilmesi. Bunu bizde o sıralarda -şu ya da bu derecedeki- uyanıklıktan çok, eserin dışarıda yayınlanır yayınlanmaz yaptığı dünya çapındaki yankılarda aramalı. Gerçekten, 1862'de Sefiller'in yayınlanması evrensel bir olay oldu. Aynı tarihte, eserin Paris ve Brüksel'den başka Londra, Leipzig, Milano, Madrid, Roterdam, Varşova, Budapeşte ve Rio de Janerio'da da çevirileri basılıyor ve böylece yalnız Fransa'nın değil, eski ve yeni dünya insanlarının ortak kitabı haline geliyordu. Öyle derler, o sırada Amerika Birleşik Devletleri'nde Kuzey ile Güney arasında başlamış olan iç savaşta bile, gönüllülerin çevirdiği eser, askerlerin elinde ve siperlerde okunurmuş.

Doğrudur; hiçbir kitap yeryüzünde böyle bir rağbet görmemiştir.

Demek oluyor ki, yankıları hemen bize kadar da ulaşmış bu ilginin.

Bir başka özellik de şu: Aynı yıl yayınlanmış olan Tercüme-i Telemak'ın, baştan aşağıya eski "inşa" dilinden bir örnek olmasına karşılık, *Mağdurin Hikâyesi* tefrikası, özetlenerek yayınlanmasının da etkisi ile, o zamanki gazete dilindedir. Gazeteler, okuyucu sayısını artırmak isterler, bunun için onların dilinden konuşacaklardır; "tefrikacılık" ise, bu diyalogun kurulmasında başrolü oynu-

yor. Dilde "yeni nesre" giden yollar böyle böyle açılacaktır. Hugo'nun eserinin, ilk kez kitap olarak değil de, tefrika yoluyla okuyucunun önüne çıkarılmasında böylesi anlamlar saklıdır.

Kitabın asıl çevirisine, kısa bir süre sonra *Şemsettin Sami Bey* girişir.

Onun da ayrı bir öyküsü var.

ŞEMSETTİN SAMİ'NİN ÇEVİRİSİ VE YANKILARI

Genç kuşaklar pek tanımazlar Şemsettin Sami'yi. Oysa, çağdaş kültür tarihimizin dev kişiliklerinden biri de odur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Şemsettin Sami (1850-1904), başta ansiklopedileri, sözlükleri ve Türk dili üzerindeki yazılarıyla tanınır. *Kamus-ül Alâm* ve *Kamus-i Türkî* gibi eserleriyle bilgin ve Türk dilini, üzerinde durulmaya değer bir konu olarak ele alıp, Türkçenin başlıca sorunları üzerinde dikkatle duran ve onları birer birer inceleyerek bu konudaki görüşlerini cesaretle ortaya atan bir dil uzmanıdır o. İlk Türk romanı sayılan *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat* da onun kaleminden çıkmıştır (1872).

Sefiller'in ilk çevirisini de ona borçluyuz.

Gerçekten Şemsettin Sami, Les Misérables'i, bu kez "Sefiller" adıyla, aslına olduğu gibi uyarak, forma forma yayınlamaya başlar. Bu yayınla beraber ilginç tartışmalar, giderek eleştiriler de boy gösterir basında; Şemsettin Sami yiğitçe göğüsler hepsini. Birine dokunalım isterseniz: *Vakit* gazetesinin 1880 yılındaki sayılarından birinde, *"Paris'ten Tahriratı Mahsusa"* başlıklı bir yazı çıkar. Bu yazıda, Paris'le ilgili haberler verdikten sonra yazar, gazetelerde Sefiller adıyla Hugo'nun eserinin çevirildiğini gördüğünü, merak edip 20. formaya kadar ısmarladığını söyledikten sonra, şöyle bağlar cümlesini: "Gele gele ne gelse iyi? Bir terceme ki, Hugo görse 'Hey Mizerabl' diye eserini çevirene kızardı!".

Sami Bey, birkaç gün sonra, aynı gazetede, bu imzasız yazıyı yanıtlayarak şöyle der: "Mütearrız, Mizerabl'ın mukaddemesinden 4 satırın tercemesine bile edebiyat-ı hâzıramızın imkânı müsait olmadığını iddia ettiği halde, bendeniz şimdiye kadar mukaddemenin 5 satırıyla beraber kitabın yirmi binden mütecaviz satırını terceme ettim ve edebiyyatımızı, bir hikâye kitabının üç satırını tercemeye müsait olmamak gibi mu'terizden başka kimsenin hatırına bile gelemeyecek bir lekeden kurtardım. Üç satırın tercemesine müsait olmayan bir lisanla yirmi bin satır terceme ettiğim halde, birkaç sehv-ü hata bulunursa çok görülmeli midir?".

Sami Bey, eleştiricinin önce yanlışları ortaya koyarak doğrusunu bildirmesi, sonra da kendisinin kitabında nasıl adı varsa, onun da yazısını imzasıyla yazması gerektiğini -pek haklı olarak- belirttikten sonra, şöyle sürdürür yazısını: "Mu'terizin hakkı var. Kendisinin i'tiyat ettiği Acemane bir lisanla Hugo'nun efkâr-ı aliyyesini terceme etmek mümkin değil.... Ancak bunlara edebiyyat-ı hâzıra değil, edebiyyat-ı maziyye adı veriyoruz. Edebiyyatımızın terakkisini isteyenler eski usule riayet etmezler. Edebiyyat-ı cedidemiz Avrupa üdebasının her fikrini az çok tasvir edebilir. Yalnız Hamse-i Nergisî gibi kitapları tercemeye müsait değildir. Çünkü onlarda tasvir edecek fikir bulunmaz".

Saldırıların sürmesi üzerine, *Ahmed Mithat Efendi* de tartışmaya karışır ve Şemsettin Sami'yi savunur. Daha sonraları, *Süleyman Nazif* de Sefiller çevirisini ağır bir dille eleştirecektir.

Altta, bugünkü okuyucuya, hem Şemsettin Sami Bey'in çevirisi, hem de dilimizde -aşağı yukarı- 100 yıllık bir süre içinde nasıl bir gelişmenin gerçekleştiği hakkında bir fikir vermek üzere, kitabın pek kısa olan "önsözünün" Sami Bey'in kaleminden çıkmış biçimiyle, son çevirilerinden birini yapan Cenap Karakaya'nın kaleminden çıkmış biçimini sunuyoruz. Bu arada şunu da belirtelim ki, Sefiller çevirisinde asıl göze batıp eleştirilen nokta, Sami Bey'in, aslını bozmamak ve biçemdeki özelliği korumak kaygısıyla, eseri "harfiyyen", yani olduğu gibi çevirmesi, bu yüzden de deyişin birçok yerde Türkçenin kurallarına aykırı düşmesiydi. Ancak Sami Bey, o zaman için haklıydı da bunda. Kelime oyunlarına dayanan "seci"li nesirle Fransızca bir eseri Türkçeye çevirmek kolay değildi. Bu kalıplaşmış nesri, düşünce ve duygularımızı istediğimiz gibi anlatabilecek biçimde, kıvrak bir hale getirmek gerekiyordu. O zamanki gençler de nesre bu kıvraklığı vermek istiyorlardı. Sefiller'de önce yadırganan nahiv biçimine zamanla alışılacaktır. Onun Sefiller'i, sonra da -Daniel de Foe'den çevirdiği- Robinson'u, Servet-i Fünun'cuların yetişme çağında yayınlanan bu çevirilerdeki değişik cümle yapısı, Servet-i Fünun topluluğunun geliştireceği Avrupaî nesir biçimine zemin hazırlayan kaynaklardan biriydi. Kuşkusuz, bir aşama, büyük bir aşamaydı Şemsettin Sami'nin gerçekleştirdiği.

Bunu bugün anlıyoruz.

"SEFİLLER" ÇEVİRİSİ YASAKLANMIŞ MIYDI?

Şemsettin Sami, bilindiği gibi Sefiller'i yarım bırakır, bitiremez. Ne-

MUKADDEME

"Kavanin ve ahlâkın tesiratile, âlemi medeniyetin içinde -sun'î cehennemler halk eder ve kaderi ilâhiye bir kaderi beşerî karıştırmağa çalışır bir mücazat bulundukça, asrımızın mesaîli selâsesi, yani insanın esafil güruhu namile terzili, kadının açlık mecburiyetile zillete düşmesi ve çocuğun şebi cehalette gıdayı terbiyeden mahrum kalıp mahvolması meseleleri hallolunmadıkça, bazı taraflarda cemiyeti beşeriyenin havayı hürriyeti teneffüs edemeyip boğulması mümkün oldukça, tabiri aharle ve daha umumiyet üzere söyliyelim: kürrei arzın üzerinde cehil ve zaruret bulundukça bu kabilden kitapların faidesiz olması iktiza eder."

(Sefiller'in önsüzünün Şemsettin Sami Bey'in kaleminden çevirisi: İbrahim Alaettin, Victor Hugo, İstanbul 1931, Sayfa 93).

Şemsettin Sami

den acaba? Sami Bey'in, çevirisine yöneltilen eleştiriler karşısında eseri yarım bıraktığı düşünülemez. Onlara susturucu yanıtları verebilecek durumdaydı, nitekim vermişti de. Yarım bırakışı, kitabın "satamamış" olmasına bağlayan bir iddia da vardır. O dönemdeki okuyucu sayısı ahım şahım olmamakla beraber, Sefiller gibi bir eserin, hele yol açtığı tartışmalar da gözönünde tutulursa, "satamamış" olması pek zayıf bir olasılık. Yaygın söylenti ise, çevirinin yasaklanmış olduğudur. Eser forma forma yayınlanırken, bir jurnal üzerine yayın durdurulur ve basılmış formalara el konur.

Eserin çizdiği tipler, -söz konusu Fransa'da olsa- toplumdaki yaralara parmak basması, halkçı ve cumhuriyetçi felsefesi, okuyucunun üzerindeki o korkunç telkin gücü gözönünde tutulursa, o zamanki yönetimin hoşuna gitmemiş olması çok doğaldır. Kaldı ki, yasaklamanın önünde hukuksal engeller de pek yoktu o sıralar. Gerçi, yasaklamanın yapıldığı 1880 (1297) yılında, Şemsettin Sami, Sultan Aldülhamid'in gösterdiği arzu üzerine saraya alınarak, mabeynde kurulan Teftiş-i Askeri Komisyonu Kâtipliği'ne getirilir; çeşitli rütbelere yükseltilerek ömrünün sonuna değin de bu görevde kalacaktır. Öyle de olsa, Abdülhamid tarafından evinde "ikamete memur" edilmesi, önceleri arasıra sokağa çıktığı ve dostlarıyla misafirlerini evinde kabul ettiği halde, daha sonraları bunun da yasaklanmış olması, akla çok şeyleri getiriyor. Sefiller'in yasaklanmış olması, söylentiyi de aşan bir şey ki, II. Meşrutiyet'ten sonra bu büyük eseri yeniden ele alıp, -yine aynı adla- bütünüyle çevirecek olan *Avanzâde Mehmet Süleyman,* kitabının önsözünde şöyle diyor: "Sefiller daha on sene evvel memleketimizde tanınmış, lâyık olduğu mevki-i tevkir ve tebcili bulmuş, vaesefâ ki yalnız natamam kalmak gibi bir talihsizliğe duçar olmuştur. Mütercimi olan Sami Bey gibi bir fazıl-ı muhteremin gerçi ömrü Sefiller'i itmam ve ikmale vefa eylememiş değildi. Heyhat ki menfur istibdad buna mani-i kavi olmuştur. Sefiller'in natamam olarak ötede beride mahfi ve mektum kalabilmiş olan nusha-i matbuası bile jurnallarla zabt ve müsadere edilmişti".

Sefiller, gerçekten yasaklanmış mıydı?

Konu, yasaklamalara ne denli alışık bir toplum da olsak, kültür tarihimiz bakımından pek önemlidir; belgelere de dayanarak aydınlatılmayı bekliyor.

Şemsettin Sami Bey'in yarım kalmış çevirisini daha sonra "Sabah Gazetesi Heyet-i Tahririye Müdürü" *Hasan Bedrettin Bey* tamamlar. Bu çevirinin 1934 yılında yeni harflerle de bir baskısı yayınlanacaktır.

Sefiller'i, *Cami [Baykut] Bey* de çevirecektir ayrıca.

İşte, Hugo'nun ünlü eserinin bizde "Mağdurin Hikâyesi" ile başlayıp, "Sefiller" adı altında sürüp giden öyküsü. Bu öykünün, dilindeki değişiklikten, -söylentide de kalsa- bir ara yasaklanışına değin bizim toplumumuza özgü yanları var; olması da doğal. Bizim insanlarımızın ona apayrı bir bağlanışı da olmuştur. Namık Kemâl, Sefiller'i pek severmiş; hatta ölüm döşeğindeyken de onu okumakta olduğu söylenir. Anlamlıdır. Hugo'nun kitabının önsözünde belirtiği "cehalet" ve "sefalet" denen şeylerin üzerinde bizim aydınlarımızın apayrı bir duyarlıkla durduğunun işareti olsa gerek bu. 1982 yılında, tanınmış iki yayınevimizin Sosyal Yayınlar'la Cem Yayınevi'nin Sefiller'i yeniden çevirtip okuyucuların önüne çıkarmalarından daha isabetli hiçbir şey olamaz. Onların, bu yayında, şu yaşadığımız 80'li yılları seçmiş olmaları da anlamlıdır. Türkiyeli okuyucular, Sefiller'den çok şey öğrenmişlerdir ve daha da öğreneceklerdir. Hugo, Sefiller'i bütün uluslar ve insanlar için yazdığını söyler. Ama Sefiller, doğrusu herkesten önce bizimdir; çünkü, herkesten önce biz varız onda.

"Cehalet"imizle biz, "sefalet"imizle biz!

ÖNSÖZ

Yasaların ve örf ve âdetlerin etkisiyle uygarlığın orta yerinde, sun'i olarak cehennemler yaratan ve tanrı takdirine bir değişmez insan kaderi karıştıran bir sosyal lânetlenme var oldukça; yüzyılımıza vergi üç problem olan; erkeğin yoksulluk ve sefaletle alçalması, kadının açlık yüzünden düşmesi, çocuğun karanlıklar içinde dumura uğraması çözümlenmedikçe; bazı bölgelerde toplumun insanları havasızlıktan boğması mümkün oldukça; başka bir deyişle ve daha geniş bir görüş noktasından bakıldığında, yeryüzünde cehalet ve sefalet bulundukça, bu gibi kitaplar büsbütün faydasız olmayabilir.

(Cenap Karakaya'nın çevirisi, Sefiller C.I, Sayfa 11). Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1982

Dündar Akünal, "İlk Sefiller çevirisi üzerine," *Milliyet Sanat Dergisi*, Yeni Dizi 8 (Eylül, 1980.

Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçeye Yapılan Tercümeler Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul, 1978.)

İsmail Habib [Sevük], *Avrupa Edebiyatı ve Biz,* 2. cilt (İstanbul, 1941)

Ömer Faruk Akün, "Şemseddin Sami", *İslam Ansiklopedisi,* C.11, s.411-422

İbrahim Alâettin, *Victor Hugo,* (İstanbul, 1931).

Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* C.1, 3.bas. (İstanbul, 1979).

Agâh Sırrı Levend, *Şemsettin Sami,* (Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969).

Fethi Naci, *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme,* (İstanbul; Gerçek Yay., 1981).

1

2

3

OSMANLI ESERLERİNİN AVRUPA'DAKİ DAĞILIM NEDENLERİ VE

Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri-II

Yrd.Doç.Dr. FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

Viyana müzelerindeki Osmanlı eserlerine gelince, bunların beş müze ve kitaplıkta toplanmış olduklarını görürüz: Viyana Şehir Müzesi, Askerî Müze, Ulusal Kitaplık, Sanat Tarihi Müzesi ve Uygulamalı Sanatlar Müzesi. Bu müzelerin değişik tarihlerde yayınlanmış kataloglarında, özellikle sergilenmekte olan bazı Osmanlı eserleri tanıtılmaya çalışılmıştır.[18] Ancak toplu bir inceleme ve yayın henüz yapılmamıştır. Viyana müzelerinde bulunan Osmanlı eserleriyle ilgili Türkçe bilgi veren araştırmacı ise Süheyl Ünver olmuştur.'' Beni neyin ne olduğu değil, nerede olduğu ilgilendirir'' diyen Ünver, 1929 yılında Viyana'da yaptığı gezi sırasında bu müzelerden bazılarını gezmiş, büyük bir sabırla gördüklerini çizerek ve not ederek defterler oluşturmuştur. Bu araştırmalarını 1930 yılında Belediye Dergisi'nin iki sayısında yayınlamıştır.[19]

Viyana müzelerindeki Osmanlı eserlerinin müzelere göre dağılımına bakacak olursak bu malzemenin her müzenin uzmanlık alanına göre dağılmış olduğunu görürüz.

VİYANA ŞEHİR MÜZESİ (Historisches Museum der Stadt Wien)

Viyana şehrinin tarihini ve kuruluşundan beri geçirdiği dönemleri tanıtmak ve belgelemek için kurulmuş olan bu müzenin bir bölümü de Osmanlı eserlerine ve Osmanlı üzerine yapılmış eserlere ayrılmıştır. Büyük çoğunluğunu askerî malzemenin oluşturduğu bu örnekler arasında tuğlar, kalkanlar, kılıçlar, oklar, tüfekler gibi savaş malzemesinin yanı sıra, yine ordunun değişik bölümlerine ait çok sayıda bayrak bulunmaktadır. Bunların arasında üzerinde Kelime-i Tevhid yazılı Paşa bayrakları veya el, hilal, sekiz köşe yıldız, noktalar, yuvarlak çiçekler ve dilimli büyük kılıçla bezenmiş harp sancakları dikkati çeken örnekler arasında yer alır. Tuğlu bir vezir kavuğu, Kara Mustafa Paşa'ya ait olduğu söylenen bir gömlek ve değişik tip Kuran-ı Kerim'ler sergilenen eserler arasındadır.

Daha önceleri Viyana Sanat Tarihi Müzesi'nde bulunan oysa şimdi Şehir Müzesi'nde sergilenmekte olan İkinci Viyana Kuşatması sırasında Osmanlılar tarafından yapılan Viyana kenti krokisi, tüm Viyana müzelerindeki en ilginç eserler arasında yer alır. Bu kroki Avusturya orduları 1684'de Belgrad'ı aldıkları zaman, dönemin Sadrazamının gizli evrakları arasında ele geçmiştir.[20]

Viyana kentinin genel konumunu ve savunma hatlarıyla Osmanlıların askerî hatlarını şematik olarak gösteren bu krokide yerler ayrıca açıklayıcı yazılarla tanımlanmıştır. Buna göre Viyana'yı çevreleyen surları, kentin ortasında ST. Stefan Kilisesi'ni, üze-

1. 16. yy Osmanlı İznik Çini Kasesinden ayrıntı. Österreichisches Museum für Angewandte Kunst. Env.Nr.Or. 788
2. Osmanlı Halısı, Österreichisches Museum für Angewandte Kuns.Env.Nr. Or.374
3. Osmanlı Saray Halısı, Österreichisches Museum für Angewandte Kunst. Env.Nr. T 8327
4. Türk Takvimli Cep Saati-Heeresgeschichtliches Museum
5. 16. yy Osmanlı Çini Pencere alınlığı-Österreichisches Museum für Angewandte Kunts, Viyana, Env.Nr. Ke 3381
6. 16. yy Osmanlı İznik Çini Sürahi, Österreichisches Museum für Angewandte Kunst. Env.Nr.Ke 2839

ri bayraklarla donatılmış Hofburg Sarayı'nı ve ek binalarını, Tuna Nehri ve Prater Adası'nı oluşturan kolunu, surların çevresinde mevzilenen Avusturya ve Osmanlı topçu birliklerini görmekteyiz.[21] Bu birliklerin hangi tarafa ait oldukları dalgalanan bayraklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı birliklerine bağlı kollar yanlarındaki yazılarla da belirtilmiştir. Sadrazamın altına oturduğu gölgelik, arkada Viyana ormanları oldukça basit çizgilerle betimlenmeye çalışılmıştır. Richard Kreutel'in yaptığı araştırmalar sonucu yerleşim planında bazı yanlışların olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle, büyük bir olasılıkla kroki, kuşatmadan sonra bu bölgeyi hatırlama yoluyla yapılmıştır.[22] Uslûp açısından değerlendirecek olursak, XVI. yüzyıldan beri gelişmiş bir topografik anlatım geleneğine sahip bulunan Osmanlı minyatür sanatı içerisinde bu kroki gerek anlatım gerek de uslûp açısından oldukça basit bir düzeyde kalmaktadır.

SANAT TARİHİ MÜZESİ (Kunsthistorisches Museum):

Bu müzede bulunan Osmanlı eserleri diğer müzelerde bulunan eşyalar arasında kalite ve işçilik açısından daha özenle yapılmış örneklerden oluşur. Son derece ince bir işçilik gösteren at takımları arasında eğer ve üzengiler önemli bir yer tutar. Üzeri altın ve gümüşle işlenmiş siyah kadifeden bir ok muhafazası, bu türden bir kullanım eşyasının ne denli zarif olabileceğini gösterir. Önemli parçalar arasında su mataralarının ayrı bir yeri vardır. Üzeri altın işlemeli deriden yapılmış olanların yanı sıra, tümüyle minyatürlerle bezenmiş bir matara oldukça ender bulunabilen bir örnek oluşturur. Değişik tipte oklar, yaylar, kılıçlar, kılıç muhafazaları, baltalar gibi bazı askerî eşyaların yanı sıra, kemerler, başlıklar ve seyis takımları bu müzenin eserleri arasında yer alır. Sokullu Mehmet Paşa'ya atfedilen demir ve zırhlı başlık, üzerindeki ayetler ve bezeklerle beraber XVI. yüzyıl Osmanlı sanatının süsleme motiflerini içermektedir. Diğer müzelerde de görebileceğimiz değişik tip bayrak ve sancaklar, vezirlere verilen tuğlar, kamalar, ufak el asası, muska ve Kuran-ı Kerim Muhafazaları bu müzede görülebilen değişik tip eşyalar arasında yer alır.

Bu müzeye bağlı Sikkeler bölümünde ise çok sayıda Osmanlı sikkesi bulunmaktadır. Bunları altın, dirhem, akçe ve mangır olarak gruplandırabiliriz.

ASKERÎ MÜZE
(Heeresgeschichtliches Museum):

Viyana müzeleri arasında, Osmanlı İmparatorluğu'yla Avusturya İmparatorluğu'nun askerî ilişkilerini en somut bir biçimde belgeleyen Osmanlı eserleri şüphesiz ki Askerî müzede sergilenmektir. Diğer müzelere oranla en yoğun askerî malzemenin toplandığı bu müzede, daha önce gördüğümüz ok, yay, bayrak, ok muhafazası, ince ok keseleri, kavuk, kalkan, tuğ, matara gibi eşyaların yanı sıra daha değişik örneklerle de karşılaşmaktayız.

Bunlar arasında çadırlar önemli bir yer tutar. 1716 yılında Petervaradin' den alındığı söylenen çokgen büyük çadır gerek niteliği gerek de niceliği açısından değişik bir örnek oluşturur. Ancak günümüze kadar iyi korunamadığından renkleri atmış ve biraz da bozulmuştur. Kırmızı zemin üzerine kapitone olarak yapılan süslemeler, XVI. yüzyıldan beri Osmanlı sanatına hakim olan bezeme anlayışının örneklerini oluşturmaktadır. Saksılar içerisinden çıkan bahar dalları ve bitkisel motifler, adeta çadırın tüm yüzeyini kaplamaktadır. Bavyera'da Ingolstadt askerî müzesinde korunmakta olan Osmanlı çadırı kadar görkemli olmasa bile, Sadrazam Damat Ali Paşa'ya ait diğer bir XVIII. yüzyıl çadırı ile beraber, müzenin önemli eserleri arasında yer alır..

Bu müzede sergilenmekte olan diğer bir eser ise II. Mustafa'nın Mührü Hümayun'u ve kesesidir. Pirinçden yapılmış olan bu mührün 26 mm. genişliğindeki yüzeyinde, II. Mustafa'nın tuğrası yer almaktadır. Yazıtta ise "Mustafa, Mehmet Han' ın oğlu, daima muzaffer" sözleri okunabilmektedir. Altta ise II. Mustafa'nın tahta çıkış tarihi olan H.1106 (1695 M.) yazılmıştır. II. Sultan Mustafa'nın bu mührü, 1697 seferinde Sadrazam Elmas Paşa'ya verilmiş, Paşa'nın Zanta Savaşı'nda şehit olması üzerine, İsmail isimli bir kişi tarafından mühür alınarak kendi mührüyle beraber korunmuştur. Ancak, İsmail'in de şehit olması nedeniyle her iki mühür beraberce harp sahasında bulunmuştur. Daha sonra imparatorluk hazinesinden alınarak 1891'de müzeye verilmiştir. Namık Kemal'in dostu, matbaacı Ebuziya Tevfik Bey, 1889 tarihli Mecmua-ı Ebuziya'da yayınlandığı "Viyana'da bazı Asarı Osmaniye" adlı makalesinde bu mühür hakkında bilgi vermektedir.[23]

Müzede bulunan diğer bir ilginç örnek ise, Türk takvimli cep saatidir. Durmuş olan saat 8 Muharrem Cuma öğleden sonra saat iki buçuğu göstermektedir. Bu tarih St. Godard Savaşı'nın olduğu gündür ve saat bu savaş alanında bulunmuştur.[24] Ancak saatin arkasında Wanick, Raabe isimlerinin yani saat imalatçılarının isimlerinin kazınmış olması, saatin rakamlarına ve süslemelerine karşın bir Osmanlı imalatı olmadığını, ancak Osmanlılar için Avrupa'da Doğu ticareti için yapıldığını göstermektedir. Bu türden başka saatler Almanya'nın Bavyera bölgesinde de bulunmuştur.

Bu müzede bulunan diğer sözünü ettiğimiz Osmanlı eserlerinde gözlemlediğimiz özellik ise, bunların askerî malzeme olmalarına karşın gerek biçim, gerek de işçilik açısından incelmiş bir zevkin ve estetik anlayışın hakim olduğudur. Kadife üzerine bakır ve gümüş işlemeli ok muhafazaları, uçları bezeli oklar, meşinden yapılmış ve üzeri sırma işlemeli su mataraları, ortaları gümüş sırmalı kalkanlar, daha yapılırken yok olacakları veya uzun süre kullanılmayacakları önceden bilindiği halde, sanki sonsuza dek kalabilecekmiş gibi insan emeğinin en ince yönlerini yansıtırken, seri imalat olarak yapılmış olsalar bile, adeta kurumsallaşmış bir beğeni düzeyinin, biçim ve işlev ilişkisinde somutlaştığı örnekler olarak zamanı aşabilmişlerdir.

UYGULAMALI SANATLAR
MÜZESİ (Österreichisches Museum für angewandte Kunst):

Bu müzede sergilenmekte olan Osmanlı eserleri daha çok satın almaya yoluyla ve koleksiyonculuk yoluyla toplanmış malzemeden oluşmaktadır. Büyük bir çoğunluğunun halı, kumaş ve çini parçaların oluşturduğu müzedeki Osmanlı eserleri, sergileme sahası içerisinde oldukça kısıtlı bir yer tutmaktadır.

Halılar arasında XVI. yüzyıl saray halıları, Holbein ve Uşak tipi halılar çoğunluktadır. Çini parçaları arasında ise XVI. yüzyıl kullanım parçaları arasında XVI. ve XVII. yüzyıl duvar çinilerinden parçalar da bulunmaktadır. Büyük bir olasılıkla ufak birer "hatıra" olarak getirilen bu parçalar arasında, İstanbul Piyale Paşa camisine ait olduğu söylenen çiniden bir pencere alınlığı en önemli yeri tutar. Bu panonun tıpkı benzerleri Avrupa'nın diğer müzelerinde ve Amerika'da da bulunmaktadır. Tekniği açısından XVI. yüzyıla tarihlenen bu panonun, Piyale Paşa camisinden gitmediği yapılan araştırmalarla anlaşılmıştır. Caminin pencere alınlıklarında ortaya çıkarılan XVI. yüzyıl kalemişleri, aynı yerde ve aynı tarihte bu türden bir başka kaplamanın olamayacağının kanıtıdır. Bu nedenle, müzede sergilenmekte olan bu pano ve diğer Avrupa müzelerindeki benzer örnekleri, henüz belirlenemeyen başka bir yapıdan gitmiş olmalıdır.

ULUSAL KİTAPLIK
(National Bibliothek)

Yazılı belgeler ve tezhipli, minyatürlü elyazmalarını da Osmanlı eserleri arasında değerlendirecek olursak, Viyana Ulusal Kitaplığı ve Devlet Ar-

şivi, Avrupa'da Paris Ulusal Kitaplığı'ndan sonra bu tür eserlerin en fazla bulunduğu merkezlerden biridir.

Ulusal kitaplıkta Osmanlıca yazılmış tezhipli elyazmaları toplam 350'yi geçmektedir. Bunlar arasında minyatürlü olanlar ayrı bir önem taşımaktadır. Minyatürlü elyazmaları arasında şöyle bir sıralama yapacak olursak cod.mix.313 no.lu III. Sultan Murat Albümü en önemli eserler arasında yer alır. XVI. yüzyıl özgün tezhipleriyle ünlü olan bu elyazması, Saray Nakkaşhanesinde "Saz Yaprağı" üslûbu olarak bilinen bir üslûbun belirlenmesi açısından önemli bir belge oluşturmuştur.[25]

Yuvarlak madalyonlar içerisinde Osmanlı soy kütüğünü portreler biçiminde gösteren iki Silsilenameden biri cod. AF 17 no.lu olan 1692 yılında Hüseyin Cihani tarafından İstanbul' da yazılmıştır, ressamı belli değildir. Diğeri, cod. AF 50 no.lu Subhat'ül Ahbar isimli Silsilename, Hammer tarafından Viyana'ya götürülmüştür. Şimdi Ulusal kitaplıkta bulunan bu eserin tıpkı basımı Şevket Rado tarafından yapılmıştır. Hoca Nişancının 1555/56 yılına kadarki olayları kapsayan Sultan Süleyman Tarihi, 1575 yılında Macaristan'da bitirilmiştir. Sultan Süleyman'ın gençlik portresini içermektedir. Lokman ibn Hüseyin el Aşuri el Hüseyin tarafından 18. yüzyılda yazılan Osmanlı sultanları Biyografisi de parşömen üzerine yapılmış resimlerle bezenmiştir.

Sipahizade'nin Coğrafya Kitabı, Piri Reis'in Deniz Atlası Katip Çelebi' nin Kozmoloji kitabında tüy kalemle yapılmış renkli harita ve çizimler bulunmaktadır. Kitap başlıkları tezhipli, sayfaları altın çizgili diğer elyazmaları ise tarih, edebiyat, astronomi, coğrafya, din ve tasavvuf, müzik ve askerî konuları içeren değişik tarihlerde yazılmış elyazmalarını içermektedir.

Ulusal Kitaplığın yanı sıra Devlet arşivi seksiyonunda saklanmakta olan ve Habsburg-Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yazışmaları içeren belgeler ise diplomasi tarihi açısından oldukça kapsamlı bir koleksiyon oluşturur. II. Beyazıt'ın elçilerle ilgili talimatnamesi, Viyana kuşatmalarıyla ilgili belgeler ve Karlofça Antlaması'nın bir örneği en özgün belgeler arasında yer alır.

Böylece Viyana müzelerinde görülen sadece Osmanlı eserleri değil, aslında bu eserler aracılığıyla yazılan çok boyutlu bir Osmanlı Tarih Kitabı'dır.

---

[18] *Führer Durch Das Österreichische Museum Für Kunst und Industrie*, Viyana, 1929. Wilhelm E., Wilhelm J., *Katalog des k.uk Heeresmuseum*, Viyana 1903. *Das Heeresgeschichtliche Museum in Wien*, hg.v.d. *Direction*, Graz-Köln 1960. Unterkircher, *Inventarder der Illuminierten Handschriften, inkunabeln und Frühdrucke der Österreichischnen Nationalbibliothek*, Teil 2, Viyana, 1959. *Wien im Mialter: Katalog zur 41. Sonderansstellung des Historischen Museums der Standt Wien*. Viyana, 1975. *Kat.d. Gemaldegalerie, Portratgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400bis 1800, Knusthistorisches Museum* Viyana, 1976.

Ayrıca, I. ve II. Viyana Kuşatmaları anma törenleri için hazırlanan kataloglar bu konuda daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu sergilerin ve kataloglarn tanıtımı için bkz: Göğünç N. "II Viyana Kuşatması" *Tarih ve Toplum*, Ocak 1984, s. 40-47. Renda G. "Avusturya ve Polonya'daki Türk Sergileri", *Boyut*, Aralık 1983, s. 14-16.

[19] (Ünver) Süheyl A. "Viyana Şehir Müzesinde Nelerimiz Var?" *Şehremaneti Mecmuası*, İstanbul 1930 (ayrı basım). "Viyana Kütüphane ve Müzelerinde Türk Eser ve Hatıraları Üzerine", *Atatürk Konferansları*, IV, 1970, ayrıbasım Ankara 1973, s. 41-65.

[20] Bu minyatür ve Açıklamaları için: Kreutel R., (çeviren, düzenleyen, açıklayan) *Devlet-i Aliyye Teşrifatçıbaşıcı Ahmet Ağa-Viyana Kuşatması Günlüğü*, Milliyet yay. İstanbul, 1970, s. 178-181.

[21] y.a.g.e.

[22] y.a.g.e.

[23] bkz 19.

[24] *Das Heeresgeschichtliche Museum in Wien*, Graz-Köln, 1960.

[25] Grube E., "A School of Turkish Miniature Painting", *International Congress of Turkish Art*, Ankara, 1962, s. 179-209.

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

I

İLK ÇAĞ

2. BASKI

1250 TL.

İsteme Adresi:
SAY Kitap Pazarlama
Nuruosmaniye Cad. Türbedar Sok. 4/1 Cağaloğlu-İstanbul
Tel:528 17 54

Not:Tek isteklerde 1000 TL. posta pulu gönderilmesi rica olunur.

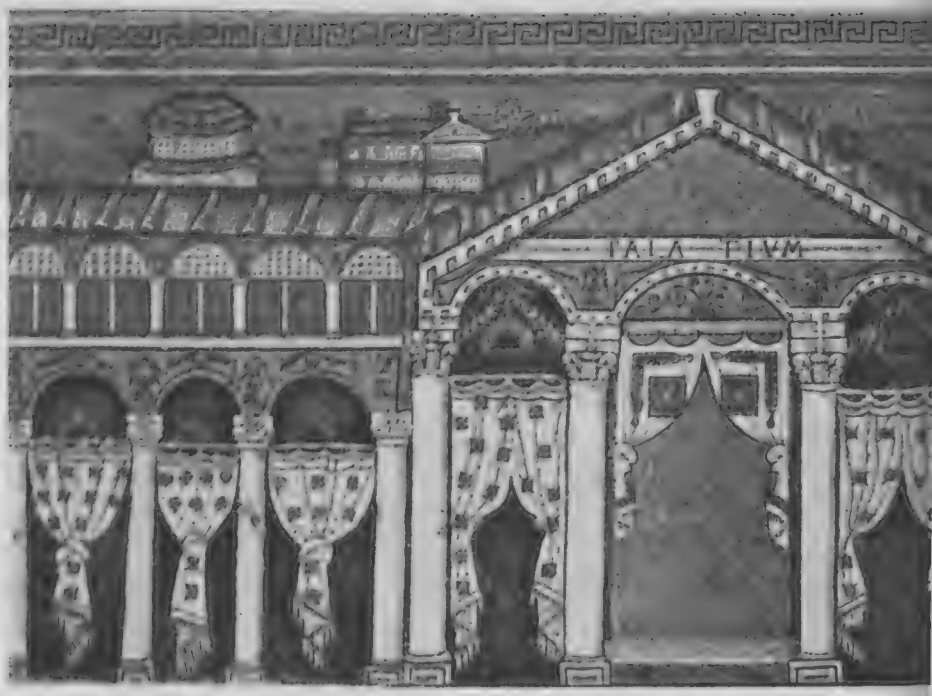

Üstte, Theodora'nın Sarayı, (Ravenna, Aziz Apolliner Kilisesi'nden mozaik, İ.S.526'l

BİZANS İMPARATORİÇELERİ- III

Theodora

AHMED REFİK [ALTINAY]

Ravenna'da (San Vitale) Kilisesi'nin duvarlarını tezyin eden mozayıklar içinde zarif ve cazip bir kadın siması nazar-ı dikkati celb eder, bu sima (Hipodrom) sahnelerinden Bizans tahtına irtikâ eden (yükselen), işvesi ve cazibesiyle gönüller teshir eyleyen (büyüleyen) Theodora'nın simâ-yı tâb-nâkidir (ışıklı yüzüdür).

Theodora, Milâdın altıncı asrında tiyatro sahnelerinde arz-ı endam eylediği zaman velveleli bir şöhret kazanmıştı. Suriye'nin mâi seması altında yetişen bu nazik çiçek, Bizans sahnelerinde bütün enzâr-ı meftûniyyeti celbetmişti (sihirlenen bakışları üzerine çekmişti). Theodora'nın babası, tiyatroların birinde ayı bekçisi idi. Annesi iffet ve namusta lâübali, tiyatro kulislerinde imrâr-ı hayat eder (yaşam sürer) bir kadındı. Theodora, işte bu ailenin izdivacından dünyaya gelmişti (500).

Theodora, hâkimiyeti altına alacağı halkı evvelâ cazibesiyle teshir eylemişti. Babası Akaçius, annesini üç kız ile kimsesiz bi-vâye (nasipsiz, yoksun) bırakmış, kadıncağız evlâtlarıyla beraber maişetini temin için başka biriyle münasebatta bulunmaya başlamıştı. Fakat bu adama da kocasının memuriyetini temin etmek lâzım geldiği için, Theodora'nın annesi üç kızını çiçeklerle süsleyerek sahneye çıkarmış, mâilerle yeşiller fırkasından mâilerin teveccühünü celb ederek maksadını tahsile muvaffak olmuştu. Theodora, o zamanlar yeşillerin gösterdikleri lâkaydiyi ömrü oldukça unutamamış, bu suretle (Hipodrom) kulislerinde imrâr-ı hayat eylemeye başlamıştı.

Theodora, az zaman içinde sahnede arz-ı endam edince, kendisine birçok lâübaliyâne münasebetler temin etmişti. Theodora'nın sahnedeki vazifesi, rakkaselik ve muganniyelik (dansözlük ve şantözlük-şarkıcılık) değildi; onun bütün arzusu, gurur ve iftihardan sinesini kabartan güzelliğini teşhir etmek, üryan (çıplak) vücudunun müstesna bedialarını (güzelliklerini) ortaya koymaktı. Theodora, cidden dilberdi. Boyu orta, fakat cazibesi harikulâde idi. Uçuk benzi, mânidar, ateş-i aşk ile memlû (dolu) nazarlarının parlaklığı ile tenevvür ederdi. Theodora'da hüsnden başka evsâf da mevcuttu. Theodora zeki, ruhistînas (ısınılıveren) zevk-perver bir kadındı.

Kalbi daima iyi değildi; ekseriya istihzâkârâne (alaycı) sözler söyler, arzu ettiği zaman, gönüller teshir etmek hususunda büyük bir sanat gösterirdi. Bununla beraber cüretkâr, müteşebbis idi. Herkesin hürmet ve takdirini işveleri ve tebessümleriyle celb etmek usulünü bilirdi. Kendisinde aşka büyük bir istidat olduğu için tiyatroda seri muvaffakiyetler istihsal etmişti. Theodora, fazilete o derece lüzum göstermeyen bir mesleğe sülûk etmiş (girmiş), bütün Bizans'ı cazibesi ve sergüzeştleriyle doldurmuştu.

Theodora, sahnede rezalet addolunabilecek vazifeler ifâ ederdi. Hususiyle şehirde akşamcılıkları, lâübaliyane sözleri, âşıklarının çokluğu ile nâm almıştı. Bu halleri o derece şâyi olmuştu ki, Theodora sokaktan geçtiği zaman erbâb-ı namus daima

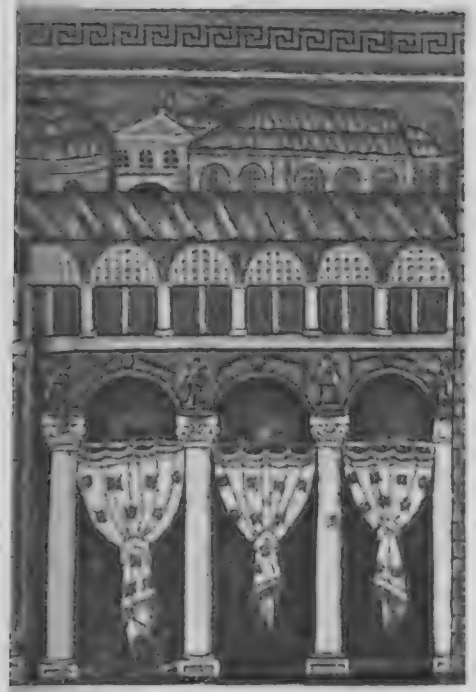

Theodora, (Aziz Vitale Kilisesi).

uzaktan geçmeye başlamış, Theodora'ya tesadüf etmek adeta şeâmet (uğursuzluk) addedilmişti. Bu sırada Theodora henüz yirmisinde idi.

Theodora, birdenbire ortadan kaybolmuştu. Theodora'nın Suriyeli Hekepulos isminde bir âşığı vardı. Bu zat Afrika'ya tayin olunmuş, Theodora da âşığının peşinden ayrılmamak istemişti. Fakat bu hayat-ı âşıkâne çok sürmemişti. Hekepulos Theodora'yı kovmuş, zavallı kadın sefalet ve ihtiyaç içinde sürünmüştü. O zaman İskenderiye'de ikamet etmiş, burada senelerden beri devam eden akâid-i diniyye münazaatı (dogmalar çekişmesi) Theodora'nın dimağı üzerine de icra-yı tesirden hâli kalmamıştı. Theodora, İskenderiye'de Patrik Timetheos'un vaazlarından mütenebbih olarak bir derece tashih-i ahlâk etmeye muvaffak olmuştu. Sonra Kostantiniye'ye gelmiş, biraz akıllanmış, yaşı kemalini bulmaya, lâtif vücudunda hayat-ı sefihanenin yorgunluklarını duymaya başlamıştı. Theodora bu tarihten itibaren afifâne bir hayat imrâr eylemişti. İşte Justinianos, Theodora'yla bu esnada, ufak bir evde tesadüf etmişti.

Justinianos, Theodora'yı gördüğü zaman bütün mevcudiyeti ile sevmişti. Theodora'nın işvekâr tavırlarına firifte (aldanmış) olan imparator artık ondan hiçbir şeyi dirîğ etmemişti (esirgememişti). Theodora paraya son derece düşkündü; imparator onu servet-ü sâmâna (zenginliğe) gark etmişti (boğmuştu). Theodora, hürmet ve şâna meclûbdu (düşkündü); imparator, ailesini saraya alarak bu arzusunu da yerine getirmişti. Theodora haris, tahakküme son derece meyyaldi (eğilimliydi); imparator daima onun sözlerini dinlemiş, Theodora'nın teveccüh ve adâvetlerini (düşmanlıklarını) harfiyen icrâ eylemişti. Daha sonra o dereceye gelmişti ki, Theodora ile izdivacı kendisi için büyük bir saadet addetmişti. İmparatorun bu arzusuna, akrabası bir dereceye kadar karşı durmak istemişlerdi. Yalnız Justinos hiç sesini çıkarmamıştı. Bizans kanunları mucibince âyân ve ekâbir-i ricâlin âdi kadınlar, hizmetkârlar, aktrisler ile izdivacı memnûydu. Justinos bu kanunu feshetmiş, nihayet Ayasofya Kilisesi'nde mumların parlak ziyâları ortasında, Theodora'nın tetevvüc merasimi icra olunmuştu. Sonra Theodora Bizans âdetine iktifaen "Hipodrom"a gelmiş, bir zamanlar cazibesiyle teshir ettiği halka, şimdi şevket ve saltanatını tevkir ettirmişti (ululattırmıştı).

★

Theodora, imparatoriçe yani Vasilisya olduğu zaman, tezyinata pek ziyade düşkünlük göstermişti. Theodora'nın San Vitale Kilisesi'ndeki mozayık tasviri, bu temâyülatın parlak bir hatırasıdır. Theodora gayet müşaşa bir libas giyerdi. Elbisesinin rengi menekşeye yakın erguvâni, etekleri sırma işlemeli idi. Başına altın, mücevherât ile müzeyyen bir taç giyer, saçlarını göz kamaştırıcı elmaslarla tezyin eylerdi. Theodora, âdi bir aileden yetişmiş iken imparatoriçelik hayatına pek çabuk alışmıştı. Theodora, bütün mânâsıyla kadındı; zarif giyinmek, herkesin hoşuna gitmek yegâne arzusu idi. Theodora'nın dairesi gayet mutantan, elbisesi müşaşa, mücevherâtı nefis, sofrası eri mükemmel yemeklerle mâli (yüklü) idi. Hüsnüne son derece ehemmiyet verirdi. Simâsında tatlı bir sükûn hâsıl etmek için yemekten sonraları uyku ile geçirirdi. Levn ü revnakını (renk ve tazeliğini) muhafaza için sık sık banyo yapar, sonra saatlerce istirahat ederdi. Theodora, bütün nüfuzunu ancak hüsnü ile icra edeceğini pek iyi biliyordu.

Theodora'nın maiyyetinde muhteşem bir saray erkânı, muhafızlar ve muakkibler (izleyiciler) vardı. Bu sonradan-görme Vasilisya, Bizans merasiminin her nev'ine büyük bir meftuniyet gösterdi. Herkes Theodora'nın hoşuna gitmek için kendisine arz-ı ihtiram eder, karşısında yerlere kadar eğilirdi. Gururu fevkalâde olduğu için vaktiyle kendisine lâübaliyâne muamele eden ekâbir-i devlete karşı imparatoriçe elbisesi altında vakurâne selâmlar verirdi. Theodora artık hayat-ı hususiyyesini sıkı bir intizam altına almış, izdivacından sonra eski hayata külliyen vedâ eylemişti. Evlendiği zaman otuzunda idi. Bu yaş onun için gençliğin son devresi idi. Bundan başka, eski sefihâne hayata devam ederek mevkiini düşürmek de istemezdi. Hususiyle kendisinde mevcut bazı evsâf ve tabâyi (tabiatler, huylar) onu tekrar bu derekeye (aşağı tabakaya) düşmekten men'edebilirdi. Theodora mağrûrâne bir metanete, sâkit-âne (sessizce) bir cesarete mâlikti. Bu sebepten yirmi bir yıl Justinianos'la beraber icrâ-yı hükûmet etmiş, kendisini perestiş derecesinde (taparcasına) seven zevcine karşı büyük, aynı zamanda meşru bir nüfuz icra eylemişti.

BİZANS İMPARATORİÇELERİ-III

Theodora bütün metanetini 18 Kânunusânide halkın saray kapılarına hücumu esnasında göstermişti. Bu sırada Justinianos teessüründen şaşırmış, kaçmaktan başka çare bulamamıştı. Herkes telâş ve heyecan içinde idi. Verilecek mukarrerat için akdolunan mecliste Theodora da hazır bulunuyordu. Theodora sükûnetini asla bozmamış, kemal-i sükûn ile ayağa kalkarak imparatora:

-Firardan başka çare-i necat kalmamış bile olsa ben yine kaçmayacağım. Başında saltanat tacı taşıyanlar, o taçla beraber ölmelidirler. Halk beni imparatoriçe diye selâmladıktan sonra, yaşamamak benim için evlâdır. Sezar sen kaçmak istiyorsan, işte meydan! Paran var, gemiler hazır! Fakat ben sebat edeceğim. Benim için imparatoriçelik libası en güzel bir kefendir.- demişti. O gün imparatorluğun sukutunu (yıkılmasını), Theodora azim ve metaneti ile izale etmişti. Theodora bu metaneti ile cidden temeyyüz etmiş, o ana kadar imparatorun zaaf-ı kalbi yüzünden işgal eylediği Bizans tahtını şimdi bihakkın ihraza (elde etmeye) lâyık olduğunu göstermişti. O zaman imparator, gençliğinin bütün hararetiyle sevdiği bu zarif kadına hayatının son dakikalarına kadar perestiş etmiş, bu müstesna zekâya, bu metin ve azimperver kadına karşı ne şan ü şerefi, ne servet ü sâmânı, hiçbir şeyi diriğ etmemişti...

★

Theodora, halkın da hürmet ve teveccühünü celb eylemişti. Halk Justinianos için yaptıkları gibi Theodora nâmına da heykeller rekz etmişlerdi (dikmişlerdi). Keza Justinjanos'a yaptıkları gibi Theodora'ya da sadakat yemini etmişlerdi. İmparator en müşkül zamanlarında, "benim en tatlı cazibem" diye yâd eylediği refika-i hayatının nasihatlarıyla hareket etmişti. Theodora, yirmi bir sene devam eden saltanatı esnasında her şeye parmağını sokmuştu. Hükûmet memuriyetlerine bildiklerini yerleştirmiş, diplomasi ve kilise işlerine karışmış, papaları ve patrikleri istediği gibi azl ve nasb eylemişti. O derece ki, ekseriya imparatorun arzularına şiddetle mâni olmuş, Justinianos'un emirlerini fesh ettirerek kendi evâmirini (buyruklarını) icra ettirmişti. En büyük işlerde kocasına son derece yardım etmişti. Vâkıa bazı kereler hırs ve şiddeti, gurur ve tekebbürü (kibirlenmesi) elim neticeler hâsıl eylemişti; fakat, siyaset ve tedbiri ile de Bizans'ı en kuvvetli hükûmetler a'dâdına (sırasına) dahil edebilecek bir nüfuz-u nazar ibraz etmişti.

Justinianos daima Roma İmparatorluğu'nun ihyâsı fikrini takip eylediği halde, Theodora daha ince, daha dûr-endişâne (akıllıca) düşünerek, nazar-ı dikkatini şarka tevcih ederdi. Theodora'nın Suriye keşişlerine büyük bir muhabbeti vardı. Ekseriya onları sarayına kabul eder, kaba kıyafetlerini, haşin sözlerini nazar-ı ehemmiyete almayarak dualarını temenni eylerdi. Theodora da bütün Bizans gençleri gibi dindar idi. Gayet zeki ve fevkalâde fikr-i siyasîye mâlik olduğu için Hıristiyan bir hükûmette dinî meselelerin ne derece haiz-i ehemmiyet olduğunu, bu meselelere lâ-kayd kalmakla ne türlü netâyic tevlid edileceğini bilirdi. Anadolu ile Suriye ve Mısır'ın münbit, mahsûl-dâr sahraları imparatorluğun en müim eczâsından (parçalarından) idi. Dinî ihtilâflar yüzünden bu yerlerin elden çıkması Bizans için büyük bir ziyâ (kayıp) olacaktı. Bu sebepten Theodora dinî ihtilâflara karşı temâyülâtına mâni olur, imparatorun siyasetini daima bu noktaya tevcih ederdi. Justinianos kalben dine meclûb olduğu için dinî meselelere karışırdı. Theodora ise dinî münâzaaların muvakkat ve mütebeddil (değişen) fırtınalarına ehemmiyet vermeyerek meselenin daima esasını nazar-ı itibara alırdı. Bu sebepten Râfızîleri himaye etmiş, papaya karşı durmuş, müstereddit ve perişan hâtır-ı zevcini bildiği yola sürükleyerek dinî mübârezelere bütün mevcudiyetiyle atılmıştı.

Theodora, idare-i hükûmette bu derece büyük bir zekâ ve iktidar gösterdiği halde kadınlığını izhardan yine kendini alamamıştı. Bu hasâisini (niteliklerini), zinet ve ihtişama ibtilâsı, ihtirasları ve adâvetleriyle göstermişti. Theodora, menfaatine dokunacak bir şey olur olmaz tereddüt ve müsamaha asla tanımazdı. Arzusuna mâni olanları bilâ-tereddüt atar, devirirdi. Nüfuzunu kırmak isteyenleri bilâ-terahhüm (acımadan) ezer, mahvederdi. Nüfuz ve hâkimiyetini muhafaza için her türlü vesâiti, ihaneti, yalanı, fesad-ı ahlâkı, hileyi, şiddeti meşrû görürdü. Bazen arzusunu yerine getiremezse, sonra intikam almaktan hâli (boş, geri) kalmazdı. Theodora her şeyde hâkim olmak istemiş ve muvaffak olmuştu.

Adâvet başladığı zaman hiçbir şeyden korkmaz, katli, rezaleti, her şeyi gözüne alırdı. Saray ekâbirini kendisine mutî kılmak için pek ince desiseler kullanırdı. Meselâ General Belisarios'u nüfuzu altına almak için zevcesi Antonina'yı elde etmişti. Antonina zevcine daima ihanet ederdi. Theodora Antonina'nın münasebetlerini kasden iltizam etmiş, onu kendisine râm eyledikten sonra bu vasıta ile Belisarios'a hâkim olmuştu. O derecede ki, Belisarios'a, zevcesinin bu gayr-ı meşrû hallerini bildiği halde Theodora bunların kâffesini affettirmişti. Theodora, vâkıa bu hareket ile iffetsizliği iltizam etmişti. Fakat talâk ve gayr-ı meşrû münasebet hakkındaki kanunları ıslah ettirerek izdivacın kudsiyetini de temine gayret eylemişti. Theodora Kostantiniyye'nin mülevves (kirli) köşelerine vâkıf olduğu için buraları tasfiyeye gayret etmiş, Hipodrom sahnelerinde yetişen bu âlüfte (namussuz) kadın, şimdi payitahtın ahlâkını da ıslaha başlamıştı. Theodora sevâbık-ı hayatının (geçmiş yaşamının) acılarını unutmamış, hatta bir emirnâmeye şu cümleleri yazdırmıştı: "Haydutlara ve hırsızlara ceza etmek için hâkimler tayin ettik de namus ve iffet haydutları hakkında daha muhikk olarak (hakça) neden takibat icra etmeyelim?"

Theodora akıl ve irfânı ile de hükûmeti idare eylemiş, fakat ihtirasat ve desâisi ile sarayı ve hükûmeti altüst etmişti. Zekâ ve hüsnü ile Justinianos'un kalbini o derece teshir eylemişti ki, vefatında imparator pek acı gözyaşları dökmüştü (548). Justinianos Theodora'ya hayatında perestiş etmiş, vefâtında ise hiçbir zaman hatırasını zihninden çıkarmamıştı.

Çevrimyazı: Ayşe Şen

Gelecek Yazı: Athenais

"Kitaplığınız için önemli"

"Sedat Simavi Ödülü"

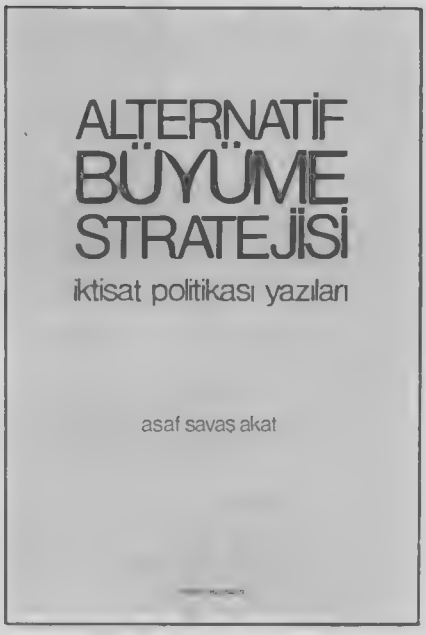

"Hurafe ve efsanenin yerine *bilimin* ve *sağduyunun* konulması zamanı çoktan geldi geçti. Türk toplumunun dinamik unsurunu oluşturan bizlerin gelişme uğruna bu işlevi de yüklenmek zorunda kalmamız ile sonuçlanabilir; bu nedenle yönetime de hazırlıklı olmalıyız.

Alternatif, böyle bir hazırlığın ilk adımı olarak da değerlendirilebilir."

Asaf Savaş Akat

İletişim Yayınları

Klodfarer Cad. İletişim Han Cağaloğlu/İST.
Tel: 520 14 53/54/55
YA-DA A.Ş. Doktor Şevki Bey Sok.
Cağaloğlu/İSTANBUL Tel: 520 14 72

İstanbul Üniversite Kütüphanesi'ndeki 16. yüzyıldan kalma bir oftalmoloji yazmasından.

Bilimin Asya Topraklarında Kuruluşu ve Doğu'nun Temel Bilimlere Katkıları

Prof.Dr. H.SABAHATTİN PAYZIN

Belki de tarih öncesi çağlardan beri Batı-Doğu ilişkileri varolmuş ve iki taraf da biribirlerinden çok şeyler alıp vermişlerdir. Ama bir gerçek vardır ve öyle bir kanı yaratılmıştır ki, bugünkü Batı uygarlığı eski Grek-Roma ekinine (kültürüne*) dayandırılır. Acaba bu kesinkes doğru mu? Bugünkü ilerlemeyi sağlayan temel bilimler hep Batı kaynaklı mıdır? Asya kökenli olanları hiç mi yoktur? Bizim veya yabancı ders kitaplarımıza bakarsanız öyle! Doğulu bilim adamlarının hiç adı geçmez. Acaba gerçek öyle mi?

Nisan 1984'te yapılan bir sempozyumda, Anadolu'muzda Demir Devri'nin İÖ. 1200'de ve hattâ Van bölgemizde 1300'den de önce başlayıp Ege bölgesinde Menemen yörelerinde yapılan son kazılarda bunun aydınlığa çıkarıldığını ulusça öğrenmiş bulunuyoruz. Hacılar ve Çatalhöyük kazıları (Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East,* 1965) ise, Anadolu uygarlığının İÖ. 10.000'inci yıllara kadar indiğini göstermiştir. İÖ. 6.200 yılına ait olduğu saptanan ve o zaman Hasan Dağı'nın aktif bir yanardağ olduğunuda belirten Çatalhöyük kent planı resmi, dikdörtgen kent planlamasının da ne kadar eski olduğunu göstermektedir. Yani Grek buluşu değildir. Nitekim tarihçi H.G. Wells, *The Outline of History* (1949), kitabının ilk basımında Yunan uygarlığını orijinal saydığı halde, son basımında, yeni bulguların ışığı altında "Grekler, buldukları uygarlık yapıtlarını yıkarak üzerilerine, onlardan esinlenerek kendi uygarlıklarını kurmuşlardır" demiştir.

Uygarlık bir bütündür ve yükselen bir duvar nasıl taş veya tuğlaların üstüste konulması ile gelişirse, uygarlıklar da bir öncekilerin üzerine bir yenisinin gelmesi ile gelişmektedir.

UYGARLIKLARIN ADLANDIRIMINDA DİL

Aynı topraklar üzerinde zaman zaman biribirini kovuşturan devletler veya imparatorluklar kurulmuştur. Bunların gücü ve etkinliklerine göre de egemen devlette egemen olan sınıfın kullandığı dil gitgide evrenselleşerek başka ulus veya ulusçukların bölgesinde resmî dil olarak kullanılmış, yazıtlar, kitaplar ve anıtlarda bu dil kullanılmıştır. Tarihte bunun örnekleri pek çoktur. Nitekim Hititlerde resmî yazılarda Akadça kullanılmıştır. (Bak. C.W.Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu* 1979). Süryanca Yakındoğu'nun dili olarak yüzyıllarca kullanılmıştır. Grekçe, özellikle İskender'den sonraki Hellenistik Çağ'da bölgenin resmî dili olmuştur. Bu çağda Anadolu'da hiçbir zaman tek ulus -yani Grek ulusu- yoktu, halk çeşitli diller konuşurdu. Bizans, Osmanlı döneminde de böyle idi. Hatta bugün bile! Selçuklu döneminde resmî dil Farsça iken halk ve ozanlar Türkçe söyleşiyorlardı. Bu sözlere ne gerek vardı demeyin! Bilim adamları ve teknik adamlar o devirde geçerli üniversel dil hangisi ise, kendi milliyeti ne olursa olsun (zaten o zamanlar bugünkü anlamda milliyetçilik yoktu) yapıtlarını o dilde yazıyorlardı. Herodotos Karyalı idi ve fakat tarihini sonradan öğrendiği Grekçe ile yazmıştı. Orta Asya'da doğan İbni Sina, Razî, Farabî, Berûnî kitaplarını o zamanın evrensel dili olan Arapça ile yazmışlardı. Batı'da ise geçerli dil Latince idi ve Yakınçağ'a dek bilim adamları kitaplarını Latince ile yazmışlardır. Bu da biraz bilim adamları arasında ve ticarette dil engelinin, kısmen de olsa, kalkmasına

* Ekin sözcüğü yadırganmasın, bakteri üretimine de kültür denir.

1000 yıl önce İbn Sina'nın çizimlerinden hareketle, yakınlarda Özbekistan'da yapılmış cerrahî aletleri: soldan sağa, göz ameliyatlarında kullanılan keskin bir makas, vücuttan yabancı cisimleri çıkarmaya yarayan cımbız, neşter, beyin ameliyatlarında kullanılan bir kemik spatulası.

yardımcı olmuştur; bazı insanların milliyetlerinin başkalarına maledilmesi bahasına da olsa. Örneğin Kopernikus'un Alman mı, yoksa Polonyalı mı olduğu[1] tartışma konusudur. Zira o dönemlerde bile adlar Latinize olarak kullanılırdı. Devletlerin adları bile, hele Doğu'da egemenin adı ile anılırdı. Bu nedenledir ki, özellikle milliyetçiliğin geç ve fakat uygarlığın erken başladığı Doğu ülkelerinde bilim adamlarının hangi ulustan çıktığı kesinkes bilinememekte ve ta Orta Asya'da doğsa bile Arapça yazdıkları için Arap sanılmaktadırlar. Batı için de bu kural geçerlidir.

TEMEL BULGULAR

Bilimsel gelişmelerin temelini kurmak için birtakım dayanaklarının daha önce ortaya çıktığı da bilinir. Nitekim bugün kağıt, cam, porselen, seramik, barut, pusula ve benzerlerinin Asya kaynaklı olduğu bütün klasik kitaplarda yer almıştır. Teknoloji için de böyledir:

Tuncu en iyi dökme yöntemi Çin'de geliştirilmiştir, öyle ki, tek ayağı üzerinde duran at heykeli (İS 2. yüzyıl) tunçtan dökülmüş ve bu tip heykeller Batı'da ancak 16. yüzyılda yapılabilmiştir. Keza tunçtan notaların sesini bir gam yapacak şekilde bir dizi tunç çan dökerek seslendirebilmek İÖ. 6. yüzyılda Çin'de başarılmıştır, Londra'da 1973 Ekimi'nde açılan Çin'in arkeoloji bulguları sergisinde bu çanlar elektrik ile sürekli çalınırken İngiliz halkının bunları ne kadar dikkatle seyrettiklerini kendi gözümüz ile gördük. (Bak: *The Genius of China,* Times Newsapers, 1973). Tunç atın kopyalarını halk kapışıyordu. Gemiler ile Atlas Okyanusu geçilebilmiş ise, bunu Arapların gemi inşaat teknolojisinde yaptıkları buluşa, iskeletten -kaburgasından- gemi yapımını icad etmelerine borçluyuz. Bodrum Müzesi'ne konulan batık Arap gemisi bunun tanığı olmuştur. Gemilerin açık denize çıkmasını sağlayan da Arap usturlabıdır. Mimarîde kemer, kubbe Asya'nın bulgusudur. Grek tipi binaların hemen hepsi deprem ve savaşlarda yıkıldığı halde, Roma'nın kubbeli Panteon'u hâlâ ayakta, kullanılır durumdadır.

TEMEL BİLİMLERE KATKILAR

Temel bilimlerin kuruluşu da Asya ve Afrika kökenlidir. Greklerin bilim adamları sayılan birçok bilgin Küçük Asyalıdır: Fisagoras (Pythagoras) Fenikeli, Gallenus Bergamalı, Strabon Amasyalı, Hippokrates İstanköylü, Thales Fenikeli, yazıları Yunanistan'a götüren Kadmus Fenikeli. ("Eşek davası" adı verilen ve Fisagoras'ın sanılan üçgenin yüzeyini hesaplatan geometri probleminin Babilonya kaynaklı olduğu artık iyice bilinmektedir.) Anavatan Yunanistan daha çok tiyatro yazarları ve filozoflar yetiştirmiştir. Ama Yunanistan'da matematik ilerlememiş, zira sıfır teorisini bulamamışlardır. Euklides (Anadolulu) geometrisi de arazi ölçümü nedeni ile gelişmiştir. Bu konuda fazla durmayacağız. Dinlerin de Doğu kaynaklı olduğunu hep biliyoruz: Hinduizm, Budizm, Taoizm, Zerdüştîlik, Musevilik, tek tanrı fikri (Mısır'da Amonhotep'in), Hıristiyanlık, İslâmlık...

BUGÜNÜN BİLİMLERİNİN TEMELLERİNİ KURANLAR

Doğu, ileri sürüldüğü gibi, aracı değil kurucudur. Tarihçi Seignebus[2], Latin rakamları ile hesap yapmanın çok zor olduğunu, damalı masa örtüleri veya masalarda hesap yapıldığını, bu nedenle Ortaçağ Avrupası'nda hesapların çok hatalı olduğunu bildirir. "Venedikliler Araplardan rakamlarını, sıfır teorisini ve muhasebe yöntemlerini almışlardır. On beşinci yüzyıl sonuna dek Almanya ve diğer Avrupa memleketlerinden İtalya'ya bu yeni muhasebe yöntemlerini öğrenmek için yüzlerce öğrenci gelirdi" der. Bu rakamlar ve sıfır teorisi kimindir? Matematikteki bu devrimi yapan, kitabında kendisinin Türk olduğunu, Arapça ve Farsçayı sonradan öğrendiğini yazan Harizmli El Harzemî (Horzunlu Mehmet, ölümü 850)'dir. Ne yaptı? Hindistan gezisinden sonra Hind rakamlarını Arapçaya uydurdu:

Latin rakamları	I	II	III	IV	V
Arapçalaşmış Hind	١	٢	٣	٤	٥
Bugünkü modern	1	2	3	4	5

Latin rakamları	VI	VII	VIII	IX	X
Arapçalaşmış Hind	٦	٧	٨	٩	(١٠)
Bugünkü modern	6	7	8	9	10

İşte burada sıfır fikri doğmuş ve ondalı sistem de ortaya çıkmıştı. Latin rakamlarında bu tür hesap yapılamıyordu, 50 L ile, 100 C ile, 30 XXX ile gösteriliyordu. Zira "0" fikri gelişmemişti. Ondalı sistem logaritmanın da esası idi. El Harzemî'nin Latinize adı Algorithmus idi. Bilgisayar dili Algol ve Algorithmus onun adından esinlenmişti. (Knuth, *Fundamental Algorithmus,* 2nd Ed. 1976, paragraf 1.1'de yukarıdakilerden söz açarak Algol dilinin onun adı ile ilgisini anlatır.) El Harzemî cebirin de babasıdır ve *Algebra: El Cabr* adı onun kitabının adından çıkmıştır.

İbn-el Haitem (Latince'de Elhazen olarak anılır), yazdığı optik ile ilgili kitabı Latinceye *Opticae Thesaurus* adı ile çevrilmişti. Optik hesaplarının kurucusudur (Bak: Kessler, *Museum Zu Jena,* Supp. to Jena Review, 1975). Arap camcılığından yararlanılarak Venedik'te kristal geliştirilmiş ve bu hesaplara dayanılarak gözlük camları yapılabilmiştir. Lord Bacon, Haitem'in hesaplarını Batı'ya aktarmıştır. "Arapça bilmeyen bilim yapamaz!" diyen bu zat Oxford Üniversitesi'nin kurucusudur.

. Ömer Hayyam bizde ozanlığı ile tanınır. Oysa önemli bir matematikçidir. Ce-

biri geliştirmiş, üçlü denklemi çözebilmiştir. Dünyanın ekseni üzerinde döndüğünü ispatlaması sonucu tutucuların gazabına uğrayıp kaçmıştır. Celâlî takvimi denilen en doğru takvimi yapmıştır. (Biyografisinin matematikçi yönü için Bak. Harold Lamb, *Omar Khayyam*.)

Birunî, büyük matematikçi bilgin: UNESCO tarafından bininci yılı için özel sayı çıkarılan *(Le Courrier,* El Biruni, Juin 1974) bu bilginimiz Özbekistanlıdır. Sovyetler onun için bir film de hazırladılar. Ama nedense bizde az tanınır. Adı geçen dergide tek Türk yazarının adı yoktur. Ders kitaplarımızda da adı geçmez. Oysa:

1- Dünyanın yuvarlak olduğunu saptayıp çevresini ölçmüş ve bugünkü bilgimize göre 110 km.lik bir farkla çok doğru olarak hesaplamıştır. Dünyanın ekseni üzerinde döndüğünü tartışmıştır.

2- Enlem ve boylamların doğru olarak hesaplanmasını sağlayan bir yöntem geliştirmiştir. Ayrıca kartografide çok önemli olan ve *"projection stereographique"* adı verilen yöntemi de bulmuştur. Bu yöntem iledir ki, Mekke'nin yönünü ve dolayısı ile cami mihraplarının Kıble'ye göre durumlarının saptanmasını sağlamıştır.

3- Ebu Reyhan El Birunî (973-1051) güneş-merkezli (*Heliocentrique*) sistemi savunmuştur.

4- Sekiz kadar elementin özgül ağırlığını, icad ettiği özel aygıt ile saptamıştır.

5- Linnée'den yüzyıllarca önce bitkilerin sınıflandırımını başlatmıştır. Çiçeklerin taç yapraklarının (tüveyç) 2, 4, 5 ve 6 veya 18 olabileceğini, fakat hiçbir zaman 7 ve 9 olamayacağını saptamıştır.

İbn-i Sîna'nın *Kanun-u Tıb* adlı kitabı Batı tıp fakültelerinde 1670'e dek ve Hindistan'da hâlâ ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bugüne dek bin yıldır okunan başka bir tıp kitabı yazılmamıştır. Dolaşımı ilk olarak bu kitabında tarif ettiği gibi, hastalıkların bir *tohumu* olması gerektiğini söyleyerek *mikrop* fikrini ileri sürmüştür. Onun felsefesi ve tıbbı üzerinde durmayacağız. Duracağımız konuları temel tıp bilimlerine katkılarıdır:

1- Tortul taşların oluşumu: Su altındaki balçık zamanla sertleşerek tortul taşları yapar. Kendisi çocukluğunda Ceyhun Irmağı kıyısında kadınların saçlarını yıkadıkları balçığın, yaşlılığında orada dolaşırken yeniden gözlediğinde taşlaştığını saptamıştır.

2- Balçık içindeki bitki ve hayvanlar zamanla taşlaşıp fosilleri oluştururlar.

3- Dağların, vadilerin ise, yeraltı gazlarının basıncı ve depremler, yel ve suların etkileri sonucu toprağın aşınması suretiyle meydana geldiğini bulmuştur.

4- Bugünkü kara parçalarının evvelce denizler ile kaplı olup depremler ile yüze çıktığını, bunun delili olarak da dağ tepelerindeki fosillerde bile deniz hayvanları göründüğünü ileri sürerek jeolojinin fosil teorisini bugünkü anlamı ile belirtmiştir. (Bak: S.Payzın, "İbn-i Sîna'nın fosillerin oluşumu teorisi, *"Ankara Tıp Bülteni"*, 1983 Süpl. 1)

Matbaa: Bu konuda Seignobos bakınız ne diyor (s.190):

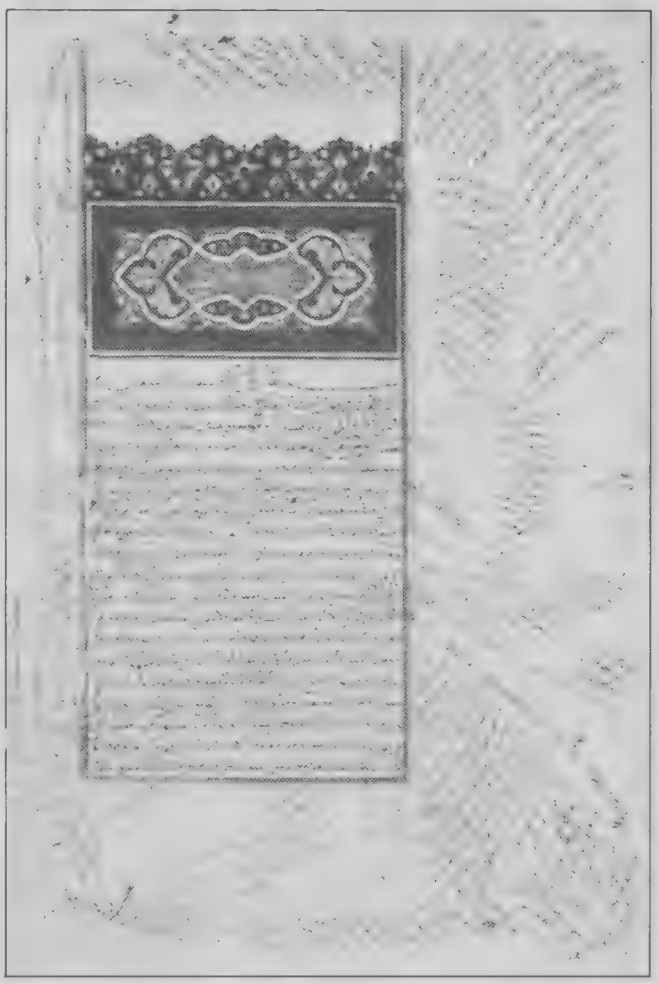

Üstte solda, İbn Sina'nın bilinmeyen bir ressam tarafından yapılmış, birçok yapıtlarının Latince basımlarında kullanılan portresi. Üstte sağda, Oxford'taki Bodleian Kütüphanesi'nin bir duvarında sıva altında kalmış ve 1950 yılında keşfedilmiş bir İbn Sina portresi. Yanda, İbn Sina'nın 1601 tarihli Kanun-u Tıb*'ının 3. kitabının 10. bölümünün ilk sayfası. Yandaki notları kitabı kullanan öğrenciler eklemişlerdir.*

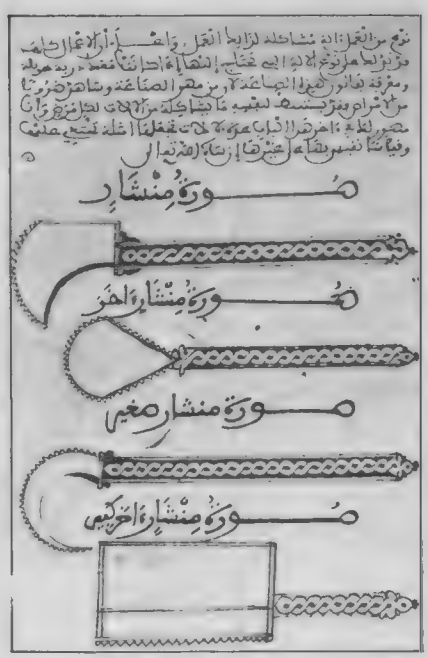

Üstte solda, Unesco'nun, doğumunun 1000. yüzyılı dolayısıyla 1980'de bastırdığı İbn Sina madalyonu, Üstte sağda 10. yüzyıl sonlarında-11. yüzyıl başlarında yaşamış olan Endülüs'lü cerrah ez Zahravî'nin (Latincesiyle Albucasis*) Arapça cerrahî kitabından bir sayfa.*

Yanda, İbn Sina'nın kitabının 1632 tarihli bir Farsça yazmasından insan iskeleti şeması

"Asya'da esasen bilinmekte olan matbaa ancak -bugün mahkûk kalıplar için olduğu gibi- bir tek sayfanın basılmasına imkân veriyordu. Avrupa'da tek harfler yapılmasına başlandı, ama tahtadan ve kurşundan yapılan bu harfler dayanıklı değildi. Almanya'da sağlam harfler yapılmasına imkân veren elverişli bir maden karışımı icad edildikten ve aynı zamanda kağıt da çok ucuzladıktan sonradır ki, matbaa XV'inci yüzyılın ortalarında kullanışlı bir hale gelebildi."

Selçuklular döneminde Aydın - İzmir arası bir bölgede kağıt fabrikası ve matbaa kurulup işletildiği ve İtalyanların buraya heyet yollayarak kağıt imalini öğrendiklerini tarihler kaydediyor. Keza Uygurların tahta harfler kullandıkları da Turfan kazılarında bulunan bu harfler ile saptanmıştır.

Tusî, trigonometrinin esaslarını kurmuştur. Basralı Ebülvefa trigonometride teğet cetvellerini hazırlamış ve "kat'î ve hesab-ı kat'î" terimlerini matematiğe sokmuştur.

Humeyn bin İshak, materia-medica biliminin temelini kurmuş, ispenciyarî bitkilerin sınıflandırımını yapıp Grekçe, Arapça, Türkçe ve Latince adlarını kitabına karşılıklı olarak yazmıştır. İbn-i Sîna, fizyolojinin önemli adımı olan kan dolaşımını tarif etmiş ise de, 1210'da Şam'da yaşayan ve kitabı Berlin Akademisi'nde bulunan En-Nefis, W.Harvey' dan tam 400 yıl önce küçük dolaşımı, hem de bugünküne tam uygun ve açık olarak tarif etmiştir. (Bak. S.Payzın, *Uluslararası İbn-i Sîna Sempozyumu*'na sunduğu bildiri, 17-20 Ağ. 1983, Ankara).

Gırnatalı İbn-i Hatib de vebanın bulaşkınlığını saptayıp karantina esasını koymuştur.

Farabî, müzik fiziğinin ve çok sesli müziğin temellerini kurmuş, bu bilgiler Abelard tarafından Endülüs'ten alınarak Köln ve Oxford üniversitelerine götürülmüş ve orada çok sesli müzik geliştirilmiştir. Böylece monoton kilise müziği tarihe gömülmüştür. (Bak. Crombie, *From St. Augustine to Galileo,* Penguin Books, 1959).

Bunları daha da çok örnekler ile gösterebiliriz. Ne yazık ki liselerimizde okunan ders kitaplarımızı inceledim ve bunlara ait hiçbir satır bulamadım. Bu da bizim körükörüne Batı kaynaklarını aktarmamızdan ileri gelmektedir. Batı, ders kitaplarını yazarken nasıl hep kendi "Hıristiyan" uygarlığını gözönüne alıyorsa, biz de biraz kendi çevremize bakarak, yukarıda tarafsız Batı yazarlarının verdikleri bilgileri de gözönünde tutarak, kendi uygarlıklarımızın katkılarını da gençlerimize aktarmalıyız.

Bilime değer verildikçe, evvelce nasıl bilginler yetişti ise, bugünkü toplumumuzdan da böyle bilginlerin çıkabileceğine inanmalıyız. Bilim ve sanat alanında bu eğilim başladı bile. Yeter ki hızını artıralım.

[1] Bak: A.Armitage, *The World of Copernicus* (Mentor Books, 1958), 6. bas.

[2] Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi,* (Varlık Yayınları, 1966).

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

MENU

Caviar
Oeufs de Pluvier en Aspic

Potage à l'Oseille

Filets de Sole au Vin Rouge

Piece de Boeuf Braisée à la Mode
Purée de Pois Frais
Nouilles à l'Alsacienne

Poularde à la Polonaise
Salade de Coeurs de Romaine

Asperges de Lauris

CoeurSensible aux Fraises
Friandises

Fruits

* * *

Vendredi. 19 Avril 1912

Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın Mısır Hidivi Abbas Paşa'ya verdiği ziyafet.

Havyar, Pelte içinde yumurta, Kuzukulağı Çorbası,
Kırmızı şarap içinde Dilbalığı File,
Sahanda Sığır Alamod, Taze Bezelye Püresi,
Alsas tipi makarna, Piliç Polonez,
Kıvırcık salata (göbek), Kuşkonmaz, Çilekli pasta,
Meyva

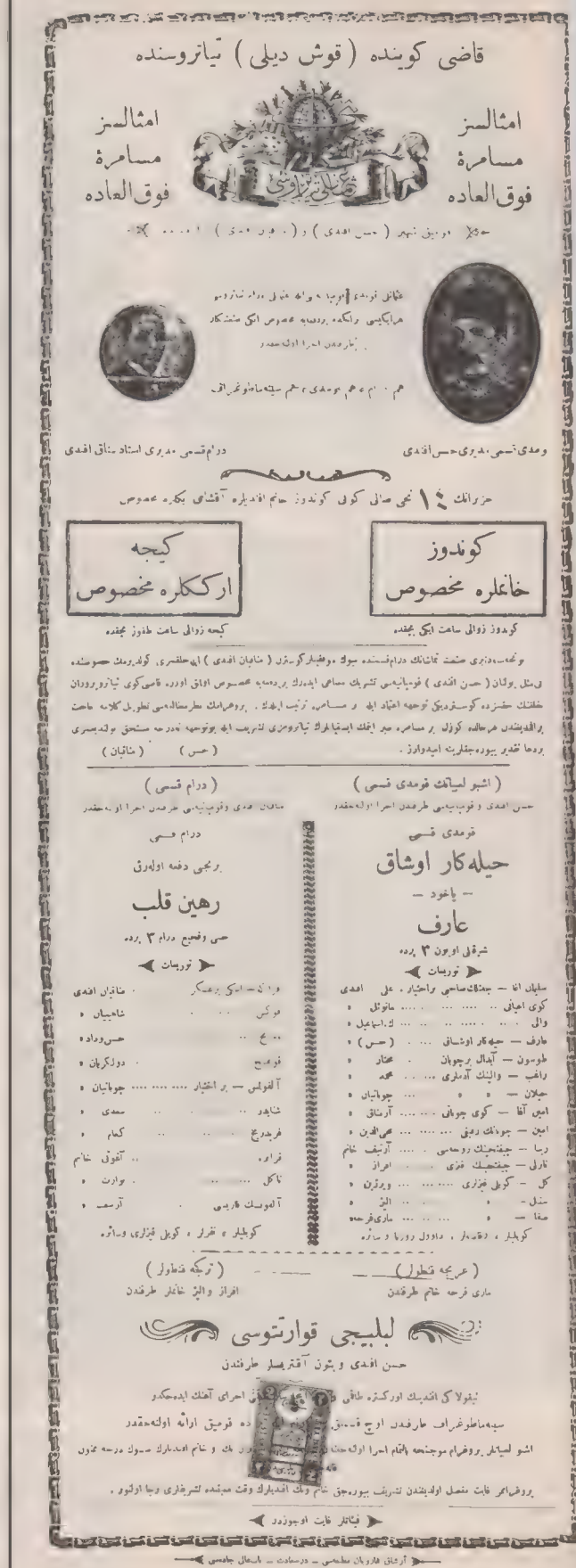
قاضی کوینده (قوش دیلی) تیاتروسنده

امثالسز
مسامرهٔ
فوق العاده

امثالسز
مسامرهٔ
فوق العاده

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

Eski Bir Tiyatro El İlânı

(Yılını siz hesaplar mısınız?)

KADI KÖYÜ'NDE (KUŞDİLİ) TİYATROSU'NDA
["Osmanlı Tiyatrosu" armasının her iki yanında"]

Emsalsiz
Müsamere-yi
Fevkalâde

"Komik-i şehir (Hasan Efendi) ve (Minakyan Efendi) idaresinde"
Osmanlı Komedi Kumpanyası ilç Osmanlı Dram Tiyatrosu
Her ikisi birlikte bir defaya mahsus iki sanatkâr
tarafından icra olunacaktır

Hem Dram, hem Komedi, hem Sinematograf

[Sağdaki resimaltı:] Komedi Kısmı Müdürü Hasan Efendi [**"Kel"** namıyla maruf]
[Soldaki resimaltı:] Dram Kısmı Müdürü Üstad Minakvan Efendi

Haziranın 14üncü Salı günü gündüz hanımefendilere, akşamı beylere mahsus

Gündüz — Gece
Hanımlara Mahsus — Erkeklere Mahsus
Gündüz zevalî saat iki buçukta — Gece zevalî saat dokuz buçukta

Bunca seneden beri sanat-ı temaşanın dram kısmında büyük muvaffakiyetler gösteren (Minakyan Efendi) ile halkımızı güldürmek hususunda bîmisi [eşsiz] bulunan (Hasan Efendi) kumpanyası teşrik-i mesai ederek bir defaya mahsus olmak üzere Kadıköyü tiyatroperveran halkının hakkımızda gösterdiği teveccühe itimad ile bir müsamere tertip eyledik. Programın nazar-ı mütalâası [şöyle bir incelenmesi] tatvil-i kelâma [sözü uzatmaya] hacet bırakmadığından herhalde güzel bir müsamere seyretmek isteyenlerin tiyatromuzu teşrif ile bu teveccühe ne derece müstehak bulunduğumuzu bir daha takdir buyuracaklarına ümit vârız.

(Hasan) (Minakyan)

(İşbu lubiyatın Komedi Kısmı)
Hasan Efendi ve kumpanyası tarafından icra olunacaktır
Komedi Kısmı:

HİLEKÂR UŞAK

-yahut-

ÂRİF

Şarkılı Oyun 3 perde
-tevzîât-

Süleyman Ağa- çiftlik sahibi bir ihtiyar..... Ali Efendi
Köy âyânı..... Manuel Efendi
Vali..... K.İsmail Efendi
Ârif- hilekâr uşak ..... (Hasan) Efendi
Tosun- aptal bir çoban..... Muhtar Efendi
Ragıp- valinin adamları..... Mehmet Efendi
Ceylan- valinin adamları..... Çobanyan Efendi
Emin Ağa- köy çobanı..... Armanak Efendi
Emin- çobanın refiki..... Muhiddin Efendi
Zîbâ- çiftçinin zevcesi..... Aznif Hanım
Nazlı- çiftçinin kızı..... Efraz Hanım
Gül- köylü *kızları*..... Virjin Hanım
Sünbül- köylü kızları..... Eliz Hanım
Safa- köylü kızları..... Mari Ferha Hanım
Köylüler, rakkaseler, davul zurna ve saire
(Arapça Kantolar)
Mari Ferha Hanım tarafından

(Dram Kısmı)
Minakyan Efendi ve kumpanyası tarafından icra olunacaktır
Dram Kısmı
Birinci Defa Olarak

REHİN KÂLB

Hissî ve Fecî Dram 3 perde
-tevzîât-

Frake- eski bir asker..... Minakyan Efendi
Foks..... Şahinyan Efendi
Metrih..... Hasan Vedat Efendi
Kognih..... Dülgeryan Efendi
Alfons- bir ihtiyar..... Çobanyan Efendi
Şınayder..... Sa'di Efendi
Fridrih..... Kegam Efendi
Krayze..... Agavni Hanım
Nagil..... Nuvart Hanım
Alfons'un karısı..... Aznif Hanım
Köylüler, neferler, köylü kızları ve saire
(Türkçe Kantolar)
Efraz ve Eliz Hanımlar tarafından

"LEBLEBİCİ KUVARTOSU"

Hasan Efendi ve bütün aktristler tarafından
Nikolaki Efendinin orkestra takımı ve bir de ince saz icra-yı âhenk edecektir
Sinematograf tarafından üç kısımlık bir dram ile bir de komik irae olunacaktır

İşbu lu'biyyatlar program mucibince bittamam icra olunacağından teşrife rağbet buyuran bey ve hanımefendilerin son derece memnun kalacakları bedihîdir

Programımız gayet mufassal olduğundan teşrif buyuracak hanım ve beyefendilerin vakt-i muayyeninde teşrifleri rica olunur.

"Fiyatlar gayet ucuzdur"

"Arşak Garoyan Matbaası Dersaadet Bâbıâli Caddesi"

Ali Neyzi Koleksiyonundan

SON DÖNEM OSMANLI, TBMM HÜKÛMETİ VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE

Pasaportlar

Prof.Dr.RONA AYBAY

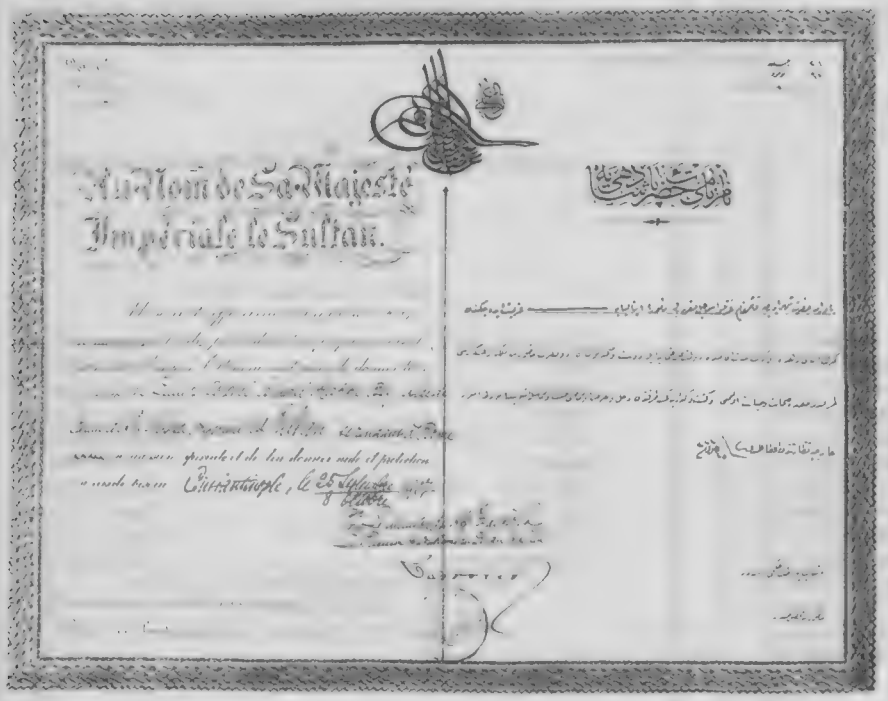

PASAPORTLARA HENÜZ FOTOĞRAF YAPIŞTIRILMADIĞI II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDEN BUGÜNKÜ HUSUSÎ (YEŞİL) VEYA HİZMET (GRİ) PASAPORTLARININ BİR ÖNCÜSÜ

Nam-ı Namî-i Hazret-i Padişahî

Cilt 28
Numero 97

Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarîden Kaymakam izzetlû İsmail Hakkı Bey memuren İtalya'ya azimet edeceğinden gerek esna-yı rahda ve gerek müddet-i ikamette Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile dost ve müttehid bulunan devletlerin memurin-i mülkiyye ve askeriyyesi tarafından hakkında sahabet ve sıyanet olunması ve geşt ü güzarına kimesne tarafından dahl ü taarruz olunmaması talep olunmasıyla işbu pasaport Umur-u Hariciyye Nezaretinden itâ kılındı. 25 Eylül 323 (8 Ekim 1907)
İşbu pasaportun hükmü bir senedir.
Memurine mahsustur.

Pasaport, kişilerin uyrukluk bağıyla bağlı bulundukları devletin ülkesinden başka ülkelere seyahat etmelerini sağlamak amacıyla verilen "resmî" bir belge olarak tanımlanabilir. Ancak, bunun çok genel bir tanım olduğunu da belirtmemiz gerekiyor. Çünkü pasaport, tarihin akışı içinde birtakım anlam ve nitelik değişiklikleri geçirmiş bir belge. Örneğin: 1548 tarihli bir İngiliz Kanunu'nda "pasaport" sözcüğü, askerlikteki "izin belgesi" anlamında kullanılmıştır. Bu kanun, bir şehirde ya da kaledeki komutanın, emri altında askerlere, başka yere gitmek üzere "pasaport" vermesini yasaklıyordu. Bu "pasaport" sözcüğünün, bilinen en eski kullanılışlarından biri sayılıyor. Öte yandan, İngiliz tarihinin bilinen bugünkü anlamdaki en eski pasaportunun 1641 yılında Kral Birinci Charles tarafından imzalanmış bir belge olduğu bazı kaynaklarda belirtilmiştir.

Pasaportun niteliği açısından geçirdiği en önemli değişiklik, ülke dışı seyahat için alınmasının "zorunlu" olup olmamasında kendini gösteriyor. Günümüzde, birçok devletin yasaları "zorunlu pasaport" sistemini benimsemiştir. Bunun anlamı, elinde bir pasaport (ya da pasaport yerine geçen bir belge, örneğin "pasavan") bulunmayan kişinin ülkeye girememesi, ya da ülkeden çıkışına izin verilmemesidir. Buna karşılık, İngiliz ve Amerikan Hukuku'nun geleneklerine göre, yurttaşların ülke dışına çıkışları için, ellerinde pasaport bulunması zorunlu değildir. Ve bu ilke, kuramsal olarak, günümüzde de geçerlidir.[1]

OSMANLI DEVLETİ'NDE PASAPORT

Osmanlı Düsturlarında, pasaport konusuyla ilgili en eski düzenleme 9 Şevval 1283 (1867) tarihli "Pasaport Odası Nizamnamesi"dir. *(Düstur,* 1. Tertip 1. cilt, sene 1289, s.776-779.)

Pasaport Odası Nizamnamesi yapıldığında, ülke içi seyahatler için "mürur tezkeresi" denilen bir belge alınması zorunluğunu koyan 9 Ramazan 1260 (1884) tarihli "Mürur Talimatı" yürürlükte bulunuyordu.

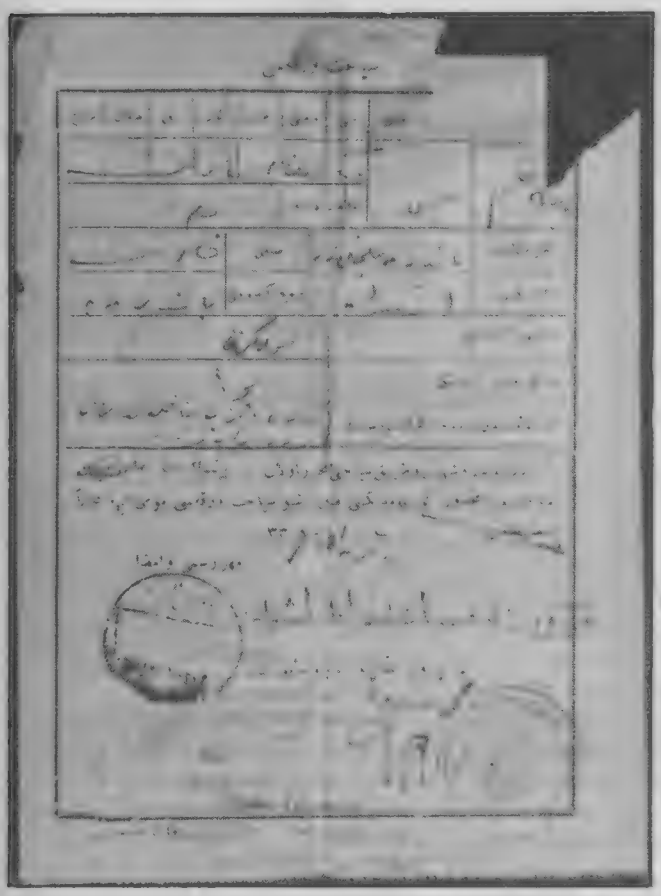

1920 Güzünde, İtilâf Devletleri'nin işgali altındaki İstanbul'dan, Yunan işgali altındaki Bandırma'ya bir geçiş (mürur) *belgesi*

[İsmi] [Pederinin] ismi Sinni (yaşı) Tâbiyeti Boy Göz Bıyık Sakal Saç
Penbe Hanım Hasan 20 Osmanlı R e s i m
Alâmet-i Fârika *(ayırd edici özellik)*

Mahall-i velâdeti *(doğum yeri) Bandırma mültecilerinden* Sanatı *Kadın*

Mahall-i ikâmeti *Üsküdar* Nereye gideceği *Bandırma*

Ne için gideceği *Memlekete*

Hangi yoldan gideceği *Bahren*

Efrad-ı ailesinden yanında bulunanların isim ve sinleri
Kerimesi Müzeyyen Hanım'la mahdumu Hasan Efendi [geleceğin Prof.Dr.Hüsnü Göksel'i] beraberdir.
Balâda (yukarıda) isim ve şöhreti ve tarik-i seyahati muharrer olan Pembe Hanımefendinin seyahatinde bir mahzur görülmediğini mübeyyin işbu seyahat varakası mumaileyhe meccanen ita kılındı.

Sene 33

Müruruna müsaade edilmiştir

Mühür-ü resmî ve imza
Varakayı ita eden makam ve memuriyet

(Bureau) Interallie de (Controle)
Des Passeports

BRITISH SECTION
Good for passage to Panderma

Constantinople
BRITISH REPRESENTATİVE

Hilâl Matbaası

Daha sonra yapılan Mürur Nizamnamesi (18 Zilkade 1304-27 Temmuz 1303) (1887) bu konuyu daha geniş bir biçimde düzenleyecek ve ülke içi seyahatleri kısıtlayıcı sıkı tedbirler getirecektir. (*Düstur* 1. Tertip, 5. cilt, s.861-865, yeni harflerle) "Memalik-i Osmaniye'de seyir ve seyahat edenler gerek tebaa-i Devlet-i aliyeden olsun ve gerek tebaa-i ecnebiyeden bulunsun işbu Nizamname ahkâmına tevfikan (...) mürur tezkeresi almaya mecburdur" (Madde 1). "Mürur Tezkeresi" ve "men'i mürur" yani bir şehirden başka şehre gitmeyi engelleme sorunu, II. Mahmut döneminin en büyük sorunlarından biri olmuştur. Suç işlemiş olanlara, sürgünde bulunanlara mürur pusulası verilmeme·i gerekiyordu. Fakat bu konuda suistimaller olmuş; muhtarlar ve mahalle imamları, pusula verilmeyecek durumda olanlara çoğu kez rüşvet karşılığında pusula vermişlerdir.[2]

Pasaport Odası Nizamnamesi'nin 1. maddesi aynen şöyledir:

"Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye dahil olmak veyahut harice çıkmak veyahut dahil-i memlekette geşt ü güzar etmek arzusunda bulunan her kim

olur ise olsun memur-u hakikisi tarafından usul ve kaideye muvafık bir kıt'a pasaport ahzına mecbur ola."

Görüldüğü gibi, bu madde ile, Osmanlı topraklarına giriş, çıkış kesin olarak pasaport hâmili olma şartına bağlanmıştır. Ancak, Nizamnamenin bütünü incelendiğinde, amacın, Osmanlı uyruklarının ülke dışına çıkışlarını düzenlemekten ziyade, yabancıların Osmanlı ülkesine giriş-çıkışlarını düzenlemek olduğu anlaşılmaktadır.

Yabancı ziyaretçilerin Osmanlı ülkesinde seyahatlerini sağlamak veya kolaylaştırmak için Padişahtan veya Vezir-i Âzam'dan pasaport gibi bir belge aldıklarına ilişkin daha eski bilgiler de vardır. Örneğin, 1612 Haziranı'nda, Avusturya Elçisi Negroni' nin özel hekimi olarak İstanbul'a gelen Ammann'a göre; kendisi Kudüs'e gitmek için Padişah'tan bir *"Freiheits-Brief"* almış. Ammann, bu belgeye "pasaport" da diyor. Bu belgede, kendilerinin kaçmış veya satılmış kimseler değil, hür ve bekâr oldukları, Padişahın ülkesinden rahatça geçebilecekleri yazılı imiş.[3]

Avusturya Elçisi David Ungnod' ın elçilik heyetine katılarak, 1573-1578 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kalmış olan rahip Gerlach'ın verdiği, 1578 sıralarına ait bir bilgiye göre de, Osmanlı ülkesinde seyahat etmek isteyen Hıristiyanlara, Vezir-i Âzam tarafından bir pasaport verilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu pasaportla seyahat edenlerin adları ve sayıları yazılıyormuş ve seyahat edenler, kendilerinden her istenilişte bu belgeyi göstermeye zorunlu imişler.[4]

Mordtmann da 16. yüzyıla ait iki Osmanlı pasaportunu (*Passbriefe*) doküman olarak göstermiştir.[5]

1283 (1867) Pasaport Odası Nizamnamesi'nde, Osmanlı ülkesine gelecek yabancıların, ülkeye girişlerini ve ülke içinde seyahatlerini düzenleyen hayli ayrıntılı hükümler olmasına karşın Osmanlı uyruklarının ülke dışı seyahatlerinden bahseden hiçbir hüküm yoktur. Osmanlı uyruklarının pasaport almak için tâbi olacakları usuller de belirtilmiş değildir. Bu Nizamnamede, Osmanlı uyruklarından açıkca söz eden tek hüküm, başkasının pasaportuyla veya sahte pasaportla seyahat edenlere verilecek ceza ile ilgili maddedir:

"Âhârın pasaport ve tezkeresiyle veyahut sahte nam ve şöhretle geşt ü güzar eden her bir şahıs ele geçtiği anda zabıt-ı belde huzurunda ba'del istintak bu veçhile kabahati tebeyyün eyledikte tebaa-i ecnebiyeden ise Kançılaryasıyla bilmuhabere memalik-i mahrusadan tard ve define ve tebaa-i Devlet-i aliyeden ise tedip ve mücazatına musaraat kılına" (Madde 16).

Aristarchi Bey'in *"Legislation Ottomane"* adlı derlemesinde 24 Rebiülahır 1284 tarihli bir *"Circulaire Vezirielle"*den bahsedilmektedir. Bu belgede; Fransız yetkililerinin, Fransa'ya girecek ve bu ülkede seyahat edecek kimselerle ilgili olarak, pasaport formalitelerini titizlikle uyguladıkları belirtilmekte ve usulsüz belgelerle Fransa'ya gelen Osmanlıların güçlüklerle karşılaştıkları hatırlatılmaktadır. Ayrıca, ticaret yapmak bahanesiyle Fransa'ya gidenlerden, geçimini sağlamayanların Fransız polisince "serserilikten" tutuklandıkları ve Paris'teki Osmanlı Elçiliği'nin, bu gibilere karşı tedbir alınması istediği de belirtilmiştir.

Sonuç olarak, yeterli mali güce sahip bulunmayan ve yabancı ülkelerde sefalete düşecek kimselere pasaport verilmemesi gerektiği bildirilmiştir.[6]

1301 (1884) ve 1312 (1894) PASAPORT NİZAMNAMELERİ

Pasaport Odası Nizamnamesi, 17 yıl kadar yürürlükte kaldıktan sonra, 23 Rebiülâhır 1301 (9 Şubat 1299) (1884) tarihli "Pasaport Nizamnamesi" ile yürürlükten kaldırılmıştır.[7]

Bu 17 yıllık süre sırasında, ilân olunan ilk Osmanlı Anayasasında (7 Zilhicce 1293 Kanun-u Esasisi) "Tebaa-i Devlet-i Osmaniyenin Hukuk-u Umumiyesi" başlığı altında sıralanan özgürlükler (m. 8-26) arasında, ülke dışına çıkma veya seyahat özgürlüğüne ilişkin bir hüküm yer almamıştır.

1876 Kanun-u Esasisi'nin yurt dışına çıkışla ilgili tek hükmü, Padişaha "Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabıtanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit" olanları ülke dışına sürgün etme yetkisi tanıyan ünlü 113. maddedir. Kendi uyruğunu, ülke dışına sürmeyi amaçlayan bu hükmün çağdaş hukuk açısından kabulü olanaksızdır.

1283 Nizamnamesine oranla daha ileri bir mevzuat tekniğiyle kaleme alanın *1301 Pasaport Nizamnamesi,* Osmanlı uyruklarının ülke dışına çıkışlarını kesin olarak pasaport alma koşuluna bağlamış ve 1283 Pasaport Odası Nizamnamesinin aksine, pasaport verilmesi usullerini sıkı bir biçimde düzenlemiştir. Bu Nizamnamenin "Ahkâm-ı Umumiye" başlığını taşıyan 1. Faslı ve "Pasaportların Suret-i İstihsali" başlığını taşıyan 2. Faslı konuyu hayli ayrıntılı bir biçimde düzenlemiştir.

Nizamnameye göre, "Memalik-i Osmaniye'den diyar-ı ecnebiyeye gidenler işbu Nizamname ahkâmına tevfikan pasaport istihsal etmeye mecburdur" (Madde 1). Pasaport Dahiliye Nezaretince bastırılacak ve Zaptiye Nezaretince (Taşradan Vilâyata) teslim olunacaktır.

Pasaport süresi en çok 1 yıl olacaktır. Pasaport almak üzere başvuranların nüfus tezkereleri ile birlikte bir de "ilmühaber" ibraz etmeleri gerekmektedir (Madde 4). Bu ilmühaber, "hâmilinin memuriyet ve sanatını ve sinnü şeklini ve gideceği mahalli ve maiyetinde kimsesi var ise onun isim ve şöhreti ve sinlerini ve sıfat-ı refakatlerini mutazzammın olacaktır."

"Memurin-i Devlet bu ilmühaberi mensup oldukları dairenin Reis veya Nâzır veya Müdüründen ve mahalâtta sâkin ahali-i müslime İmam ve Muhtardan ve Medresenişin olan talebe-i ulûm Müderrislerinden, tebaa-i gayr-i müslime Patrikane veya Hahamhane veya Kilise cemiyetlerinden ve taşrada Metropolit ve Despothanelerinden veya Köy Kocabaşılarından ve handa sâkin olanlar dahi Hancılar Kethüdasının tasdikiyle Odabaşlarından alacaklardır" (Madde 6).

Görüldüğü üzere, Nizamname, bir yandan ülke dışına çıkışı pasaport hâmili olmak koşuluna bağlamış, öte yandan da, pasaport verilmesi usul ve işlemlerini sıkı bir denetime tâbi tutmuştur. Aşağıdaki hükümler de bu-

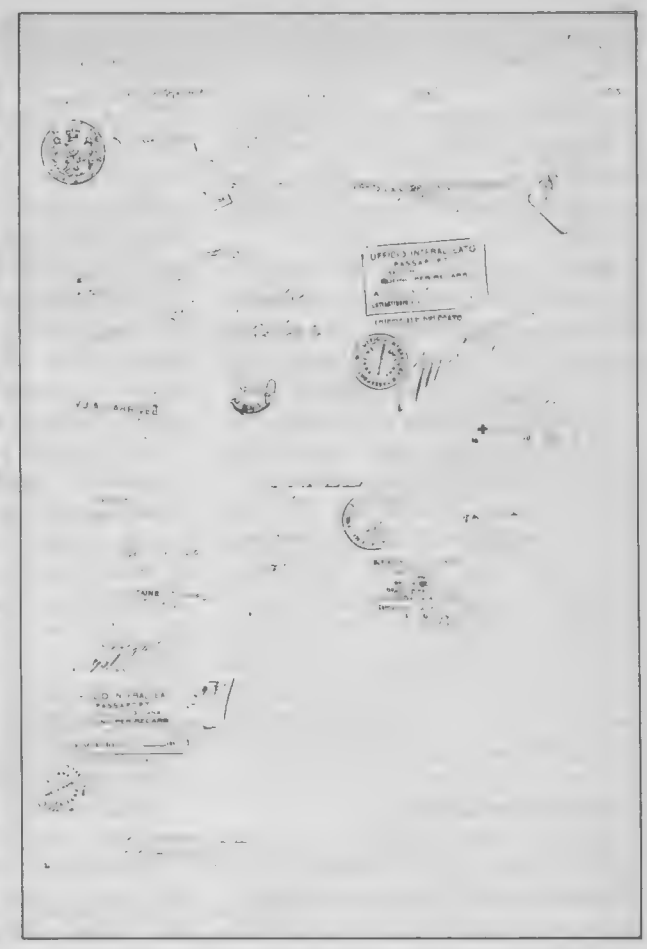

[Paris] "Sulh Konferansına izâm olunan (gönderilen) Heyet-i Murahhasa-i Osmaniye âzâsından Bâbıâli hukuk müşaviri Münir Beyefendi"ye İstanbul Hükûmeti'nce verilmiş, 27 Nisan 1920 tarihli Osmanlı pasaportu.

Kalın, parlak karton üzerine basılmış, süslü çerçeve içinde yarısı Fransızca, yarısı Türkçe yazılı pasaportun baş tarafında Padişah (Vahdettin) tuğrası ve "nam-ı nâmi-i hazreti padişahî" ibaresi var. 30×40 cm. boyutundaki bu pasaport, günümüzdeki "kitapçık" biçimindeki pasaportlardan farklı olarak tek yaprak. Vizeleri için, pasaportun arka yüzü kullanılmış.

Münir Beyefendi'nin, bu pasaportla Avrupa'ya doğru yola çıkabilmek için, İstanbul'daki işgal kuvvetlerinin her birinin yetkililerinden izin almak zorunda kaldığı, arka yüzdeki damgalardan anlaşılıyor. 30 Nisan 1920 tarihini taşıyan bu damgalar, işgal kuvvetlerinin kurduğu "Müttefiklerarası Pasaport Kontrolu Bürosu"nun İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerince ayrı ayrı basılıp, imzalanmış. Bu damgalara, el yazısıyla eklenen bilgiler, Paris'e Sırbistan ve İsviçre üzerinden gidileceğini belirtiyor. Münir Beyefendi, ayrıca Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın İstanbul temsilciliğinden de transit vizesi almış.

Münir Beyefendi, Paris'e gidip döndükten sonra aynı pasaportla bir kez daha Paris'e gitmiş. 23 ve 24 Haziran 1920 tarihlerinde işgal kuvvetlerinden müsaade almış. Bu defaki yolculuk, "İtalya üzerinden Paris" diye gösterilmis. (Selma Göksel Koleksiyonu)

nu göstermektedir:

"Pasaportlar, mukarrer olan şekle tevfikan Türkçe ve Fransızca olarak Dersaadette Zaptiye Nezareti ve taşradan Vilâyet ve Liva'nın en büyük memuru tarafından imza ve mühr-ü resmî ile mehtum olarak ita kılınır" (Madde 4). Nizamnamenin 2. maddesi, pasaportlarda hangi bilgilerin mevcut olacağını belirtmektedir. Bunlar, hâmilin uyrukluk durumu, ikamet yeri ve mesleği (sanatı) doğum yeri ve yaşı, gideceği yer gibi bilgilerdir. Ayrıca karısı ve çocukları veya erkek ve kadın hizmetçileri ile birlikte seyahat edecekler için, bu kimseler hakkında bilgiler de pasaporta işlenecektir. 3. madde pasaport harçlarını düzenlemiştir. "Fakr-ü halleri sabit olanlara meccanen pasaport itası mecazdır."

Nizamnamede kendilerine pasaport verilmeyecek kimselerin belirtilmesi de ihmâl olunmamıştır. 8. maddeye göre:

"İlmühaber ibraz edemeyen ve gösterdiği ilmühaberler mevadd-ı sâbıka ahkâmına muvafık olmayan kesane ve Zaptiye Nezareti tahtında veyahut devletçe muhakeme altında bulunanlara ve Heyet-i Adliye tarafından azimeti men olunanlara pasaport ita olunamaz."

Osmanlı uyruklarının ülke dışına çıkışlarını sıkı bir denetime bağlayan 1301 Pasaport Nizamnamesinden 10 yıl kadar sonra yapılan 7 Cemaziyelâhır 1312 (24 Teşrinisâni 1310) *Pasaport Nizamnamesi* (Düstur, 1. tertip, cilt 6, s.1530-1534 "yeni harflerle") önceki Nizamnameyi yürürlükten kaldırmış olmakla birlikte, esas itibariyle eski Nizamnameyi aynen tekrarlayan hükümlerden ibarettir.

Gerçekten, bu Nizamname birçok maddesinde, eski Nizamname hükümlerini aynen tekrar etmiş, getirdiği birkaç ufak değişiklik de, sistemin esasına etkili olmamıştır.[8]

1329 (1911) PASAPORT KANUNU PASAPORT ZORUNLUĞUNUN SONU MU?

İkinci Meşrutiyetin ilân edilmesiyle ilgili Hatt-ı Hümayun'da sözü edilen özgürlükler arasında, ülke dışına

çıkma hakkına da yer verilmişti:

"Sadisen; efradı tebaamızın gerek ticaret ve gerek seyahat maksadı ile istediği memlekete gitmeğe (...) hakkı vardır."

Bu ibarede, 1312 tarihli Pasaport Nizamnamesinin, ülke dışına çıkabilme konusunda koyduğu sıkı kısıtlamaların uyandırmış olduğu şikâyetlere bir cevap niteliği görülebilir. İkinci Meşrutiyet öncesi dönemde, Osmanlı aydınlarının Batı ülkeleriyle kültürel ilişkiler kurmak amacıyla ülke dışına çıkma isteklerinin, İdarece engellenmesinin yol açtığı şikâyetler malûmdur. Bu engeller yüzünden, pasaport alıp hukukî yoldan ülke dışına çıkamayanlar, isteklerini gizli yollardan gerçekleştirmek zorunda kalmışlardır. Bu yoldan Avrupa'ya kaçanlar hakkında özel düzenlemeler de yapılmış ve bu gibi kimselerin yakalanmaları ve mallarının haczi için usuller öngörülmüştür.

22 Sefer 1319 (27 Mayıs 1317) tarihli Avrupa'ya Firar Ederek Neşr-i Mefsedet Edenlerin Suret-i Derdest ve Mallarının Haczi ve Teferruatı Hakkında İrade-i Hususiye'de şöyle denilmişti:

"Avrupa'ya firar eden ve saltanatı seniye aleyhinde neşriyatı fesadı cinanîyede bulunan eşhasın (...) her nerede ele geçer ise hatta sefaret-i seniyeye gelirler ise ahz ve tevkifi lâzimeden bulunmasına binaen (...) bunların memalik-i şahanede bulunan akraba ve ehibbasıyle teati-i muhaberat edememeleri için irsal edecekleri mekatibin derdesti ile muhaberat-ı muzırralarına meydan verilmemesi..." (*Düstur,* 1, Tertip, cilt 7, s.690, yeni harflerle).

Buna karşılık, İkinci Meşrutiyetin ilânı ile memlekete hâkim olan özgürlükçü hava içinde, ülke dışına çıkma özgürlüğü, Osmanlı Parlamentosu'nun ele aldığı ilk konulardan biri olmuştur. Pasaport işlerini düzenleyen bir kanun yapılması için çalışmalar sonucunda; Meclis-i Mebusan'a 1909 yılında bir tasarı getirilmiş ve tasarı 1911'de "Pasaport Kanunu" adıyla kanunlaşmıştır. (6 Cemaziyelâhır 1329, 22 Mayıs 1327, *Düstur* II. Tertip, cilt 3, s.462-467)

Osmanlı Parlamentosu'nun yaptığı bu ilk Pasaport Kanunu, 1867 Pasaport Odası Nizamnamesiyle başlayan ve günümüze kadar gelen düzenlemeler içinde, yurt dışına çıkma özgürlüğü bakımından "en liberal" sistemi kurmuştur, denilebilir. Çünkü, bu kanun, yurt dışına çıkışı pasaport alma şartına bağlamış olmayan yegâne düzenlemedir. Kanunun 1. maddesine göre; "Memalik-i Osmaniye' den diyar-ı ecnebiyyeye gidenler, pasaport ahzında muhtardır".

Görüldüğü gibi, kanunda "mecburî" pasaport ilkesi yerine ihtiyarilik kabul edilmiş olmaktadır. Bu nokta, kanun tasarısının Meclislerdeki müzakereleri sırasında en fazla tartışılan konu olmuştur. Birinci maddenin son kelimesinin "mecburdur" mu yoksa "muhtardır" mı olacağı, Meclis üyelerinin iki kampa ayrılmasına yol açmış, "liberal" görüşlerle "muhafazakâr" görüşler bu nokta üzerinde bir mücadele vermişlerdir.

Hükümet, zorunlu pasaport usulünün devamını istemektedir.

"Hükûmet, mecburiyet kelimesinin bekâsı taraftarıdır. Zabıta nezareti tahtında bulunan memnu olduğu gibi, daha bazı noktalar da vardır ki, Hükûmetçe onları nazar-ı dikkate almak elzemdir". Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya gidenlerin orada yoksulluğa düşmeleri yüzünden, geri getirilmeleri, masrafı gerektirmektedir. "Ahval-i maliyesinde iştibah olanlar ledelhace avdet masarifi tediye edilmek üzere burada kefalete raptolunurlar. Hükûmet bu paradan kurtulur". (Nüfus Müdürü Zekâi Bey) (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,* Sene-i İçtimaiye: 1325-1326, 46. İçtima, 13 Şubat 1325, s.475-476).

"Pasaport usulünün lağvı, Hükûmetçe kabul olunamıyor. Birinci Derecede Maliye Nâzırı itiraz ediyor. Zira, senevî 50-60 bin lira raddesinde bir varidat temin eylemektedir". (Dahiliye Nâzırı Talât Bey) (aynı Zabıt Ceridesi, s.478).

Birinci madde, Meclisi Mebusan Dahiliye Encümeninden "Memalik-i Osmaniyeden diyar-ı ecnebiyyeye gidenler pasaport ahzine mecburdur" şeklinde çıkmıştır. Fakat Meclis-i Mebusan Heyet-i Umumiyesinde "mecburdur" kelimesi şiddetli muhalefetle karşılaşmıştır.

Bazı mebuslar, hükûmet görüşünü desteklemişlerdir. "Pasaportu lağvetmek, memlekete muzırdır". (Rıza Paşa - Karahisar; aynı Zabıt Ceridesi, s.464) "Bu Pasaport Nizamnamesini (1312-1894 Pasaport Nizamnamesi) lağvetmek, memleketi adeta bir anarşi haline getirmektir". (Lütfi Paşa - Gümüşhane, s.465) "Ceraim-i siyasiye erbabı, memalik-i ecnebiyeye firar ettikleri vakitte iade etmekliği namusşikenlik addederler... Ne politika müttehemlerinin ve ne de ceraim-i âdiye erbabının firarına meydan vermemek için herhalde pasaport lâzımdır". (Tevfik Ef. - Malatya, s.465)

Fakat, karşı fikir de şiddetle savunulmuştur. "Memleketimizde Hürriyet ilân edilmekle beraber mürur tezkeresi nasıl lağvedilmiş ise, pasaport da öyle lağvedilmeli". "Esasen, bir adamın seyr-ü seyahat etmesi, hakkı hürriyeti iktizasındandır. Bir adama zorla pasaport verilemez." (Nesim Maslıyah Ef. İzmir, s.464) "Hüriyyet-i şahsiyeyi muamelât-ı beşeriyede takyit etmek daha ziyade zararı müeddidir... Bu memlekette Meşrutiyet var ise ve hukuk-u asliyeden ise her yere giderim; hiç kimseye sormam". "Cinayet yaparsam beni her yerde tutarlar ve tutmalıdırlar" (Rıza Tevfik Bey - Edirne, s.464) Zöhrap Ef. (İstanbul) de şöyle haykırmıştır: "Ben dışarıya gidersem, kat'iyen (pasaport) almayacağım, kat'iyen!" (s.472).

Uzun tartışmaların sonucunda, "liberal" görüş hâkim olmuş ve 1. madde Meclis-i Mebusandan, pasaport almanın "ihtiyarî" olması şeklinde çıkmıştır.

Meclis-i Âyânda da aynı tartışmalar devam etmiştir. Maddenin son kelimesinin "muhtardır" mı, "mecburdur" mu olması gerektiği noktasında toplanan uyuşmazlık "muhtardır" şeklinde sonuca bağlanmıştır.

Böylece Osmanlı-Türk tarihinde ilk defa, Anglo-Amerikan hukuk geleneğinde görülen, ülke dışına çıkış serbestliği bir ilke olarak konulmuş olmaktadır. Pasaportun ihtiyarî nitelikte ve sadece yolculuğu kolaylaştırıcı bir belge olduğu görüşü Meclis-i Mebusanda M.Ali Bey (Canik) tarafından dile getirilmiştir: Pasaport, kişinin haklarını kısıtlayıcı değil, bu hak-

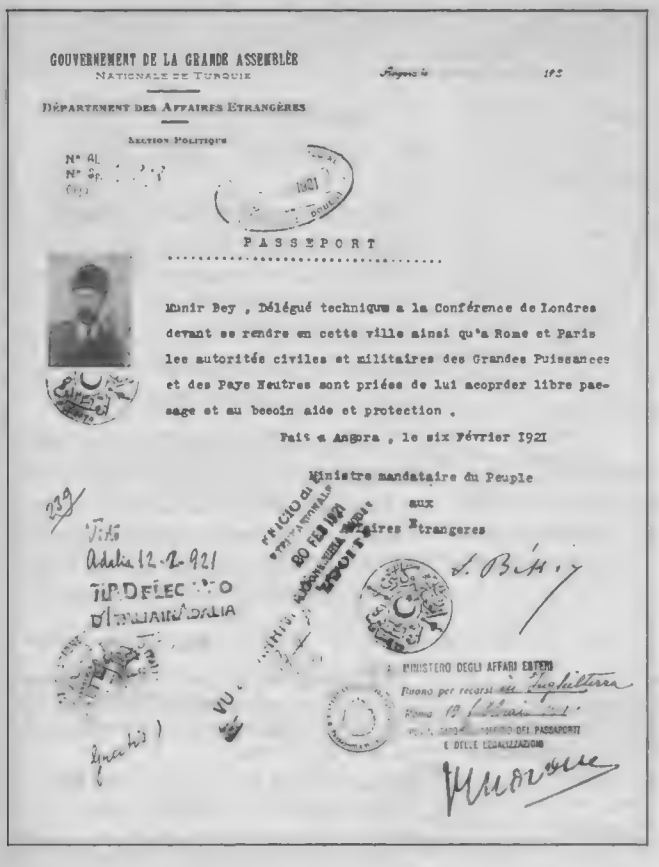

GOUVERNEMENT DE LA GRANDE ASSEMBLÉE
NATIONALE DE TURQUIE

DÉPARTEMENT DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

Section Politique

PASSEPORT

Münir Bey , Délégué technique a la Conférence de Londres devant se rendre en cette ville ainsi qu'a Rome et Paris les autorités civiles et militaires des Grandes Puissances et des Pays Neutres sont priées de lui accorder libre passage et au besoin aide et protection .

Fait a Angora , le six Février 1921

Ministre mandataire du Peuple
aux
Affaires Etrangeres

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI
Buono per recarsi
DIVISIONE DEL PASSAPORTI
E DELLE LEGALIZZAZIONI

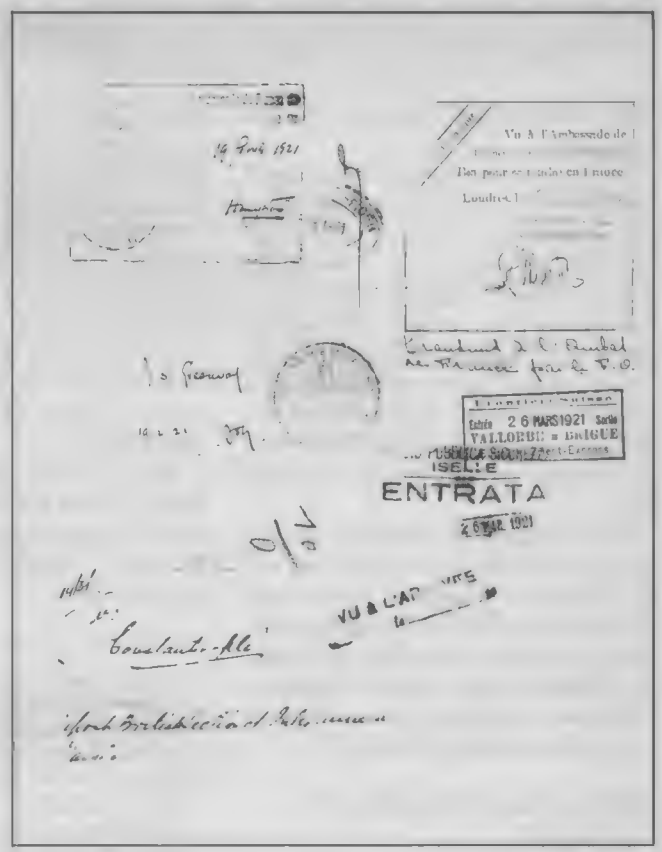

ENTRATA

Münir Beye, T.B.M.M. Hükûmeti'nce verilen 6 Şubat 1921 tarihli pasaport.

Sadece Fransızca hazırlanmış pasaportun üzerindeki yazılardan, Münir Beyin, Londra Konferansı'na "teknik delege" olarak katılmak üzere görevlendirildiği, ayrıca Roma ve Paris'te de temaslarda bulunacağı anlaşılıyor.

1921 Şubatı'nda, Ankara'nın son derece kıt olanakları içinde hazırlanmış bu pasaport, sıradan bir daktilo makinesiyle, kalitesi iyi olmayan bir kâğıda yazılmış yazılardan oluşuyor. ("Accorder" sözcüğünde de bir harf yanlış basılmış.)

Osmanlı pasaportundaki resmi "fesli" olan Münir Beyin, Ankara'da fesi bırakıp kalpak giydiği, yeni pasaporttaki resminden anlaşılıyor. Münir Bey, Londra'ya doğru yola çıkmak üzere önce Antalya'ya gelmiş. O sıralarda Antalya'yı işgal altında tutmakta olan İtalyan yetkililerinin, 12 Şubat 1921 tarihli izniyle, deniz yoluyla İtalya'ya gitmiş. İtalyan Dışişleri Bakanlığı Münir Beye İngiltere'ye gitmesi için müsaade edildiğini gösteren bir damgayı Roma'da, 19 Şubat 1921 günü pasaporta basmış. Arka yüzdeki damgalardan, Münir Beyin Roma'daki Fransız ve İngiliz elçiliklerinden de vize aldığı, Simplon-Orient Expres'le seyahat ettiği anlaşılıyor. Münir Beye, Roma'daki ve Londra'daki Fransız Elçiliklerinden "diplomatik vize" verilmiş.

Bu pasaportun bir özelliği de şu: TBMM İcra Vekilleri Heyeti'nin "Avrupa'ya seyahat edeceklere verilmekte olan pasaportlardaki 'nam-ı nami-i hazret-i padişahî' ibaresi yerine 'TBMM Hükûmeti namına' ibaresinin vaz'ına ilişkin 8 Mayıs 1338 (1922) tarihli kararından önce verilmesine karşın, üzerinde 'padişah adına' anlamına gelecek bir kayıt yok. TBMM Hükûmeti adına bir uluslararası konferansa katılan görevlinin pasaportunda 'padişah adına' ibaresinin bulunması çok garip olurdu!

Münir Beye İstanbul Hükûmetince verilen Osmanlı pasaportunda basılı Fransızca cümleler "dost ve müttehit" devletlerin sivil ve askerî makamlarına hitap ediyordu. TBMM Hükûmeti'nin pasaportu ise, "Büyük Devletler ve tarafsız ülkeler" sivil ve askerî makamlarına hitaben yazılmış. Pasaportun verildiği 1921 yılında TBMM Hükûmeti'nin "müttehit" veya "müttefiki" denilebilecek bir devlet bulunmamasından dolayı böyle yazılmış olsa gerek. (21 × 28 cm.)

ları koruyucu olması gereken bir belgedir. Bir "mecburiyet" vardır, ama bu Hükûmete düşen bir mecburiyettir. Yani, kişi pasaport isteyip istememekte muhtardır, ama istediği takdirde ona pasaport vermeye Hükûmet mecburdur.

Pasaport Kanunu'nun 5. maddesi, "Kanunen zabıta nezareti altında bulunanlara ve mehakim tarafından azimeti men olunanlara pasaport ita olunamaz" hükmüyle, önceki Nizamnameleri tekrarlamaktadır. Ancak, pasaport "mecburî" olmaktan çıkmış bulunduğuna göre, bu hükmün pratik değeri azalmış olsa gerekir. Kanun, Osmanlı ülkesine dönüş bakımından da, pasaport şartı aranmamasını öngörmüştür:

Ancak, bu durumda olanlardan bir çeşit cezalı pasaport harcı alınması söz konusudur:

"Pasaport olmadığı yahut usulüne gayri muvafık bir pasaportu hâmil olduğu halde Memalik-i Osmaniyeye gelenlerin ... hüviyetleri tahkik olunacaktır.

Tebaa-i Osmaniyeden olduklarını beyan edenler hüviyet cüzdanı yahut delâil-i kâfiye-i saire irae ve iradıyla hüviyetlerini ispat eyledikleri takdirde, pasaport almamış ise pasaport harcının ve pasaportu olup da vize ettirmemiş ise vize harcının iki mislini tediye edecektir" (madde 13).

Pasaport Kanunu, "hemcivar bulunan memalik-i ecnebiyeye gidecek ameleye mahsus olan pasaportlar" için beşte bir oranında düşük bir harç öngörülmüştür.

Bunlar dışında, önemli bir değişiklik getirilmiş değildir.

1333 (1915) PASAPORT KANUN-U MUVAKKATİ

2 Mart 1331 - 28 Rebiülahır 1333 (1915) tarihli Muvakkat Pasaport Kanunu ile[9], II. Meşrutiyet döneminde kabul edilmiş, ülke dışına çıkışta pasaport almanın "ihtiyari" olması il-

kesi terkedilmiştir. Kanun-u Muvakkate göre:

"Memalik-i ecnebiyeden memalik-i Osmaniyeye gelenler ve memalik-i Osmaniyeden memalik-i ecnebiyeye gidenler pasaport ibrazına mecburdurlar" (Madde 1).

Yabancı ülkelerden gelenlerden "tebaa-yi Osmaniyeden olduklarını beyan edenler nüfus tezkeresi veya hüviyet cüzdanı veyahut delail-i kâfiye-i saire irae ve ibraz ile hüviyetlerini isbata mecburdurlar" (Madde 2).

Ayrıca, pasaport alanların, ülke dışına çıkabilmeleri için, pasaportlarını "memurin-i aidesine" vize ettirme zorunluğu vardır. Bu vize işlemi sırasında da kimlik kontrolü yapılacaktır. Böylece, pasaportların alınması sırasında yapılacak kontrol bir defa daha tekrarlanmış olmaktadır.

1337 (1918) PASAPORT KANUNU

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra yapılmış 15 Sefer 1337-20 Teşrinisâni 1334 (1918) tarihli Pasaport Kanunu bu konu ile ilgili son Osmanlı düzenlemesi olmuştur[10].

Bu kanunun önemli bir özelliği, Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine intikal etmiş ve 1938 yılına kadar yürürlükte kalmış olmasıdır.

Osmanlı Parlamentosu'nun yaptığı bu Pasaport Kanunu, 1915 tarihli Kanun-u Muvakkati ilga etmişse de, gerçekte -birkaç kelime ve ibare hariç- Kanun-u Muvakkatin tekrarından ibarettir. Yapılan değişiklikler de sistemin esasıyla ilgili olmaktan çok uzaktır.

TBMM DÖNEMİ

Bu dönemde konumuzla ilgili olarak TBMM tarafından, 1334 (1918) Pasaport Kanunu'nda yapılmış ayrıntılara ilişkin 4 değişiklik ve bir de önemli Bakanlar Kurulu kararı vardır.

TBMM İcra Vekilleri Heyeti, Hariciye Vekâletinin bir tezkeresi üzerine 8 Mayıs 1338 (1922) tarihinde "Avrupa'ya seyahat edeceklere verilmekte olan pasaportlardaki 'nam-ı nami-i hazret-i padişahî' ibaresi yerine 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti namına' ibaresinin vaz'ı"na karar vermiştir[11].

Milli Mücadele döneminde, bazı Türklerin, İtalya ve Yunanistan gibi yabancı devletlerin elçiliklerinden "himaye pasaportu" aldıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, yıllar sonra 1946'da Türk siyasî hayatının hararetli tartışma konularından biri olmuştur[12].

Ayrıca, Milli Mücadeleden sonra Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından, bazı kişilere "avdet-i gayr-i caizdir" şerhi ile pasaport verilmiştir[13].

CUMHURİYET DÖNEMİNİN BAŞLARI

1924 Anayasasında ise, yurt dışına çıkma ve yurda dönme özgürlüğünü özel olarak düzenleyen bir hüküm yoktur. Genel olarak "seyahat hürriyetini" düzenleyen, ama sadece yurt içi seyahatlerle ilgili diye yorumlanan 78. maddeye göre:

"Seferberlikte idare-i örfiye hâlinde veyahut müstevli emrazdan dolayı kanunen müttehaz tedabir icabatından olarak vaz' edilecek takyidat müstesna olmak üzere seyahat hiçbir süretle takyidata tâbi tutulamaz".

---

[1] Bütün bu konularda daha geniş bilgi için şu kitaba bakılabilir: Rona Aybay, *Amerikan, İngiliz ve Türk Hukuk Sistemlerinde Yurt Dışına Çıkma ve Yurda Girme Özgürlüğü*, (Ankara: ODTÜ yayını, 1975).

[2] Bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, C.XXXIV, sayı 135 (Temmuz 1970) s.414.

[3] Amman-Amınann--Jacop Hans, *Reiss ins Globte Land...*- IV. Auflage, Zurich 1919 (1618 basısının aynı) s.53, Bkz. aşağıda dipnotu 5.

[4] Stephan Gerlach, *Stephan Gerlachs... Tagebuch...* Franckfurt am Mayn, 1674, s.448. Bkz. aşağıda dipnotu 5.

[5] J.H.Mordtmann, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, 1/4, 1921-22, s.177-202. [3,4 ve 5 dipnotlarında verilen bilgiler, Sayın *Prof.Dr.Ahmet Mumcu*'nun nazik ilgisiyle yazarın yararlanmasına müsaade ettiği kişisel notlarından sağlanmıştır.]

[6] Gregoire Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane, Troisieme Partie, Droit Administratif* (Constantinople, 1874), s.102. [Aristarchi Bey'in derlemesinde "Reglemant relatif aux attributions des Passeports dans l'Empire" başlıklı ve 1869 tarihli bir Nizamnameden bahsedilmektedir. Bu Nizamname; İstanbul'da olduğu gibi, her vilâyette, pasaport hizmetlerinin görülmesi için bir büro kurulmasını öngörmüştür. Fakat, bu Nizamnamenin, Osmanlı uyruklarından çok yabancılar için hazırlandığı anlaşılmaktadır. (Aristarchi Bey, a.g.e., s.99).]

[7] *Düstur*, Tertib-i evvel, zeyl 4, s.4. [Bu Nizamnamenin orijinal metni ile birlikte Fransızca tercümesini ihtiva eden bir kitapçık Washington'da Kongre Kütüphanesi'nde bulunmaktadır: *Pasaport Nizamnamesi*, Matbaai Osmaniye'de tab'olunmuştur: sene 1301 - *Reglement sur les Passeports*, Constantinople, Imprimerie Osmanie, 1884.]

[8] Ayrıntılar için, 1. dipnotunda belirtilen kitaba bakılabilir: s.117 v.d.

[9] *Düstur*, II Tertip, cilt 7, s.486.

[10] *Düstur*, II Tertip, cilt 11, s. 53-58.

[11] *Düstur*, III Tertip, Cilt 3, s. 81.

[12] Bu konu, 1946 yılında bazı milletvekillerinin seçim tutanaklarının kabul edilip edilmemesi için TBMM'de yapılan tartışmalar sırasında ortaya atılmıştır. Cumhuriyet döneminde önemli görevlerde bulunmuş bir eski Maliye Bakanı F.Ağralı gibi kimselerin bu pasaportlardan almış oldukları iddia edilmiştir. Bu konudaki haber ve tartışmalar için Bkz. Akşam, 7 ve 12 Aralık 1946, Cumhuriyet 15 Aralık 1946.

[13] Bkz. 12 Şubat 1964 tarih ve 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, (R.G. 22 Şubat 1964, 11638) geçici madde 1.

Münir Beyin, Türkiye Cumhuriyeti Bern Orta Elçisi olarak 22 Haziran 1925'de aldığı "Diplomatik Pasaport".

Üzerindeki numaradan, Cumhuriyet Hükûmetinin 101 sayılı diplomatik pasaportu olduğu anlaşılan bu pasaportun önemli bir özelliği, başkent Ankara'da değil İstanbul'da düzenlenmiş olması. O yıllarda, Avrupa ülkeleri elçiliklerini Ankara'ya nakletmemiş olduklarından, bu gibi işlerin Cumhuriyet Hükûmeti Hariciye Vekâleti'nin İstanbul'daki "Murahhaslığı" eliyle yürütüldüğü anlaşılıyor. Nitekim, pasaportun arkasındaki İsviçre, Fransız, Bulgar ve Sırp, Hırvat ve Sloven diplomatik vizelerinin hepsi bu devletlerin İstanbul'daki temsilciliklerince verilmiş.

Münir Bey için bu pasaportun düzenleniş amacı, kendisinin Paris'te Osmanlı borçlarının tasfiyesi için yapılacak toplantıya Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Komisyon'daki temsilcisi olarak katılmasının sağlanması.

Osmanlı pasaportunda "fesli", TBMM pasaportunda "kalpaklı" resmi bulunan Münir Beyin, bu pasaporttaki resmi ise başı açık olarak çektirilmiş.

Bu pasaport da, "basılı" değil, daktilo makinesiyle yazılmış. Kâğıdın kalitesi iyi. Büyük boy (22×30 cm.), başlıklı kâğıda, sadece Fransızca yazılarak hazırlanmış.

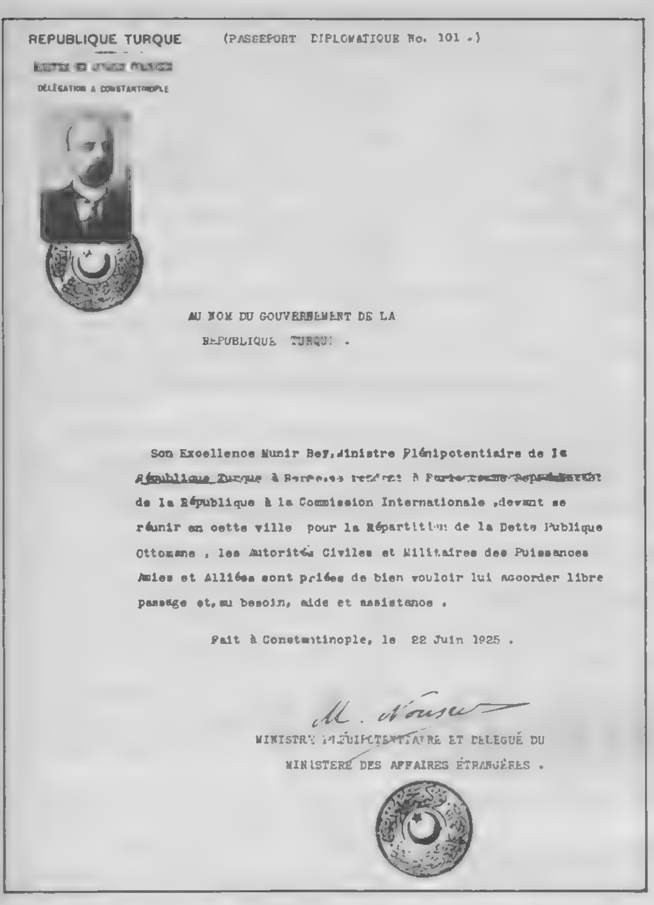

REPUBLIQUE TURQUE (PASSEPORT DIPLOMATIQUE No. 101 .)

DÉLÉGATION A CONSTANTINOPLE

AU NOM DU GOUVERNEMENT DE LA
REPUBLIQUE TURQUE .

Son Excellence Munir Bey, Ministre Plénipotentiaire de la République Turque à Berne, se rendant à Paris comme Représentant de la République à la Commission Internationale, devant se réunir en cette ville pour la Répartition de la Dette Publique Ottomane, les Autorités Civiles et Militaires des Puissances Amies et Alliées sont priées de bien vouloir lui accorder libre passage et, au besoin, aide et assistance .

Fait à Constantinople, le 22 Juin 1925 .

M. Nousret

MINISTRE PLÉNIPOTENTIAIRE ET DÉLÉGUÉ DU
MINISTERE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES .

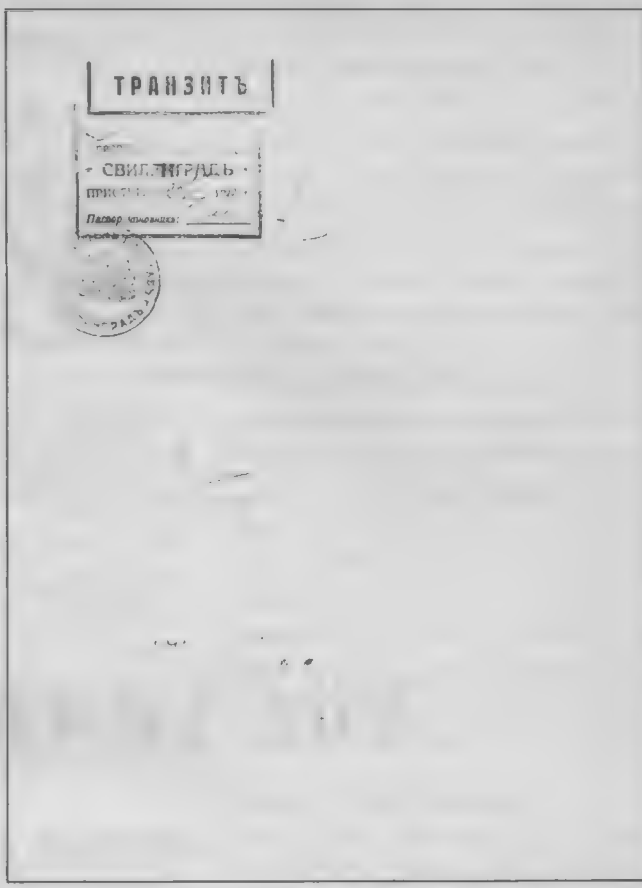

ТРАНЗИТЪ

СВИЛЕНГРАДЪ

Паспор. чиновникъ:

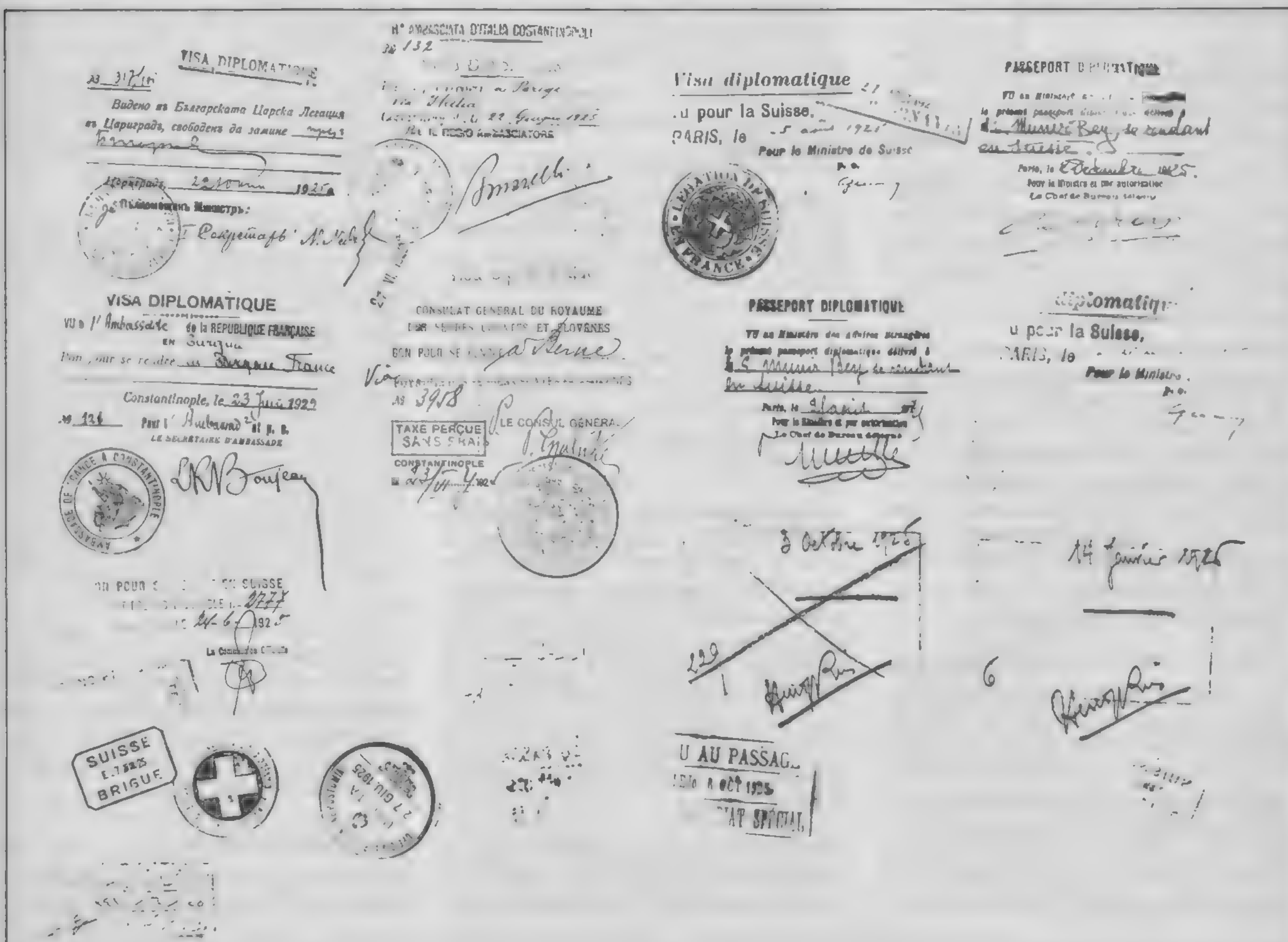

VISA DIPLOMATIQUE

№ 317

Видено въ Българската Царска Легация въ Цариградъ, свободенъ да замине

Цариградъ, 22 Юний 1925 г.

За Пълномощенъ Министръ:

I Секретарь N. Neh

R° AMBASCIATA D'ITALIA COSTANTINOPOLI

№ 132

Costantinopoli 22 Giugno 1925

Per IL REGIO AMBASCIATORE

VISA DIPLOMATIQUE

VU à l'Ambassade de la REPUBLIQUE FRANÇAISE EN Turquie

Bon pour se rendre en Bulgarie France

Constantinople, le 23 Juin 1925

№ 124 Pour l'Ambassadeur et p. o.

LE SECRÉTAIRE D'AMBASSADE

CONSULAT GENERAL DU ROYAUME DES SERBES CROATES ET SLOVÈNES

BON POUR SE RENDRE à Berne

№ 3958

TAXE PERÇUE SANS FRAIS

LE CONSUL GÉNÉRAL

CONSTANTINOPLE

23/VI 1925

BON POUR SE RENDRE EN SUISSE

№ 3777

24-6 1925

Visa diplomatique

Vu pour la Suisse.

PARIS, le 5 août 1925

Pour le Ministre de Suisse

p. o.

LÉGATION DE SUISSE EN FRANCE

PASSEPORT DIPLOMATIQUE

VU au Ministère des Affaires Étrangères le présent passeport diplomatique délivré à S.E. Munir Bey se rendant en Suisse.

Paris, le 5 août 1925

Pour le Ministre et par autorisation
Le Chef de Bureau délégué

PASSEPORT DIPLOMATIQUE

VU au Ministère des Affaires Étrangères le présent passeport diplomatique délivré à Munir Bey se rendant en Suisse.

Paris, le 2 Décembre 1925.

Pour le Ministre et par autorisation
Le Chef de Bureau délégué

Visa diplomatique

Vu pour la Suisse,

PARIS, le

Pour le Ministre

p. o.

3 Octobre 1925

14 Janvier 1926

SUISSE
BRIGUE

U AU PASSAGE
8 OCT 1925
SPÉCIAL

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

Dr.UYGUR KOCABAŞOĞLU

İSTANBUL HAVÂDİSİ

☐ Dünkü gün saat sekizi çeyrek geçerek bir müddetten beri inşa olunmakta bulunan Hamidiye Fırkateyn-i Humayûnu kemâl-i suhuletle bi-s-selâme rûy-u deryaya indirilmiştir.

Fırkateyn-i Humayûn-u mezkûr dünkü gün rûy-u deryaya indirileceği bir haftadan beri malûm olmağla şehrimizin her tarafından akın akın ol canibe gitmiş olan külliyetli seyircilerle Cibali ve Fener ve Balat ve Hasköy sevahili ile iskele ve sahilhaneler ve lenger endâz bulunan sefineler ve hatta mahalât-ı mütecavirede kâin mevaki-i mürtefîe ve Sultan Selim ve Fatih Camii şerifleri havalileri ve yüksek hanelerin balkon ve tahte-pûşlarıyla [taraçalar] kiremitliklerine varıncaya değin hususen Okmeydanı ve Hasköy ve havuzun civarında demir üzerinde bulunan sefineler seyircilerle mâl-â-mâl [dopdolu] olduğu gibi 150'den mütecaviz sandal ve kayıklar dolu idi... 5 Ocak 1885

☐ Millet-i Mûseviyyenin Galata'daki etfal-i inas ve zükrüne [kız ve erkek çocukları] mahsus mekteplerine ianeten [yardım olarak] senevî mutad olan balo bu kerre dahi Cemiyet-i Müttehide-i İsrailiyye marifetiyle İtalya elçisi Kont Korte hazretlerinin taht-ı himayelerinde olmak üzere alafranga kânun-u saninin 24'üncü Cumartesi akşamı Beyoğlu'nda Tepebaşı Bahçesi dahilinde vaki tiyatro derununda icra olunacaktır.

İşbu balonun hasılatı neşr-i maarife harcolunacağından biletlerinin umum erbab-ı hamiyyet ve sahâvet tarafından mazhar-ı rağbet olacağını ümîd ederiz. 7 Ocak 1885

☐ Evvelki gece saat bir buçuk raddelerinde Galata caddesinde kâin kahvehanelerin birisinde beş nefer Fransız ve beş nefer İtalya gemi taifeleri oturmakta iken, her nasılsa beynlerinde [aralarında] münazaa çıkarak o sırada İtalyanlardan biri bıçak çekerek Fransızlardan dört neferi cüz'ice yeralamış ve carih ile öbürleri firar edip mecruhlar [yaralılar] hastahaneye kaldırılmış olduğu işitilmiştir. 10 Ocak 1885

☐ Saraçhanebaşı ilerisinden Sarıgüzel caddesi tariki üç dört senedir gayet bozuk ve at ve araba ile mürûr gayri kabil bir hale geldiği ve bundan üç sene evvel tesviyesi kararlaştırılıp üç bin kuruşa mültezimi uhdesinde bulunduğu halde elyevm tesviyesine mübaşeret olunmadığından ve yolun bozukluğu münasebetiyle birçok sakatlık zuhura gelmekte olduğundan bahisle tesviyesi hususunun merciine ihtarını hâvi matbaamıza varakalar gelmektedir. 15 Ocak 1885

☐ Perşembe günü Kumkapı'daki balıkçı Todori rakîb olduğu kayıkla balık sayd etmekte [avlamakta] bulunduğu halde, ayonu ziyadece yutmuş olduğundan öteden beri gelmekte olan İngiliz vapurunu görmeyerek, vapur-u mezkûr kayığa çarpmış ve merkûm Todori denize düşüp ve kayık dahi parça parça olmuş ise de, kendisi ahali tarafından salimen kurtarılmış idüğü mesmûdur. 24 Ocak 1885

☐ Üsküdar'da bakkal esnafından Haralambo isminde birisi orada Bülbül Deresi'nde sakin Vasil namında birisinin zevcesi ve birkaç evlâd validesi olan kadına alâka edip merkûmeyi ramına celb içün mevaid-i kesire ile beraber Rafael isminde bir Yahudi ile İsmail namında bir muhaciri tavassut ve hatta tehdit dahi ettirir ise de kadın hiçbirisine iltifat göstermemiş ve bu sebatı bakkalı nihayet mertebede hiddetlendirmiş olduğundan cebren nail-i meram olmağı kurmuş olduğu halde geçenlerde kadının hane kapısını açık bularak içeri girüp kadının üzerine vahşetle hücum etmiş ve kadın ise son derecede korkup sokağa fırlayarak feryâd-ü-figâna başlamasıyla bakkal firar eylemiş ise de zavallı kadın şiddet-i teessüründen tecennün etmiş [delirmiş] olduğu ve vukuu halin polise aksederek tahkikat icrasına teşebbüs olunduğu gazetelerde okunmuştur. 29 Ocak 1885

"RESMÎ İŞLER"

☐ Evvelsi gün Cemal efendi namında birisini fenersiz olduğu hasebiyle Beyoğlu

Polis memurlarından Hayri efendinin mahbese [tutukevi] ilkâ eylediğini ve mümaileyha Cemal efendinin ol geceyi mermerler üzerinde geçirmeğe mecbur olup, almış olduğu soğuktan müteessiren vefat etmiş olduğu ve defn olunmuş iken keşf olunmak üzere nâşının kabirden çıkarılması ve tahkikat icrası hakkında müddei umumî tarafından emir verildiğini *Monitor* hikâye ile polis memurlarının ötedenberi tevkif etmekte oldukları kesan [kişiler] hakkında gösterdikleri su-i muameleden dolayı beyan-ı şikâyet etmiştir. 15 Ocak 1885

Tarik

☐ Suret-i vefatı sahih ise hakikaten şayan-ı esef hâletten olduğu malumdur. Hiçbir taraftan davacısı olmayan ve mahbes köşesinde anasına ve babasına mütehassir [hasret çeken] olarak terk-i hayat eyleyen biçare Cemal efendinin vefatı maa-hazâ kendisine edilen muamele-yi gayri lâyikadan ve mahbese atılır atılmaz yüreğine gelen korkudan ileri geldiği Beyoğlu'nun her tarafında mütevattirdir [rivayet olunmaktadır]. 15 Ocak 1885

☐ Beyoğlu polis memurları tarafından tevkif edilen Cemal efendinin hapishanede taşlar üzerinde yattığından ve almış olduğu soğuktan terk-i hayat ettiğini karşı gazetelerinden naklen yazmıştık. Biçare hiçbir taraftan davacısı olmadığı halde mahal-i mezkûr polis çavuşlarından Halid efendi tarafından hapishaneye atıldığı ve kanunen kendisinin tevkifine mahal görülmediği ve alel-husus mazlumun hanesi polis merkezine on dakika mahalde olduğu Beyoğlu Müdde-i umumisi İzzetlû Mihalâki efendi tarafından suret-i adilânede icra kılınan tahkikat-ı amikeden [derin araştırmadan] istidlâl kılınmış ve kanun-u münîf mucibince tevkifine emir vermiş olan memurun Cemal efendinin vefatına sebep olmuş idüğü kanun-u adalette sarahaten gösterilmiş olduğundan ol babda iddianamesi tertib olunduğu gibi bî-günah merkuumun peder ve validesi tarafından kemal-i feryâdla müdde-i umumiliğe müracaat edilmiş idüğü cihetle mütecasir ve müsebbibinin pençe-i kanuna çarpılacağı yürekleri yanmakta bulunan peder ve validesine ifade edildiği işitilmiştir. 16 Ocak 1885

☐ Bâlâda muharrer Cemal efendi vak'asına mümasil [benzer] olarak matbaamızca ma'ruf olan bir zat bundan akdem mahal-i memuriyetinden avdet ve hanesi o civarda bulunduğunu beyan eylediği halde Cibali komiserliği tarafından çevrilip gece saat sekize kadar taşlık üzerinde tevkif olunmuş ve taşlıktan ve gecenin soğuğundan dizlerine ârız olan ağrılar efendiyi birkaç gün hanesinde ikamete mecbur etmiş ise de hamdolsun biraz müddet sonra def-i mazarrat edebilmiştir. 16 Ocak 1885

☐ Gümrüklere vürûd edip tevkif ve teraküm eden birtakım evrak-ı muzırra dünkü gün Matbuat İdare-i Behiyyesi İlânat Kalemi mümeyyizi Kâmil bey ile Rüsûmat Emanet-i Aliyyesi tercüme odası hulefasından Vahid beyler marifetiyle hark [yakılmış] ve imha edilmiştir. 22 Ocak 1885

GAZETELERDEN MUKTEBESAT

☐ Bizim tulumbacıların kaçırmış oldukları at gibi seğirden Mösyö Vlatoş'un soluğunu İskenderiye'de almış olduğu şehr-i mezkûrun gazetelerinde görülen ilândan anlaşılmıştır. 3 Ocak 1885

☐ Geçen hafta Pangaltı hattında yüklü olduğu halde bir tramvay vagonuna çarparak düşüp yaralanmış olan hamalın vefat eylediği *İstanbul* gazetesinde görülmüştür. 4 Ocak 1885

☐ Geçen Perşembe günü Beylerbeyi'nde bir arabanın hayvanları ürkerek danize atılıp gark ve telef olduklarını *La Turqie* yazıyor. 6 Ocak 1885

☐ Saye-i ömr-ü nevâ-yı hazret-i padişahide Trabzon Vilayeti dahilinde ve yirmi kilometre mesafe ve sahilde kâin Sürmene kazasına adi ve taahhütlü mekâtîb [mektuplar] teati olunmak üzere posta şubesi küşad ed n olunur.
31 Ocak 1885

DIŞ ÂLEMDE OLUP BİTENLER

☐ Hitam bulan [sona eren] 1884 senesinde Viyana şehrinde vukubulan intiharların 344 adede baliğ olduğu şehr-i mezkûr gazetelerinde muharrerdir. 11 Ocak 1885

Ajans Havass Telgrafları:
Paris 12 Kânun-u sânî

☐ Kamboç Kralı Norodom'un karındaşı ref-ü liva-yı isyan etmiş [isyan bayrağını kaldırmış] olmağla, memleket-i mezkûrede ihtilâl zuhur eylemiştir. Reis-i isyan Fransız karakolunu basmıştır. Saygon valisi Pnom Penh'e imdad-ı askerî göndermiştir. 15 Ocak 1885

OKUYUCU MEKTUBU

Vürud Eden Varakadır:

☐ Beyoğlu'nda Yeni Alkazar tiyatrosunda Rumca lisanıyla mevki-i temaşaya konulan (.....) namındaki tiyatro piyesinin tiyatro müfettişi Hilmi efendi tarafından men'i cihetine gidilmek arzusunda bulunulduğu kemal-i taaccüb ve hayretle görüldü. Müfettiş-i hoş-endîş [hoş düşünen] mümaileyh lisan-ı mader zadı [anadan öğrendiği dil] ne ise onu bile teemmüle iktidarı olmadığı halde, Rumca lisanı dahi balonla üzerinden ya geçmiş veyahut geçmemiş denilebilecek kadar hâl ve etvarını görenler tasdik edeceği (gibi) bigânedir.

Tiyatronun etraf ve eknafında vukubulabilecek uygunsuzlukların def'i için tayin buyrulacak bir müfettiş, çend [birkaç] lisana vakıf olması tabiîdir.

Müfettiş-i garabet revîş [garip tutumlu müfettiş] mümaileyha natıka-i perdâz-ül lisân [dilini düzgün kullanan] olsa bile, oyun men etmeğe iktidarı olamayacağından ve merciine dahi beyan-ı malumat etmiş olsa yine aleyhinde bulunduğu piyesin Maarif Nezaret-i Celilesi'nce mahzuriyyeti [sakıncası] gösterilmedikçe bir eserin hôd-be-hôd [kendiliğinden] ortadan kaldırılması akıl ve hikmete muvaffık değildir. Bundan dolayı birtakım kil-ü kâl cereyan edegeldiği gibi bunca masarifle vücuda gelen bir piyesin mevki-i icraya konulacağı gece müfettişin gelip oyunu men etmesi nizama mugayyir idüğünden bilâhere bu yoldaki nizamsızlıktan nâşi bir münazaa ve mudârebe [çatışma] ve belki daha nice muameleyi mucîb olacağı şüphesizdir. 30 Ocak 1885

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Şehr-i hâl-i rumînin 20'nci günü Eminönü'nde satılan sebzenin fiyatı, sîm Mecidiye yirmi kuruş hesabiyle ber-vech-i âti beyan olunur:

	Kıyye (okka)	Para	Adet
Lahana	1	8	-
Pırasa	1	10	-
Ispanak	1	25	-
Ebegümeci	1	40	-
Şalgam	1	10	-
Karnıbahar	-	50	1
Havuç	1	10	-
Kereviz	1	7	-
Yerelması	1	10	-

Bir sebzenin toptan satılan fiyatı bâlâda muharrer olup bunun çürüyücü şey olmasıyla nakliye ve masarif-i saireye karşılık olmak üzere sebzeci dükkânlarında bu fiyata nihayet yüzde onbeş nisbetinde ticaret zammiyle satılması kararlaştırılmış olduğundan andan ziyade satan olur ise o mes'uller haklarında muamele-i cezaiyye icra olunmak üzere Şehremanet ve daire-i belediyye müdir ve mevki müfettişlerine müracaatla beyan olunması rica olunur. 2 Ocak 1885

İki Gelin Odası

☐ İşbu roman üç cilt ve 179 sahifeden ibaret olduğu halde 12 kuruş fiyatla kitapçı Garabet ve Kaspar efendiler kitaphaneleriyle sair kitapçılarda füruht olunur. Mündericatı [içeriği] hakikaten şayan-ı mütalâa ve hem gülünç hem de açıklıdır. 5 Ocak 1885

Atatürk'ün
Karlsbad
Günlüğünden

Mustafa Kemal Paşa Karlsbad'ta

Analarını Beğenmeyen Okumuş Kızlar ve Yabancıyla Evlenmenin Sakıncaları

(7 Temmuz 1918 Pazar)

MEBRUKE HANIM'IN İCTİHÂDI

Seyfi Bey'in refikası Mebruke Hanım diyor ki, -Bütün genç kızlarımız biraz fazla tahsil ve terbiye gördükten sonra validelerini beğenmiyorlar. Onları âdî görüyorlar. Ben buna çok kızarım. Bence valideler, kızlarını kendi seviyelerinden fazlaya çıkacak mertebede tahsile devam ettirmemelidirler. Varsınlar cahil kalsınlar...

— Dedim ki, Hanımefendi! Bu pek tabiîdir. Yüksek seviyede olan, kendi seviyesinden irfânen dûn olanı beğenmez. Fakat, bu hal haddizatında şâyânı takdir ve teşvik görülmek lâzım gelmez mi? Her yeni yetişen kendinden eskisini beğenmiyecek kadar yükselirse, o zaman, ancak o zaman ensâl-i âtiye yekdiğerinden kademe kademe yüksek seviyede bir silsile-i âliye vücuda getirebilir ki, terakki-i beşerin gayesi de budur. Onun için genç kızlarımızı ve genç erkeklerimizi fikren, ilmen maziye bağlı bırakmak, muayyen bir geri hududunun ilerisine geçmesine mümânaat fikrini tercih etmiyelim ve nazar-ı dikkat ve infiâlinizi mucib bunlar yalnız bizde değil, her millette böyledir...

Zemini lâtifeye çevirmiş olmak için tebdil-i kelâm ettim, dedim ki, benim de ençok müteessir olduğum, memleketimizde tahsil görerek yetişen hanım kızlarımız, bizi beğenmiyorlar. Hattâ işittiğime göre son zamanlarda, zahiren tebdil-i din eden Alman zabitlerine varanlar da varmış. Vakıa bu da tabiî görülmek lâzım. Ben de genç iken mutlaka, Avrupalı bir kızla izdivâc edeceğim diyordum. Bizim kızlarımız hatırıma bile gelmiyordu. Onları, tahsil ve terbiyeleri ve itiyad-ı ictimâiyeleri itibariyle gayr-ı kabil-i refakat bulurdum. Fakat izdivâcta hüsn-i imtizâcın kabil-i teessüs ve devam olabilmesi için mevcut olması lâzım gelen şartlar tetkik ve tefehhüm edildikten sonra, dini, milliyeti, hüsn-i muhiti, terbiyesi, ahlâkı, adâtı muhtelif iki insanın ittihadlarındaki garabet kadar nazar-ı calib bir şey olmadığı suhuletle anlaşılıyor.
(S. 51-52)

"Muhtesib kahvefürûş'a ne taaddi eyler?
Yoksa kâfir mi olur içse müsülman kahve;
İrte derse çıkamaz, gece kitaba bakamaz
Eger içmezse müderris iki fincan kahve"

Nev'i Divanı'ndan

OSMANLI TOPLUM YAŞAYIŞIYLA İLGİLİ BELGELER-BİLGİLER

Kahve-II

18. YÜZYIL TÜRKİYESİ'NDE ÖRF VE ADETLER'DEN*

Tarihçi "Ahmed Efendi", kahveyi, bir "Şâzili"(*) dervişinin Arabistan'daki Moka'da keşfettiğini yazar (1258). Tekkesinden kovulan ve Kûh-ı Esvâb'a sürülen bu derviş, bu kuş uçmaz kervan geçmez yerde, açlıktan bitkin halde dolaşırken, bütün o bölgeyi kaplayan bir çeşit ağacın tanelerini kaynatıp içmeyi tecrübe eder. Üç gün yalnız bu suyla yaşar. Bu sırada arkadaşlarından ikisi, onun hâline üzülerek, kendisini bulmak için sürgün yerine gelir ve ona yardım etmek isterler. Bu arkadaşların her ikisi de uyuza yakalanmıştır. Derviş'in hayatını borçlu olduğu içeceği merak eder tadar ve kokusunu beğenirler. Ve arkadaşlarıyla birlikte kaldıkları sekiz gün zarfından bu içeceği kullanmakta devam ederler; sekiz gün sonunda hastalıklarından kurtulduklarını görünce, buldukları şifayı bu ilâca hamlederler.

O zaman haber Moka'da yayılır. Vatandaşlar "kahve" diye anılan bu taneleri toplamaya giderler. Çok faydalı hususiyetler atfedildiği için de büyük bir hırsla kullanmaya başlarlar. O zaman "Moca" hükümdarı, dervişi çağırır. Derviş, artık "Şeyh Ömer" diye anılmaya başlanmıştır. Ona muhtelif hediyeler verir ve aynı dağın eteğinde kendisine mahsus bir tekke yaptırır. Söylendiğine göre o tekke bugün de yerinde durmaktadır. Müslümanlar'ın, Doğu'da sevilerek kullanılan bu içeceğin menşei hakkındaki kanaatleri budur.

Kahveyi uzun müddet sadece Araplar kullandı. Bu içeceğin Suriye, Mısır, İran ve Hindistan'a yayılması bir asır sonraya raslar. İstanbul'a bile, ancak I. Süleyman zamanında girdi. "Peçevî"nin yazdığına göre, 1555 yılında, biri "Halepli" diğeri "Şamlı" iki Suriyeli "Hükm" ve "Şems" İstanbul'a gelir ve "Taht-ul Kal'a" da (Tahtakale) iki kahvehane açarlar. Bu harikulâde içeceğin cazibesi, önce çok geçmeden, "müderris", "kadı" vs. gibi mühim memurları çeker.

Bu kahveler, onlar için saatlerce oturulacak bir merkez haline gelir. Kimi dama yahut satranç oynayarak, kimi sohbet ederek vakit geçirmeye başlar. Bu sohbetler, zamanın meseleleri üzerine değil, sanat, ilim ve edebiyat üzerine olur. Peçevî, kahvehanelere karşı gösterilen muazzam akım karşısında, "imam, şeyh, müezzin" gibi en masum eğlencelere bile düşman olan din adamlarının, bu büyük rağbet karşısında dehşete düştüklerini, bu içeceğe cephe aldıklarını, kahvehanelere gidenleri münkir ve mücrim ilân ettiklerini yazar.

Bunların çıkardığı şamatalar ulema sınıfına da tesir etti. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, kalben inandığından değil fakat içtimaî sebeplerle onlardan yana çıktı. Kur'anda bu içecekle alâkalı tek kelime bile olmamasına rağmen, kömürleşme derecesinde kavrulan her şeyin Müslümanlık'ça yasak olduğuna dair fetva verdi.

Bütün milleti büyük bir hayrete düşüren bu karar, en münevver fikir adamları tarafından münakaşa edildi. Uzun münazaalardan sonra, şeyhülislâmın fetvası padişahın tasvibinden mahrum kalınca, halk üzerinde fazlaca tesirli olmadı. İstanbul'da elli kadar kahvehane açıldı. Daha sonraki hükümdarlar, II. Selim ve III. Murad zamanında ise şehirdeki kahvehane sayısı altı yüzü geçmişti. Ancak Hasan Bey-zâde'ye göre bazı saray adamları tarafından korunan bu kahvehâneler artık birer fesat yatağından başka bir şey de-

*Ebu'l-Hasan Ali B. Abdullah Abdülcebbar el-Şerif el-Zarcilli'nin kurduğu bir tarikat.
*M.de M. d'Ohsson, çeviren: Zerhan Yüksel (Tercüman 1001 Temel Eser 3), Beşinci Bölüm/V: s. 55-61.

ğildi. Ahlâksızların, dedikoducuların, fesatçıların toplantı yeri haline gelen kahvehaneler, sonunda "III. Murad" tarafından mahkûm edildi hattâ kahve içilmesi de yasaklandı.

O zaman "ulema" arasında, bu içeceğin mahiyeti hakkındaki eski münakaşa, yeniden tazelendi. Bu yeni münakaşalar sonunda kahve içmekte Müslümanlığın ruhuna aykırı gelen bir taraf olmadığı ve Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin fetvasının buna tatbik edilemeyeceği, çünkü kahve tanelerinin kömürleşmeden kavrulduğu belirtildi. O zamanın şeyhülislâmı Bostanzâde Mehmed Efendi, görünüşte eski fetva ile aynı esaslara oturan, ancak şekil ve tatbikat bakımından ona muhalif olan ve netice itibariyle birinci fetvaya zıt bir fetva çıkardı. Bu yeni karar üzerine III. Murad koyduğu kahve yasağını kaldırdı ve o tarihten itibaren de kahve bütün imparatorlukta yaygın hâle geldi. Dükkânlar yine açıldı ve çok geçmeden yine II. Selim'in zamanında olduğu gibi fesat yuvası hâline geldi.

Bu kahvehâneler, bilhassa bahtsız II. Osman'ın âkıbetinden sonra âsilerin buluşma yeri hâline geldi. Bunun üzerine IV. Murad kahvehâneleri yıktırdı, şarap ve diğer sarhoş edici içkilerle birlikte, kahve, tütün ve afyonu da menetti. I. İbrahim zamanında, kahvehâneler hiçbir güçlüğe uğramadan yeniden açıldı ve o andan itibaren de öylesine yaygın hâle geldi ki, bugün imparatorlukta kahvehânesi olmayan ne bir şehir ne bir nahiye ve hattâ ne de bir köy vardır.

Hemen her taraftaki sokaklarda, caddelerde kahvehânelere raslamak mümkündür. Bunların çoğu "köşk" tarzında inşa edilmiştir ve daima güzel manzaralı, câzip yerlerde yapılırlar. Kır yerlerinde büyük ağaçların, yahut asma çardaklarının altında olur, tahta kanapelerle donatılır. Her yerdeki kahveler, günün her saatinde müşterilerin uğrak yeridir. Şehirlerde, işsiz kimseler, dama yahut satranç oynayarak, yahut sohbet ederek buralarda tütün içer ve saatlerce vakit geçirirler. Bilhassa kışın, meddahlar ve hokkabazlar buralarda marifetlerini gösterirler. Meddahlar Türkçe'ye mahsus enerji ile masallar ve hikâyeler anlatır. Hikâyeler daha çok aşk ve kahramanlık üzerinedir ve daima mısralar, darbımeseller ve vecizelerle süslenir. Buralar başka yerlerdeki klüplerin yerini tutar. Müşteriler daha çok basit insanlardır. Muteber bir memur ve zâbitin geldiği nâdiren görülür. Bunlar daha çok, seyahatte bulundukları sırada, şehirlerin dışındaki kahvehânelere uğrarlar; bu uğrama da sadece biraz dinlenmek ve bir fincan kahve içmek içindir.

Doğu'nun bu içeceğe karşı olan ihtirası her türlü tahminlerin fevkindedir. Devletin bütün kademelerinde, erkekler, kadınlar, çocuklar, sadece kahvaltıda değil, öğle yemeğinden sonra, akşam yemeğinden sonra değil, günün her saatinde hiç

"Bir kahvenin dahili"

tereddütsüz kahve içerler. Nereye olursa olsun, ister bir devlet büyüğü, ister bir şehirli, ister Müslüman, ister Hıristiyan olsun, ister evde, ister dükkânda, ister dâirede, ister mağazada bulunsun; ister köyde, ister şehirde bir ziyarete gittiğiniz zaman, ev sahibi size mutlaka kahve ikram eder. Eğer ziyaret uzun sürerse, bir müddet sonra bir kahve daha, hattâ biraz sonra bir üçüncü kahve daha gelir. Ancak şurası da var ki, Türkiye'deki kahve fincanları küçüktür, onların üç, dört fincanı bizim bir fincanımızı ancak doldurur. Kahve fincanları el yakmasın diye daima bir tabak içinde sunulur. Bunlara "zarf" denir. Zarfler umumiyetle bakırdan, yahut gümüşten yapılır. İleri gelenlerinki altındadır ve çok defa kıymetli taşlarla süslenmiştir.

Burada kahvelerin iyi yahut kötü kaliteli olanlarından bahsedecek değiliz; kahvenin sıhhate faydalı yahut zararlı olduğu üzerinde de durmayacağız; aynı şekilde uykuyu kaçırması, hazmı kolaylaştırması, mide ekşimelerini gidermesi; zayıflara göre, şişmanlara daha faydalı olduğu hususlarını da münakaşa etmeyeceğiz. Bu münakaşalar, meslekten olanların işidir. Ancak, en aşırı şekilde kullanan bir milletin tecrübesine dayanarak söyleyebiliriz ki, bunun insana düşman bir madde olduğuna inanmak güçtür.

Memleketin her yerinde Moka kahvesi tercih edilir. Çünkü hazırlanması daha kolaydır. Taneler kavrulduktan sonra, mermer, tunç, yahut tahta bir havanda dövülerek pudra hâline getirilir. Bu dövülmüş kahveyi pişirmek için, kalaylı bakırdan yapılmış cezvedeki su kaynamaya başlarken, küçük bir kahve kaşığıyla beş yahut altı kaşık konur. Bundan sonra köpürüp kabardıkça ateşten almaya dikkat edilir. Köpürüp kabarmalar sonunda su ile kahve tamamen meczolunca kahve pişmiş demektir. Kavrulmuş yahut dövülmüş kahveler deriden mamûl torba veya kutularda saklanır. Bunların ağzı da kahvenin kokusunun kaçmasını önlemek için sıkı sıkıya kapatılır. Kahve ne kadar tazeyse, o kadar lezzetli olur; öyle ki, büyük evlerde her gün taze kahve kavrulur.

Ayrıca, taze kahve satan sayısız dükkânlar vardır. Bunların da dışında, İstanbul'da ve imparatorluğun diğer büyük şehirlerinde sadece kahve kavurma ve dövme işiyle meşgul olan büyük mağazalar açılmıştır. Vatandaşların pek çoğu, kahvelerini bu mağazalara götürür ve çok küçük bir para mukabilinde kavrulmuş, dövülmüş ve elekten geçmiş olarak geri alırlar. Bu müesseselerin müdürlerine "tahmis" denir ki, Fransızca "tamis" (elek) sözü bu kelimeden gelmektedir. Bu "tahmis"ler herkesin getirdiği kahvenin ne kalitesinde, ne miktarında en küçük bir değişiklik yapılmasına meydan vermezler.

Müslümanlar kahveye ne süt, ne krema, hattâ ne de şeker katarlar. Bu gibi şeylerle bu içeceğin lezzetini bozmayı sevmezler. Diğer taraftan yukarıda bahsettiğimiz gibi, bir ziyarete gidildiği zaman, kahveden önce sulu yahut katı şekerlemeler ikram etmek âdettir. Ancak yemeklerden sonra şekerleme verilmez. Sıhhati hassas olanlar, sabahları bir iki kaşık reçel yedikten sonra üstüne bir bardak su içer, ondan sonra kahvelerini alırlar. Daha esaslı kahvaltı edenler, kahvaltıdan sonra daima bir fincan kahve içer. Kahve ancak çok sıcakken, yudum yudum sindirilerek içilir ve bu gibi kimseler bu arada çubuklarını tüttürürler.

Bir sokak kahvecisi

İMARET KAHVELERİ

Kahvehaneler bilhassa halkın beş vakit ibadet kastiyle orada toplanması yüzünden açılmıştı. Namaz vakitlerinden önce camiye gelen, fakat kapısını kapalı bulanlar yahut iki namaz vakti arasındaki zamanı geçirmek isteyenlerin bir müddet oturması ve beklemesi için, ilk önce her camiin yanında birer yer tahsis edilmiş ve Hicrî X. asırda Yemen'den kahve gelince, burada oturanlara birer kahve verilmesi âdet halini almıştı. Daha sonra matbuat ilerleyince, kıraathane şekli de yine bunlarda ortaya çıktı. ...

Kahvehanelerle kıraathanelerde namaz vaktine kadar halkı oyalamak için -bilhassa akşam ile yatsı arasında- Hamzename, Battalgazi vs. gibi halk kitapları okunur, meddahlar ve saz şairleri bunlara halk masallarını, halk şiirlerini söylerler ve musikisini terennüm ederlerdi. Karagöz, hokkabaz, ortaoyunu gibi millî oyunların da ilk önce oynandığı yerler, bu kahve ve kıraathanelerdir.

Osman (Nuri) Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi* (İstanbul: Cumhuriyet M., 1939), s.52-53.

SEMAÎ KAHVELERİ

Tanzimat'la beraber Divan Edebiyatı hararetini kaybetmiş, âşık tarzı denilen saz şiiri de yine Tanzimat'la birlikte hayli gevşemiş ve biraz daha zaman geçince Tavukpazarı'ndaki âşık kahvelerinden İstanbul'un çalgılı kahve denilen yerlerine sığınarak oralarda aslını muhafaza etmekle beraber, şeklini az çok değiştirmek suretiyle 1919-1920 yıllarına kadar devam edebilmek imkânını bulmuştur...

Eski âşık kahvelerinin başka bir şekilde devamı demek olan İstanbul'un yeni çalgılı kahveleri, 1908 İnkılâbı'ndan sonra hayli sarsılmış, yalpalamış ve 1910'dan sonra büsbütün çözülmeye yüz tutmuş ise de, yine de köşede bucakta tek tük yaşayan bu kahveler, büyük harp sırasında bile tamamen kaparımamış ve ancak 1920 senesinin sonlarına doğru ortadan kalkmıştır. ... Çalgılı kahveler, kış mevsimlerinni Cuma geceleri ve en çok bütün Ramazan geceleri işlerdi. Hemen her meşhur semtte bunlardan birer tane vardı. Beşiktaş'ta, Çeşmemeydan'da, Tophane'de Boğazkesen'de, Eyüb Defterdar'ında, Halıcıoğlu'ndaki çalgılı kahveler bunların en ileri gelenlerindendi. Bu kahvelerin hemen hepsi de, oraların en gözde tulumbacı kahveleri idi. ... tulumbacılık yapmadıkları halde, yalnız tulumbacı kahvelerinin, bir adına "çalgılı kahve" bir adına "semaî kahvesi" dedikleri bu kahvelerde en iyi mâni, semaî, koşma, destan, kalenderî söyleyenleri arasında Bakırköylü Zil İzzet, Erzincanlı Ayrancı Hamdi, Çeşmemeydanlı Kıvırcık Hüsnü, Galatalı İnce Arap, Unkapanlı Halit Hova, Hattaneli [Haddehane'li] Arap Hikmet vs. sayılabilir. ... Bu çalgı ile semaî kahvelerinin bir de oyuncuları vardı ki, çiftetelli, köçek, ağırlama, kasap, düğün havası, helvacı, bir çeşit alaturka polka olan ayak havası, en çok oynanan zeybek oyunlarıdır. (s. 5-10)

Çalgılı kahvelerde önce mâni ile başlanırdı. Fakat asıl mâni, koşma, semaî, faslı başlamadan önce muzika başlardı. ... bir klarnet, bir çığırtma denilen ince tahta düdük, bir çifte nârâ, bir darbuka, bir zilli maşadan olma çalgılı kahve muzıkası en önce bir marş çalardı ve bu marş ekseriyle alafranga marşlardan biri olurdu. Marştan sonra ya bir polka, ya polka ayarında bir şey daha çalınıp nihavent makamında kıvrak ve alafrangaya yakın şarkılara kantolara geçilir, daha sonra çifte telli gibi oyun havaları, alaturka bazı halk şarkıları çalınıp söylenir. ... daha sonra mâniler başlar, 30-60 dakika kadar süren mâniler, atışma-taşlama, tehzil-hiciv biçiminde olurdu. Sonra sırasıyla koşma, semaî, yıldız, destan, kalenderîye geçilirdi. ... Bunlar en çok aşk ve sevda olmak üzre hemen her konuyu işlerdi, ancak destanlarda ekseriyetle kabadayılıklar, hazin ve feci ölümler, arasıra harpler tasvir edilirdi.

Osman Cemal Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şairleri* (İstanbul: Bürhaneddin B., 1937), s.20-21.

ESRARKEŞ KAHVELERİ

Esrarkeş denilen adamlar, bütün vakitlerini kendilerine mahsus kahvehanelerde geçirirlerdi. Esrar kahveleri Tahtakale, Tophane, Silivrikapı, Mevlevihanekapı yakınında ve bir de İshakpaşa'ya inen yokuşta idi. Bu yerler, bildiğimiz kahvehanelere hiç benzemezdi. İçleri gayet pis, murdar, tavanları isle kararmış, her tarafını örümcek ağları sarmış, sıvaları dökülmüş, camları asla silinmemiş, karanlık, iğrenç kokular saçan birer sefalet yuvası idiler. İçerisinde birkaç kerevet, bir kırık su testisi, paslı bir tas bulunur ve her birinde barınan yedişer kişisine (Kıdemli Dede) denirdi. Bu dedeler, kımıldamağa mecali kalmamış, birtakım miskin ve tiksinti veren ihtiyarlardı. Vaktiyle tenbellik veya sefahat, yahut yaradılışlarının sevkiyle bu sefalet batağına düşmüşler ve günden güne insanlıklarını kaybetmişlerdi.

Halkımızdan bazılarının inancına göre bu ihtiyarlar dünya işlerinden elini eteğini çekmiş, Tanrı'dan başka her şeyle ilgisini kesmiş, Kırklar'a karışmışlardan oldukları için, kimseyle konuşmazlar; başlarında havı dökülmüş, yağı tepesine kadar çıkmış birer fes ve fesin kenarına kap-

kara olmuş bir sarık sarılmıştır. Tırnakları hiç kesilmemiş, yıllarca bir defa bile traş olmamış, yüzleri ve gözleri kıllar içinde kalmıştır. Vücutları su yüzü görmediğinden tenlerinde kara bir kir tabakası hasıl olmuştur. Giydikleri gömlekler kara bir muşamba haline gelmiş, sırtlarındaki lime lime abalar yağ içinde ve leş gibidir.

Bunların sağlık durumuna gelince: Omuzları çökmüş, kamburları çıkmış, yüzleri süzülmüş, gözlerinin feri sönmüş ve bulanık bir hal almıştır.

İşte böylesine iğrenç yerlerde yaşayan bu bahtsız insanlar, daima dirseklerini dizlerine ve ellerini de şakaklarına koyup kendi iç âlemlerine dalmış bir halde bulunurlardı. Her birinin önünde tenekeden yapılmış köhne birer tükrük hokkası duran bu bedbahtlara karşı insan bir nefret hissi duymaktan kendini alamazdı.

Herhangi bir ziyaretçi bunlarla konuşulamayacağını bilmeyip de şayet bir söylecek olursa, "dalgamızı bozma" diyerek azarlanır, belki kapı dışarı bile atılırdı.

Bu yedişer kişilik (Kıdemli Dede)'lerden başka her kahvenin birer de (Ocakçı Dede)'si vardı. Bu Ocakcı Dedelerin vazifesi, daima ocak başında bulunmak ve ocağı örtülü tutmak, nargileleri doldurmak, bir de çay pişirip vermekten ibarettir. Nargileler Hindistancevizi kabuğundan yapılmıştır. Esrara (Kırma) derler. Bu kırmayı tömbeki ile karıştırıp nargilelerin lülesini bununla doldururlardı.

Kıdemli Dedelerin ayrıca üçer kişilik aveneleri vardır; vazifeleri tahsildarlıktır, bütün gün gezer dururlar. Kıdemli Dedelerin ermiş kişiler olduğuna inanan birtakım Allahlık adamlar onlara haftalık bağlamış ve dileklerinin gerçekleşmesi uğruna adaklar adamış olduklarından, tahsildarlar bunları toplamakla meşgul olurlar ve ayrıca kendi tanıdıklarından da para istemeği ihmal etmezler.

Bu esrar kahvelerinin bir de gelip giden müşterileri vardır ki, bunlara (Muhip: Dost) derler: Gerek tahsildar müritlerin, gerek muhiplerin getirdikleri paralar Ocakçı Dedeye teslim edilir.

Bu kahvelere girenler, Kıdemli Dedelerin huzurunda boyun kesmek (eğilip saygıyla selâmlamak) mecburiyetindedirler. Bu gelen kişiye hepsi birden, asla söz söylemeksizin birkaç dakika öylece bakarlar; bakışları gayet öfkeli ve hiddetlidir. Aralarına girenler, evvelâ edeplice boyun kestikten ve yalvarıp yakarma ifade eden bir vaziyet aldıktan sonra doğruca Ocakçı Dedenin yanına giderler, elini öpüp getirdikleri parayı teslim ederler. Dede parayı sayar, sonra "Üç baş" der. Her (Baş) bir kuruş demektir. Meselâ getirilen para beş kuruş ise, üç kuruşluk üç baş nargile doldurur, kalan iki kuruşa karşılık da çay pişirip birer miktar ekmek hazırlar. Gıdaları bundan ibarettir. Nargile önce bir baş dolar, üzerini ateşler. Bir ıslık çalar. Orada bulunan yedi Dede ağır ağır başlarını kaldırırlar. Evvelâ Ocakçı Dede nargileyi, soluk almaksızın, gayet kuvvetli olarak içine çeker; dumanını tavana salıverir. Parayı getiren adama da bir nefes çektirir. Sonra da dedelere, "Hod nefes" diyerek her birine birer nefes çektirir. Artık o zaman kahvenin içini son derece pis kokulu ve tahammül edilemez bir duman kaplar. Hazır bulananların hepsi şiddetli bir öksürükle sarsılır, önlerindeki tenekeye tükürürler. Nargile, birbiri ardı sıra böylece doldurulur ve çekilir. Arkasından da çay ile ekmek verilir. Nihayet yine daha önceki vaziyetlerine dönerler; yani dirseklerini dizlerine ve ellerini de şakaklarına koyup kendi iç âlemlerine dalıp giderlerdi.

Esrardan hasıl olan keyfe gelince: kendilerini esrarın keskin ve uyuşturucu tesirine kaptıran esrarkeşler, öylesine tatlı ve derin bir hülyaya dalmış oluyorlar ki, bundan duydukları zevki, keyif verici sair içkilerden hasıl olan zevklerin hepsine tercih ediyorlar. Hattâ öyle ki, bu zevkin uğruna hayatlarını bile fedadan çekinmiyorlar. Bu garip ve esrarlı halin ne suretle oluştuğunu yeterince bilemediğimiz için, zevk ve neşesine dair ortaya şahsî bir görüş sürebilecek durumda değiliz.

Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, Basıma Hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu, *Bir Zamanlar İstanbul* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser), s.77-80.

17. YÜZYIL İNGİLTERESİ'NDE KAHVE VE KAHVEHANELER

Aşağıdaki notlar, Dr. Uygur Kocabaşoğlu tarafından Harvard Üniversitesi'nin Houghton Kütüphanesi'ndeki özgün belgelerden derlenmiştir. Eski İngilizcenin güzelliğini yansıtabilmek için, bunların asıllarını verdik; ama o dili anlayamayacak okuyucularımızı da düşünerek, Türkçeye de çevirmeye gayret ettik.

KAHVENİN GELİŞİ

... Six or seven years ago was it first brought into England, when the Palats of the English were as Fanatical as their Brains. Likes Apes, the English imitate all other people in their ridiculous fashinons. As slaves they submit to the customs even of Turkey and India... With the Barbarous Indian he smoaks Tobacco. With the Turk he drinks Coffee.

Kahve, İngiltere'ye ilişkin altı, yedi yıl önce getirildi; o zaman İngilizlerin damakları da beyinleri kadar coşkundu (karışık demek istiyor; Cromwell dönemine bir anıştırma!) İngilizler bütün öteki halkların gülünç modalarını maymun gibi taklit ederler. Türkiye'nin ve Hindistan'ın (!) bile göreneklerine kölece boyun eğerler... (İngiliz) barbar Hintliyle (Amerikan Kızılderilisi!) tütün tüttürür. Türkle kahve içer.

M.P., A Character of Coffee and Coffee-Houses (London: John Starkey, 1661), s.2

KAHVE İÇME ALIŞKANLIĞINI YEREN BİR TAŞLAMA'DAN

For men and Christians to turn Turks, and think
T'excuse the crime because 'tis in their drink,
Is more than magick, and does plainly tell
Coffees extraction has its heats from Hell.
Pure English Apes! you may for ought I know,
Would it but mode, learn to eat spiders too.

(Serbest bir çeviriyle:)
Türkleşiyor kahvede Hıristiyan erkekler
Günah onların değil, bütün suç o içkide
Ne büyüdür ne sihir, içlerini ısıtan
O lânetli sıcaklık, cehennem ateşidir
Gariptir İngilizler, her bir haltı ederler
Moda olmayagörsün, örümcek bile yerler.

A Cup of Coffee or Coffee In Its Colours (London, 1663), tek yapraklık bir manzumeden.

FAZLA KAHVE İÇMENİN ERKEKLİK GÜCÜNÜ AZALTTIĞI GEREKÇESİYLE

İNGİLİZ KADINLARININ CİNSEL ÖZGÜRLÜĞÜN SAYGIN KORUYUCULARINA SUNDUKLARI DİLEKÇE*

The Women's Petition Against Coffee.
Representing to Public Consideration
the Grand Inconveniences Accruing to their Sex
from the Excessive Use of that Drying, Enfeebling Liquor.
Presented to the Right Honourable the Keepers of the Liberty of Venus
(London, 1674)

"Vatanımızın en büyük övünçlerinden biri, kadınlar için bir cennet oluşuydu. Bu ise, bizim anlayışımıza göre, erkeklerimizin canlılığından başka bir şeye bağlı değildi. Onlar, eski çağlarda, bütün Hıristiyanlık aleminin en yetenekli erkekleri olarak bilinirlerdi" diye söze başlayan kadınlar, kahve'den şöyle yakınıyorlar:

"... as a result of continual sipping of this pitifull drink a coffee-house, they come from it with nothing moist but their snotly noses, nothing stift but their joints, nor standing but their ears."

bir kahvehanede bu feci içkiyi sürekli yudumlama sonucu, oradan öyle bir geliyorlar ki, uzun burunlarından başka nemli, mafsallarından başka kasılmış ve kulaklarından başka dikilmiş bir şeyleri olmuyor.

Bu minval üzre birçok ağlaşmadan sonra, dilekleri şu:

"We humbly pray, that you our trusty Patrons would improve your interest, that the hence forth the drinking Coffee may on sever penalties be forbidden to all persons under the age of three score and that instead thereof hufty nappybeer, Cock-ale, Cordial Canaries, restoring Malagas and Back recruiting Chocholet be recommended to general use through out the Utopian territories."

Siz, güvenilir Efendilerimizin ilgilerini arttırarak, bundan böyle, altmış yaşından aşağı herkese, kahve içmeyi sert ceza tehditleriyle yasaklamaları ve onun yerine bütün (bu) Utopya ülkesinde çeşitli biralar... yüreğe yararlı Kanarya Adaları ve sağıltıcı (beyaz) Malaga şarapları, bel güçlendirici kaolar içilmesini salık verdirmeleri için önünüzde kendimizi alçaltarak yakarırız.

* Kahve içmenin, zihne ve bedene önce canlılık, sonraysa uyuşukluk verdiği, her yerde iddia edilmiştir. İngiliz kadınlarının ağzından yazılan bu alaylı dilekçeden çok önce, Mekkeli kadınların da aynı gerekçeyle kadı'ya başvurarak kahveyi yasaklatmayı başardıkları söylenir.

KAHVE YAZINI

Osmanlı zamanında, bir ara içki yasağı sıkılaştırılınca, Şair Sâfî,

Humlar şikeste, câm tehî, yok vücud-u mey
demiş - yani,
küpler kırık, kadeh boş, şaraptan eser yok;
Kıldın esir-i kahve bizi, hey zamane hey.

(Fakat yakın yıllarda, döviz tasarrufu yapılacak diye getirtilemeyince, kahveyi de az aramadık!)

Ebediyatımızda, Salâh Birsel'in *Kahveler Kitabı*'na varıncaya dek, bu konu bir hayli işlenmiştir. Örneğin, F.Celalettin' in (Dr.Fahri Celal Göktulga) 1948'de çıkan *Avur Zavur Kahvesi.*

Kahve ve kahvehaneler hakkında birçok ciddi inceleme de yapılmıştır. Bunların en yenilerinden biri, değerli araştırıcı Taha Toros'un 24 Şubat-21 Nisan 1977 tarihleri arasında *Hayat* dergisinde dokuz bölüm (9.-17. sayılar) olarak tefrika edilen "Türklerin Avrupa'ya tanıttığı sihirli içicek: Kahve" yazısıdır. Burada, Alman tarihçisi H.E.Jacob'un "Kahvenin Destanı" adlı eserinden, Çorum İl Halk Kütüphanesi'ndeki "Elfaz-ı Küfür" başlıklı bir yazmanın Fasl-ı Kahve'sine kadar çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır.

8 Ocak 1675/6: By the King (II.Charles) An Additional Proclamation concerning Coffee-Houses

Kahvehaneler hakkında Kralın Ek Bir Bildirisi

THE FORM OF THE CONDITION

The Condition of this Recognizance is such, that if the above-bound A.B. shall at all times hereafter, so long as he shall be permitted or licensed to sell and retail coffee, chocolate and tea, use his utmost endeavour to prevent and hinder all scandalous Papers, Books or Libels concerning the Government, or the Public ministers thereof, from being brought into his House, or to be there read, perus'd or divulg'd; and to prevent and hinder all and every person and persons from declaring, uttering and divulging in his said House, all manner of false and scandalous reports shall be there openly declared, utter'd or divulg'd, if the said A.B. shall within two days respectively next ansuing, give information thereof to one of His Majestes Principal Secretaries of State or to some of His Majesties Justices of Peace, than this Recognizance to be void, etc.

RUHSATNAME KOŞULLARI

Bu ruhsatın şartı şudur ki, yukarıda adı anılan A.B., bundan böyle, kahve, çikolata (yani sütlü kakao) ve çay satmaya izinli olduğu sürece, her zaman, Hükümetle onun bakanları hakkında her türlü küçük düşürücü gazetelerin, kitapların ve iftiraların hanesine sokulmasına veya orada okunmasına, mütalaa veya ifşa edilmesine engel olmak konusunda elinden gelen bütün çabayı gösterecektir; ve sözü edilen evinde herhangi bir kimseyi ve herkesi, Hükümet ve onun bakanları hakkında her türlü yalan ve küçük düşürücü beyanlarda bulunmaktan, sözler söylemekten ve açıklamalar yapmaktan alıkoyacaktır; ve sözü edilen evine bu gibi gazeteler, kitaplar veya iftiralar getirilir ve orada açıkça okunur, mütalaa veya ifşa edilirse yahut orada açıktan açığa böyle yalan ve küçük düşürücü beyanlarda bulunulur, sözler söylenir ya da açıklamalar yapılır da, adı anılan A.B. olayı izleyen iki gün içinde Majestelerinin belli başlı bakanlarından ya da sulh yargıçlarından birine durumu haber vermezse, işbu ruhsat geçersiz olacaktır, vb.

(London: Printed by the Assigns of John Bill and Christopher Barker, Printers to the King most Excellent Majesty, 1675/6)

KAHVE TOPTANCILARIYLA PERAKENDECİLERİNİN ÇEKİŞMELERİ

İstanbul Kadı Sicili, No. 25, s. 68-69.

İstanbul Kadısı fazîletlü Efendi, Gümrük Emîni Ağa'nın işbu takrîrine nazar ve nizâm-ı beldeye evfak ve ibâdullâha enfa' olacak vechile sûret-i nizâmına mülâhaza ve hâlen hânlarda ve sefînelerde ne mikdâr kahve mevcûd ise gümrükde defter-i mahsûsa kayd ve beher şehr ne mikdâr tevzî' olunursa mevcûddan fürûnihâde ve bir tarafdan gelenlerine mevcûd zam ve mahall-i mu'ayyenede hıfz ve dâ'imâ vârid ü masrûf mazbût olmak vechiyle tahte zabta rabt ve sûret-i nizâmını i'lâm eyleyesin deyü.

fî 6 zilhicce sene 1179

İstanbul Kadısı Erdemli Efendi,

Gümrük Müdürünün bu yazısına bakıp, (kahve satışının) kentin düzenine en uygun ve halka en yararlı olacak biçimde düzenlenmesi göz önüne alınmalıdır. Şu anda hanlarda ve gemilerde ne kadar kahve varsa, Gümrükte özel deftere yazılıp, her kente ne kadar kahve dağıtılırsa toplamdan çıkarılmalı ve bir yandan gelenlere kalan eklenmelidir. Belli yerlerde saklanmalı ve hep gelen ve sarfedilenlerin hesabı tutularak tutanağa bağlanmalı ve işleyiş düzenini bildiresin deyi.

16 Mayıs 1766

Mısır tüccârlarından âsitâne-i sa'âdete kahve getüren zikr-i âtî bâzirgânlarun takrîridür.

Manav-zâde El-hâc Ahmed- Kabataşlı-zâde Seyyid El-hâc Süleymân- Rodoslu Molla Hüseyin- Florinalı Hâcî Mustafâ-Kurşuncı El-hâc Alî- Karamanî Seyyid El-hâc İsma'îl- Alâ'iyeli Seyyid El-hâc Ramazân- Güzelhisârî El-hâc Mustafâ-Tireli Seyyid El-hâc Abdullâh- Magribli Ebûbekir- Tokadî El-hâc Abdullâh-Kalem-tıraşçı El-hâc Sâlih- Diyarbekrî El-hâc Mustafâ- Malatyalı El-hâc İbrâhîm-Haffâh Dâmâdı El-hâc İbrâhîm- Yenişehirli El-hâc Mehmed- Fettâh-zâde El-hâc Ahmed- Yenişehirli Ahmet Ağa- Mısırlı Kara Mehmed- Kantârcı El-hâc Ahmed-Yumurtacı El-hâc Alî- Köse-zâde El-hâc İbrâhîm- Çolağın El-hâc Hasan- Köse Süleymân oğlı El-hâc Osmân- Mahmud Pâşâlı El-hâc Ahmed- İstanköyli Kara Hüseyin- Çolak-zâde El-hâc Mustafâ- Sarı Hâcı Hasanun El-hâc Abdurrahmân

Bâlâda mezkûr otuz nefer Mısır bâzirgânları gümrüğe gelüp bu def'a hamden li'llâhi te'âlâ mashûben bi's-selâm "âsitâne-i aliyyeye gelen kahvelerümüz öteden berü kahve vaz' oluna gelen hânlardan Çukadar Hân ve Papasoğlı Hânı ve Sepet Hânı ve Ağa Hânı ve Cizyedâr Hânı demekle meşhûr beş aded hânlara

Kahvehanede hayat (Preziosi'nin bir tablosu, 43×58 cm).

mûceb-i defter vaz' ve muhtekir tâ'ifesi yedlerine girmemek ve az evkaatde itlâf ve izâ'at olunmayup mazbût ve hıfz u hirâset olunmak içün gümrükden kahve nakline me'mûr gümrük hammâlları zikr olunan hânlardan mâ'adâ âher mahallere kahve getürmeyüp ol vechile mazbût u mahfûz oldığı hâlde attârân esnâfı yedlerinde olan kahveleri kaldığı sûretde kethüdâları ma'rifetleriyle ve dükkânları ve attârânun ism ü resmleri ve beher attârun hâllerine göre ne mikdâr kahve verilmek iktizâ ederse iktizâsına göre bir ay âhirine değin tevzî' olunmak ve bâzirgân tâ'ifesinden dahi beher bâzirgânun ne mikdâr kahve ferdeleri varsa anlarun yedlerinde olan kahve ferdeleri bilâ şefâ'at ve bilâ mürâ'at-ı hâtır herkesün ism ü resmleri ve aded ü mikdârları ile defter olunup herkesün ferdelerinün mikdârına göre ber-vech-i i'tidâl tevzî'e verilüp kimesnenün kahvesi hîn-i tevzî'de tecâvüz ve noksân olunmamak şartıyla bi-avni'llâh ecânibden kimesneye kahve verilmezse ibâdullâhun kahveye müzâyakası çekilmeyeceğine cümlemüz kefâlet-i müretteb (ile) ta'ahhüd ederüz". "Ve bu takrîr eyledükleri ve bundan mâ'adâ ba'zı berrânî kimesnelerden ve Mısırlı tâ'ifesinden yedlerinde bulunan cüz'î ve küllî sermâye ile üçer ve beşer ferde ve tobra ve zenbil ile kahve getürüp anı da fürûht ve akçesini ahz ve savb-ı maksûdlarına avdet etmek isteyenlere cevâbunuz nedür?" deyü kendülerden su'âl olundukda "bu misillü berrânî garîb yiğit zuhûr eylediği hâlde gereği gibi taharrî ve tahsîr olunup hakîkatde o mâl kendü mâlı oldığı sûretde dört beş ferde ve tobra ve zenbil midir, ibtidâ olan tevzî'atda verilüp andan elem çekmeyüz" deyü. Ve bundan sonra "gelecek kahvelerünüzün fi'âtı bu kahvelerün fi'âtından dûn olursa mektûblarunuza nazar ve fi'atunuz dahi tenzîl olunur" deyü kendülere i'lân ve işâ'at olundukda" anı dahi vukuu'ı üzere hayrını ifâde ederüz" ve herbirleri "hilâfı irtikâb etmeyüz" deyü cevâb. Lâkin bu husûslara müsâ'ade-i aliyyeleri erzânî buyuruldığı hâlde fermân-ı âlîleri sudûrına muhtâc oldığı ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda ol bâbda emr ü fermân devletlü inâyetlü efendüm sultânum hazretlerinündür.

fî 6 zilhicce sene 1179

Mısır tüccarlarından İstanbul'a kahve getiren aşağıda adları yazılı tüccarların açıklamasıdır:

(30 tüccarın adı sıralanıyor.)

Yukarıda anılan Mısır tüccarlarından otuz kişi gümrüğe geldiler. Bu kez yüce Tanrıya şükürle selâm verdikten sonra dediler ki: "İstanbul'a gelen kahvelerimiz eskiden beri olduğu gibi kahve konulmakta olan hanlardan Çukadar Han, Papasoğlu Hanı, Sepet Hanı, Ağa Hanı ve Cizyedar Hanı adlarıyla tanınan beş hana deftere yazılarak konulmaktadır. Karaborsacıların eline geçmemesi ve kısa zamanda yok edilip tüketilmemesi, yazılıp saklanması ve korunması için, gümrükten kahve taşımakla görevli gümrük hamalları anılan hanlardan başka yerlere kahve götürmezlerse, bu biçimde yazılıp saklanırsa, aktarlar ellerinde bulunan kahveleri kaldığı kadarıyla kethüdaları aracılığıyla dükkânları, attarların adları ve vergi belgeleri ve her aktarın durumuna göre ne kadar kahve verilmesi gerekirse buna göre bir ay sonuna kadar dağıtılmak ve tüccarlardan da her tüccarın elinde ne kadar kahve dengi varsa kimsenin hatırına gönlüne bakmadan ve acımadan herkesin adı, belgesi ne kadar kahvesi bulunduğu yazılıp, herkesin kahve denklerinin sayısına göre eşit bir biçimde dağıtıma verilip, kimsenin kahvesi dağıtım sırasında fazla ya da eksik bırakılmamak koşuluyla ve yabancılara

Üstte, Rumelihisarı'nda bir kahve. Yanda, Merdiven Köyü'nde Cemal Ağa'nın kahvesinin ocağı. 31 Ağustos 1910.

Tanrı izniyle kahve verilmezse, halkın kahve sıkıntısı çekmeyeceğine hepimiz birbirimize kefil olarak söz veririz."

Ve kendilerine: "Bu bildirdiğiniz ve bundan başka birtakım berranîlerden (tüccar olmayıp da kahve getirip satanlardan), Mısırlılardan ellerinde bulunan az veya çok sermaye ile üç beş denk, torba ya da zenbil ile kahve getirip, satıp parasını alarak gidecekleri yere gitmek isteyenlere yanıtınız nedir?" diye sorulunca dediler ki:

"Bu gibi genç, garip berranîler çıkarsa, gereği gibi araştırılıp, sıkıştırılarak o malın gerçekten kendi malları olduğu anlaşılırsa, dört beş denk, torba ya da zenbil ise, ilk dağıtımda onlar verilir, biz bundan sıkıntı duymayız."

Bundan sonra: "Gelecek kahvelerinizin fiyatı bu kahvelerin fiyatından aşağı olursa, faturalarınıza bakarak, fiyatınız indirilir" diye kendilerine bildirilip açıklanınca:

"Bunu da olduğu gibi kabul eder ve yararlı buluruz" dediler. Ve her biri, "aykırı davranışta bulunmayız" diye yanıtladılar. Ancak bu konulara yüce izinleri olursa, yüce ferman çıkarılmasına gereksinme olduğu kutlu kişiliklerince bilindiğinden, bu konuda buyruk ve ferman yardımsever efendim sultanım hazretlerinindir.

16 Mayıs 1766

İstanbul Kadısı fazîletlü Efendi ve Gümrük Emîni Ağa,

Nizâm-ı beldeye evfak ve ibâdullâha enfa' oldığı vechile husûs-ı mezbûrı tahte zâbıtaya rabt u i'lâm eyleyesin.

fî 27 zilhicce sene 1179

Erdemli İstanbul Kadısı Efendi ve Gümrük Müdürü Ağa,

Kentin düzenine en uygun ve halka en yararlı yol bu olduğu için söylenilen konuyu yazılı olarak bildiresin.

6 Haziran 1766

Devletlü merhametlü inâyetlü Sultânum hazretleri sağ olsun. Âsitâne-i sa'âdet-i devlet eşiğine sûk-ı **Mısrîde kah**ve attârânı kullarınun arzıhâlidür ki:

Mısır tüccârı kullarınun kisbleri olup mahrûse-i mezkûreye selâmetile gelüp dermahzen mevcûdâtları ihsân-ı hak kesret olup müzâyaka-i hâl olmayup ehl-i sûk-ı Mısr attârân ibâd-ı müslimîn nâsa kifâye mikdârı dükkânlarumuzda bulunsun deyü döğdürüp satıldukça birer ikişer ferde herkes ilâ kadri'l-tâka bâzirgândan almak iltimâsıyla ve "aldukda der-mahzen olunmuş kahvemüzi def'aten alur olur ise ve dilediğümüz bahâsıyla vermeyiz, böyle iki üç ferde müteferrik olmaz" deyü def'-ile cevâb ve kethüdâmuza istinâdlarıyla yekdil oldığı, bu hâletler ile sûkumuzda ihfâ olunmadığı ve ancak bâzirgândan vech-i muharrer üzere taleb olundukda vermedüklerinde mahzenleri tolu, işbu senede ziyâdesiyle balagan-mâ-balaga her taraf tolu iken iki yüz guruşa meyilleriyle husûslarınun rızâ-yı devlete mugaayir idüği fazîletlü İstanbul Emîni Efendi huzûrlarında murâfa'aya e'azza'llâhu'ş-şer' ve yedeğümüzden anlar bizi Gümrük Emînine çeküp belde-i Kostantiniyyede devlet-i aliyyenün irâde-i aliyyesi buyurulduka İstanbul Efendisi nizâmına i'tibârda adem-i itâ'atları, bu hâl-i keyfiyyetlerümüz perîşân ve her ahvâl kulları müsâ'ade-i devletlerine menût ve mahsûsdur. Bâkî emr ü fermân Sultânumundur.

Bi-yedihi Attârân-ı Kahve
Be-sûk-ı Mısr
der Âsitâne

Hâlen Gümrük Emîni Ağa defteriyle kahveye mahsûs olan hânlarda mahfûz kahvenün beher şehr attârâna lüzûmı mikdârı tevzî' tarîkıyla verilürise muhtekir yedine düşmemeğle bundan akdem oldığı gibi müzâyaka çekilmemek bâ'is olur deyü otuz nefer yerli bâzirgânlarun iltimâsları Gümrük Emîni Ağa takrîrleriyle arz olundukda ibâdullâha enfa' ve nizâmı beldeye evfak vechile bi'l-mülâhaza sûret-i nizâmı verilmek bâbında bu dâ'îlerine hitâben fermân-i âlîleri sâdır olmağla taraf-ı dâ'îlerinden Es-seyyid Halîl Efendi irsâl olundığı gümrüğe vardukda Gümrük Emîni Ağa takrîrinde mezkûr bâzirgânları ve attârlar kethüdâsı ve yiğitbaşısı, yine attârân tâ'ifesinden El-hâc Abdullâh ve El-hâc Mehmed ve Küçükpazarlı El-hâc Mehmed ve Osmân Çelebi ve Süleymân Usta ve Hüseyin Çelebi ve Halîl Beşe ve El-hâc Ahmed ve El-hâc Mustafâ ve Molla Abdurrahmân ve Ahmet Beşe nâm kimesneler merkuum bâzirgânlardan ve kethüdâlarından ve anlar ile müttehid kendi hırfetlerinden ba'zı kimesnelerden şikâyeti mutazammın bâlâlarına bu dâ'îlerine hitâben fermân-ı âlîleriyle müzeyyen bir kıt'a arzıhâl ile dâ-î-hâneye gelüp "mezbûr bâzirgânlarun kahvelerinün tevzî'ile verilmesinde murâdları berrânî'ta'bîr olunur tâ'ife sermâyeleri mikdârı Mısır ve İzmir'den peyderpey getürdükleri kahveyi Acâlet Hânda kalbile eyle bey' edegelmeleriyle bâzirgân kahvesi-

nün bahâsı gaalî olmasına medâr-ı küllî oldığından, bâzirgânlar, berrânîlere şimdilik her ne kadar müsâ'ade gösterürler ise beher hâl tevzî'e idhâl ile tazyîk ve kahve getürmeden ibâ ve tenfîr ve kendü kahvelerinün revâcına bir vesîle tedârüki olmağla tevzî' ref' ve kadîmden oldığı gibi herkes istediği kimesneden bâzârını kat' ile dilediği mikdâr kahve almak ruhsatı verilürse İzmir'de yüz vakıyyesi yüz elli altı guruşa bey' ü iştirâ olunmağıla bu surette bunda dahi az vakitte bahâsı tenzîl bulacağı muhakkakdur'' deyü takrîr ederler. Lâkin bâzirgânlar takrîri üzere tevzî' bi'l-külliye ref' olunup ve kahveyi iştirâ eden kimesne ma'lûm olmadığı sûretde muhtekir yedine düşmek mahzûrı kezâlik ashâb-ı arzıhâl takrîri üzere tevzî' îfâ olundığı sûretde merkuum bâzirgânlarun ve onlar ile müttehid olan Mısır Çârşûsınun ittifâkları sebebiyle bahâsı tenezzül bulmamak ihtimâli mülâhazadan ba'îd olmamağla, imdi bâzirgânun ve berrânînün getürdiği kahveler, Gümrük Emîni Ağa ma'rifetiyle merkuum hânlara vaz'dan sonra attârân öteden berü her ayda bey' etdükleri kahveleri berrânî ve bâzirgânlardan istedükleri kimesnelerden kendüleri bâzârların kat' ve kaldırmak murâd eyledüklerinde kethüdâları ve yiğitbaşıları ma'rifetiyle ahz ve kethüdâları sebt-i defter edüp, her re's şehrde ne mikdâr kahve masraf oldıysa iştirâ edenlerün isimleri ve mikdârıyla defterini Gümrük Emîni Ağaya teslîm ve mevcûddan fürû-nihâde olunup ve attârândan her ferde ne mikdâr kahve verileceği ma'kûm oldukdan sonra ihtikâr etmemek içün def'a-i vâhidede iki üç aylıkdan ziyâde almamak ve ol mikdâr zaman mürûr etmeden kendüye kahve verilmemek ve attârândan kendü mâlıyla Mısır'dan getürdiği kahve var ise anı almak murâd ederken ''âherden al'' deyü cebr olunmamak husûslarına Gümrük Emîni Ağa kulları nezâret ve eger kethüdâ ve yiğitbaşıları bu husûsı idâreye kaadir değil ise yerine âher kimesne Ağa-yı merkuum vâsıtasıyle ve cümle attârânun ihtiyârıyla sâbıkda oldığı vech üzere kâr-güzâr ve müstakîm kimesneler ta'yîn olunmak husûsına müsâ'ade ve Ağa-yı merkuuma hitâben fermân-ı âlî sâdır olur ise bu sûretde kahve iştirâ eden kimesne ve yedindeki kahvenün mikdârı ma'lûm olmağla ihtikâr mahzûrı mündefi' ve istedükleri kimesnelerden bâzârlarını kat' ile iştirâ ederse bahâsı tenezzül kabûl etmek ihtimâli dahi melhûz oldığı huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı. Bâkî emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emründür.

fî 3 Muharrem sene 1180

Kutlu, acıyıcı, yardımsever sultanım hazretleri sağ olsun. Kutlu eşiğine Mısır Sokağındaki kahve aktarı kullarının dilekçesidir:

Mısır tüccarı kullarının kazanç yolları budur. İlimize esenlikle gelip, Tanrı sayesinde depolardaki kahveleri çoktur. Sıkıntı yoktur. Biz Mısır Sokağında bulunan aktarlar, müslüman halka yetecek kadar dükkânlarımızda bulun-

Beykoz İshak Ağa Çeşmesi'ndeki kahve, 18 Haziran 1922.

sun diye, döğdürüp satıldıkca, herkes kendi gücüne göre birer ikişer denk tüccardan alsın istiyoruz. Bize: ''Depolanmış kahvemizi bir kezde alan olursa, istenilen fiyata vermeyiz, böyle iki üç denk perakende olmaz'' deye başlarından atarak yanıt verirler. Ve kethüdamıza dayanarak, işbirliği yaptıkları görülmektedir. Sokağımızda kahve saklanmadığı ve tüccardan yazılı hükümlere göre kahve istediğimizde, depoları dolu ve bu yıl kahve ürünü bol olduğundan her taraf dolu iken iki yüz kuruş istemeleri konusu devletin onayına aykırıdır. Erdemli İstanbul Gümrük Müdürü katında, Tanrının şeriatına sığınarak duruşmaya çıktığımızda, onlar bizi tutarak Gümrük Müdürüne götürmüşler, İstanbul kentinde yüce devletin yüce istenci buyrulunca, İstanbul Gümrük Müdürünün koyduğu düzene uymadıkları ortaya çıkmıştır. Durumumuz perişan ve biz kullarınız her konuda kutlu izinlerinize bağlıyız. Buyruk ve ferman Sultanımındır.

İstanbul'da Mısır Sokağındaki Kahve Aktarları tarafından

Şimdi Gümrük Müdürü olan Ağa defteriyle kahve için ayrılan hanlarda saklanan kahvenin her kentteki aktarlara gerektiği kadarı dağıtılarak verilirse karaborsacı eline düşmeyeceğinden, bundan önce olduğu gibi sıkıntı çekilmemesini sağlar diye otuz yerli tüccarın dilekleri Gümrük Müdürü Ağanın yazılarıyla sunulduğunda, halka en yararlı kentin düzenine en uygun olduğu düşüncesiyle, gerekli düzenlemeler yapılmak üzere bu duacılarına yüce ferman çıkarılmıştı. Duacıları tarafından Seyyit Halil Efendi gönderildiği gümrüğe vardığında, Gümrük Müdürü Ağanın yazısında adları geçen tüccarlar, aktarlar kethüdası ve yiğitbaşısı, yine aktarlardan Hacı Abdullah, Hacı Mehmet, Küçükpazarlı Hacı Mehmet, Osman Çelebi, Hüseyin Usta, Hüseyin Çelebi, Halil Beşe, Hacı Ahmet, Hacı Mustafa, Molla Abdurrahman ve Ahmet Beşe adlı kimseler, adı geçen tüccarlardan, kethüdalarından ve onlarla birlikte olan kendi mesleklerinden birtakım kimselerden şikâyeti içeren ve üzerinde, bu duacılarına yazılan yüce fermanla süslenmiş bi dilekçe ile duacılarının evine geldiler.

''Söz konusu tüccarların, kahvelerin dağıtım yoluyla verilmesini istemekten amaçları, berranî denilen kimselerin sermayelerine göre Mısır ve İzmir'den parça parça getirdikleri kahveyi Acalet Handa değiştirerek öylece sata geldikleri için, tüccar kahvesinin fiyatının yüksek olmasına başlıca neden olduklarından, tüccarlar, berranîlere şimdilik her ne kadar izin vermekteyseler de, dağıtıma katarak, sıkıştırmak, kahve getirmeye korkutup bezdirerek kendi kahvelerinin yeğlenmesini sağlamaktır. Dağıtımı kaldırıp, eskiden olduğu gibi, herkesin istediği kimseden pazarlığını yaparak dilediği kadar kahve almasına ruhsat verilirse, İzmir'de kahvenin yüz okkası yüz elli kuruşa alınıp satıldığından, böylece burada da kısa zamanda fiyatının ineceği kesindir'' diye yazılı başvuruda bulundular. Ancak, tüccarların başvurusuna göre dağıtım bütünüyle kaldırılıp, kahveyi alan kimse bilinmeyecek olursa karaborsacıların eline düşeceği sakıncası, bunun gibi dilekçe sahiplerinin başvurularına göre, dağıtım yapılacak olursa adı geçen tüccarların ve onlarla birlik olan Mısır Çarşısının anlaşmaları dolayısıyla fiyatının inmeyeceği olasılığı gözden uzak tutulamaz. Öyleyse tüccarların ve berranîlerin getirdiği kahveler, Gümrük Müdürü Ağa aracılığıyla adı geçen hanlara konduktan sonra, aktarlar, eskiden beri almakta oldukları kahveleri tüccar ve berranîlerden diledikleri kimseden pazarlıklarını yaparak kaldırmak istediklerinde, kethüdaları ve yiğitbaşıları aracılığıyla alıp, kethüdaları bunu deftere işleyip, her bir kentte ne kadar kahve tüketildiyse alanların adları ve miktarıyla yazıp, defterini Gümrük Müdürü Ağaya vermeleri ve bunun toplumdan çıkarılıp, aktarlardan her bir kişiye ne kadar kahve verileceği açıklığa kavuştuktan sonra, karaborsacılık yapmamak için, bir kezinde iki üç aylıktan daha çok almamak ve o kadar zaman geçmeden kendisine kahve verilmemek ve aktarların kendi malıyla Mısır'dan getirdiği kahve varsa, onu almak isterken ''başkasından al'' diye zorlanmamak konularına Gümrük Müdürü Ağa bakacak ve kethüdaları ile yiğitbaşıları bu işleri yapacak güçte değillerse, yerlerine söz konusu Ağa aracılığıyla ve bütün aktarların seçmeleriyle işbilir ve doğru kimseler atanması konusunda izin verilmesi ve söz konusu Ağaya bu konuda ferman çıkarılacak olursa, böylece kahve satın alan kimse ve elindeki kahvenin miktarı bilineceğinden karaborsa sakıncası ortadan kalkacağı ve istedikleri kimseden pazarlığını yaparak satın alırlarsa, ederinin düşeceği olasılığı da düşünüldüğü yüce katlarına bildirildi. Buyruk ve ferman buyruk sanibinindir.

11 Haziran 1766

KÖY KAHVELERİ

Türkiye'de kahve köye nisbeten yakın zamanlarda girmiştir. Eskiden yalnız köyodaları vardı. 1945 yılında, köylerin ancak yüzde 13'ünde kahveler açılmıştı. Bu oran 1960'ta yüzde 30'a çıkmış, 1970' teyse yüzde 50'yi aşmıştır. Ekonomik ve toplumsal gelişmişlikle doğru orantılı olarak, Türkiye'nin batısındaki kahvehane yoğunluğu doğusundakinden çok daha fazladır.

Brian W.Beeley, ''The Turkish Village Coffeehouse as a Social Institution,'' *Geographical Review*, Cilt LX, No: 4 (Ekim 1970), s. 475-93.

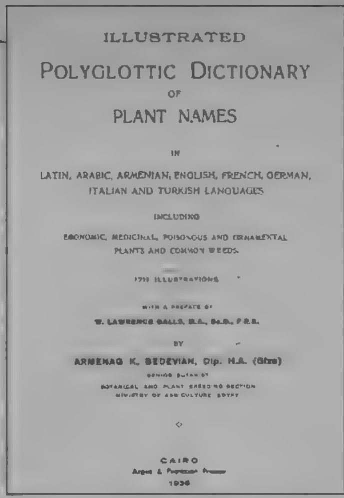

ILLUSTRATED

POLYGLOTTIC DICTIONARY OF PLANT NAMES

IN

LATIN, ARABIC, ARMENIAN, ENGLISH, FRENCH, GERMAN, ITALIAN AND TURKISH LANGUAGES

INCLUDING

ECONOMIC, MEDICINAL, POISONOUS AND ORNAMENTAL PLANTS AND COMMON WEEDS

1710 ILLUSTRATIONS

BY

ARMENAG K. BEDEVIAN

CAIRO

1936

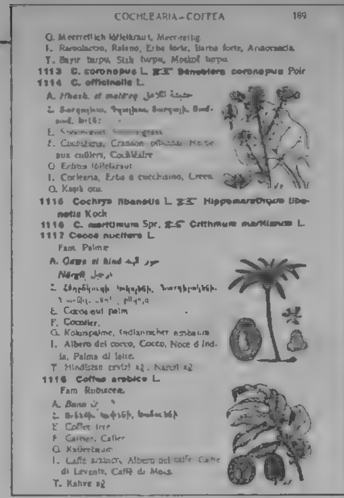

COCHLEARIA – COFFEA 189

Botanist ve Dilci Armenak Bedevyan (1884-1957)

KEVORK PAMUKCİYAN

"Tarih ve Toplum" dergisinin, Kasım sayısının, "Okuyucu Mektupları" kısmında, sayın O. Göneralp'ın "Kabail-i Çerakisiyye", yani "Çerkeslerin Kabileleri" başlıklı yazısının sonunda, botanikle ilgili eserlere dair muhtasar bir bibliyografya bulunmakta idi. Başta da, 1936'da Kahire'de basılan Armenak Bedevyan'ın, "Illustrated Polyglothic Dictionary of Plant Names" (Resimli Çok Dilde Bitki Adları Lûgatı) isimli eseri kaydedilmişti.

Eminiz ki, Derginin okuyucularından birkaç kişi müstesna, diğerlerinin müellifin hayatı hakkında bilgileri yoktur. Hattâ büyük kısmı muhtemelen ismini daha yeni işitmektedir. Sözlüğü, sekiz lisan meyanında, Türkçe nebat isimlerini de ihtiva ettiği için, kendisini Türk kültürüne de hizmet eden bir şahıs olarak kabul etmek mümkündür. Binaenaleyh, doğumunun yüzüncü yıldönümünde de nazarı itibara alarak, biyografisini tanıtmayı, bilhassa bilim çevreleri için faydalı gördük.

Bu husussta elimizde iki kaynak mevcuttur. Birincisi, ölümü münasebetiyle, 4 Mayıs 1957'de, şehrimizde neşredilen Ermenice "Marmara" gazetesinde çıkan bir yazıdır. İkincisi ise, doğumunun yüzüncü yıldönümü dolayısiyle, Erivan'da mukim sayın Nubar Der-Mikayelyan tarafından, yine şehrimizde intişar eden "Jamanak" (Vakıt) gazetesinin, 14 Mart 1984 tarihli sayısında dercedilen makaledir.

Ömrünün büyük kısmını Kahire'de geçiren Armenak Bedevyan, aslen Arapgirli bir aileden, 1884'te Halep'te doğmuştur. Küçük yaşta ailesi ile birlikte Kahire'ye yerleşip, oradaki Kalustyan Mektebi'nde okumuştur. Sonra da, Kıbrıs'taki "Haykakan Gırtaran" (Ermeni Okulu) adlı mektepte tahsil görmüştür. Kahire'ye döndükten sonra, "Sent Meri" adlı İngiliz mektebinin de talebeleri arasında bulunmuştur. 1904'te, Gizeh'deki Yüksek Ziraat Mektebi'ne girip, 1910'da, büyük bir başarı ile mezun olmuştur. "Marmara" gazetesindeki yazıda, 1902'de mezun olduğu kaydedilmişse de, doğruluğu şüphelidir.

Bundan sonra Kahire'ye dönerek, bir pamuk fabrikasında teknisyen ve yardımcı müdür olarak çalışmıştır. 1920 sıralarında, Ziraat Nezareti'nin Gizeh'deki Araştırma Merkezi'ne müdür tayin edilip, aynı zamanda, pamuk tohumlarının Üretim Şubesi'nin yönetmeni de olmuştur. Değerli hizmetlerinden ötürü, beşinci sınıf Nil Nişaniyle taltif edilmiştir. 1944'te, işbu görevde iken, emekliye ayrılmıştır.

Aynı zamanda, Kahire'deki Ermeni Cemaatinin idarî işlerinde dahi, muhtelif vazifeler deruhde etmiştir. 1955'te, Mısır Ermenilerinin delegesi olarak, Eçmiadzin'deki Katogikos seçimine katılmıştır. 10 Şubat 1957'de Kahire'de vefat ederek, oradaki Surp Minas adlı Ermeni Mezarlığına gömülmüştür.

Bedevyan, 1905-1910 yıllarında henüz talebe iken, nebat türlerine karşı büyük bir ilgi göstermiş ve yüzlerce çeşit bitki, çiçek ve tohumları toplayarak, onları tasnif etmiştir.

Ünlü botanist, ismini ebedîleştiren eseri üzerinde kırk yıl kadar çalışmıştır. 1100 sahifelik Lûgatinde, 3657 adet bitki ve çiçekler, herbirinin resmî ve sekiz lisanda, yani Lâtince, Arapça, Ermenice, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Türkçe isimleri ile birlikte tanıtılmaktadır. 456 sayfadan ibaret olan ikinci kısımda ise, yedi muhtelif renkli kâğıt üzerinde basılan, yedi dilde alfabetik sıra ile tasnif edilmiş bitki adları yer almaktadır. Şöyle ki, işbu fihristler sayesinde, sekiz dilde de aranılan bir nebat ismi, Latince aslından kolaylıkla birinci kısımda bulunabiliyor.

Müellif, işbu yapıtını hazırlamak için, yabancı ve Ermeni lisanlarında, botanikle ilgili altmışdan fazla eser ve kaynaktan istifade etmiştir. Lûgatı, neşredildiği sıralarda botanistler tarafından büyük ilgi ve takdir gördüğü gibi, bugün dahi ehemmiyetini kaybetmemiştir.

Bedevyan, "Hay Pusaşkharhı" (Ermeni Bitki Yöresi) adlı, Ermenice gayrı matbu bir eser de bırakmıştır.

KİTABİYAT

İNGİLİZ CASUSU LAVRENS, TÜRKLER VE ARAPLAR

Subhi El Umari, *Lavrens Kema Arafetehu* (Lawrence'i Nasıl Tanıdım?) (Beyrut, Dar al Nahar lilneşr, 1969) 247 sayfa.

Suphi El Umari 1898 yılında Şam'da doğmuş, Osmanlı Askerî Lisesi'nde okumuş, savaş dolayısıyla mezuniyetten önce subay rütbesiyle kıtaya çıkarılmış gençlerdendi. 1917 Eylülü'nde, bugünkü Ürdün'ün güneyinde, El Hisa mevkiinde bulunan Türk bölüğünün komutanının yaverliğine atanmıştır.

"Esas amacım savaşan Arap birliklerine katılmak olduğundan... 15 Eylül'de buradaki sabit nöbet merkezlerine gittim ve sığındım. Beni Şerif Abdülmuin karşıladı, Akaba'da Şerif Faysal'a tanıtıldım, mitralyöz bölüğü komutanı atandım" (s. 9-11).

Böylece 19 yaşında, Türk ordusu subayı iken Arap İhtilâli'ne katılan en genç subay ününü kazanan Suphi El Umari, Şam'ın ve daha sonra Haleb'in Türklerden alınışında rol oynamış, olayların doğrudan tanığı olmuştur. Şerif Hüseyin ve oğullarını, ve Lawrence'i ve diğer İngiliz subaylarını şahsen tanımış, gördükleri kadar dinlediklerini de birleştirerek bu kitabı ortaya koymuştur. Politikaya özel ilgi gösteren Suphi, Suriye Parlamentosu'na milletvekili seçilmiş, hatta Nâsır döneminde Suriye-Mısır birleşmesi olayları sırasında hapse bile atılmıştır.

Suphi El Umari'nin bir özelliği, çölde savaş sırasında çekilmiş resimlerinin "Lawrence'e aitmiş gibi bütün dünyaya yayılıp" İngiliz ajanına propaganda için kullanılan kişi olmasıdır.

Bildiğimiz kadarıyla, Umari'nin kitabı, Araplar içinde Lawrence'i şahsen tanımış olanlar arasında en son yazılan anı kitabıdır. Lawrence'in yayınlarına ve hakkında yapılan propagandalara karşı Arap görüşünü ve savunmasını içeren en kapsamlı kitap, Süleyman Musa tarafından 1965'te yazılmıştı. Bu kitap 1966 yılında *"T.E.Lawrence, An Arab view"* (Arap Görüşüyle Lawrence) adıyla Oxford University Press tarafından New York'ta yayınlanmıştır. Fransızcaya çevirisi de vardır. Umari, Süleyman Musa'nın kendisine de bilgi için bir hayli başvurduğunu yazıyor. 1968'de "Arap İhtilâli" yöneticilerinden Refik El Huri'nin Beyrut'un *Al Nahar* gazetesinin ekinde Lawrence'in içyüzünü açıkladığını belirtiyor. Bu duruma göre, Umari, kendi özel bilgileriyle, kendisinden önce yayınlanan bütün bilgileri de biraraya getiren bir kitap ortaya koymuştur.

240 sayfalık kitap, 37 bölümden oluşmaktadır. Savaş öncesinde Arap dünyasının durumu ve İngiliz çabalarından başlayıp, Arap Milliyetçilik hareketinin oluşumunu yansıtmaktadır. Akaba'dan önceki bölüm hakkında, Lawrence'in kitaplarında ileri sürdükleriyle kendi işittiklerini biraraya getirerek sentezlere varmaktadır. Akaba'dan sonra ise olayların içinde kendi gördüğü ve yaşadıklarıyla onun iddialarını karşılaştırarak 1922 yılına kadar olayları götürmektedir.

Biz bu yazımızda, Umari'nin görüşlerinin, Libya Lideri Kaddafi'nin 1 Eylül 1984 günü Genel Halk Kongresi Olağanüstü Toplantısı'nda yaptığı konuşmadaki *"Araplar Şerif Hüseyin liderliğinde Türkleri aldattılar* ve sömürgecilerin yanında yer alarak Osmanlı varlığını tasfiye ettiler, bu yüzden Türkler Araplardan koptular" şeklindeki değerlendirmesiyle, ne derece bağdaştığını belirtmeye çalışacağız.

Türk-Arap İlişkileri

Bu ilişkileri hangi çerçevede el almak gerektiği konusunda Araplar arasında varolan çelişkiye tüm ögeleriyle Umari' nin kitabında rastlıyoruz.

Önce İttihatçılara ve Cemal Paşa'ya klâsik yergi var:

"Müminler cennete zincirlerle sevkedilirler. Böylelikle Türkler Arapları savaşa, idam, açlık ve işkence ile sevketmişlerdir. Araplar Türklere karşı savaşa geçmek istememişlerdir. Araplar bağımsızlık ve Türklerden ayrılmayı düşünmemişlerdir. Sadece ülkeleri için ıslahat istemişlerdir. Türkler, Araplar ve diğer Osmanlı milletleri, ülkelerinin yabancı işgalinden korunmasını düşünüyorlardı. Asla yabancı idareyi düşünmemişlerdir. Bunlar özerklik ve sorumlulukların Osmanlı vatanının çeşitli evlâtlarına dağıtılmasını istemekte ve ülkenin hayrını, ilerlemesini ve korunmasını istiyorlardı. Savaş ilân edildi, Araplar isteklerinden vazgeçtiler. Anlaşmazlığı bertaraf ederek çabaların birleşmesi yoluna gittiler. Fakat Türkler savaşı bir fırsat sayarak Araplarla hesaplarını temizlemeye kalktılar. Kan dökücü (Seffah) Cemal Paşa'yı atadılar..." (S. 240 vs.)

4. Ordu Komutanı'nın idamları ve açlık sonucu Lübnan halkının üçte birinin ölmesine neden olduğunu ileri sürdükten sonra, devam eder:

"Tek Şerif Hüseyin savunma olanağını bulabilmiş ve milletinin evlâtlarını koruyabilmiştir. Türkleri bu can kıyımı siyasetinden vazgeçirmek için çabaladı, ama vazgeçmediler... Hicaz'da da açlık başladı, bütün yiyecek orduya gidiyordu... Hüseyin bu durumda iken İngiliz-

Suphi El Umari'nin kitabının kapağı. Sağda, Suphi El Umari'nin Halep'in Türklerden alınışından sonra çekilen, fakat Lawrens'e maledilip onun Hicaz'da çekilmiş resmi gibi bütün dünyaya yayılan ünlü fotoğrafı.

ler gelerek Arapların bütün zorluklarını çözmek önerisinde bulundular, şartları İngilizleri destekleyip Türkleri o diyardan uzaklaştırmaktı. Bunu yerine getirirlerse, Araplara bağımsızlık tanıyacaklarını, yiyecek, silâh, mal yardımı yapacaklarını bildirdiler. Bu koşullarda, Hüseyin zorunlukla Türklerden ayrılıp savaş yoluna başvurdu."

Umari'nin kendi savlarını yalanlayan görüşlere yine kendi kitabında rastlanmaktadır:

"Şerif Hüseyin ve Faysal milliyetçi imanı ve Arapların bağımsızlığı ve birliğine inançlarında kavi -çok sağlam- idiler" (s. 47 ve 51).

S. 46'da da, daha 1910'da Şerif Hüseyin'in bağımsızlık hazırlıklarına giriştiğini belirtmektedir. Ayrıca kitapta, bağımsızlık yanlısı derneklerden de hayli bahis vardır.

Irak, Suriye, Hicaz dışı Arapların Şerif Hüseyin'in eylemini onaylamadıklarının da bilincinde olarak *"Bunlar Türk yönetimini ve mezalimini bilmiyorlardı ve kendileri de onun için Avrupa sömürüsündeydiler"* demektedir (s. 47). Kısacası sömürüde olanlarla, kötü yönetimde olanlar farkını kabul etmek zorunda kalmaktadır.

Hicaz ve Suriye'deki savaş yılları ölümlerinin, bütün dünyayı da saran tifo, kolera ve İspanyol nezlesi salgınlarıyla, Mısır'dan buğday ihracına İngiltere'den uygulanan ambargo'nun sebep olduğunu belirtmesine rağmen, bunların hepsinden sadece Cemal Paşa'yı suçlu bulma yaklaşımı da şaşırtıcıdır. Asker olarak 8,5 milyon ölü ve 28,5 milyonu yaralı, sakat ve kayıp, sivil olarak da 13 milyonu ölü, diğerleri bilinemeyen 50 milyondan fazla bir zayiat hesaplanan Birinci Cihan Savaşı'nın içinden cımbızla suçlu aramak pek akılcı bir yöntem almasa gerek.

Bu sözler İttihatçılar ve Cemal Paşa'nın suçları olmadığı, onlardan hesap sorulamayacağı anlamını kuşkusuz taşımaz. Ancak soruların klâsik, kalıplaşmış yanlışlar tekrarlanarak sorulması, bilimsel değerlendirme çabalarına bir katkı sağlamamaktadır. Arap milliyetçilerinin Cemal Paşa İstanbul'u Ruslar'a vermesin diye ayaklandıkları savı, bu tür yaklaşımlardan biridir. Oysa *"Emperyalistlerarası bir savaşla İttihatçıların ne ilgisi vardı?"* sorusuyla başlansa, hem İttihatçıların, hem de Arap milliyetçilerinin durumu daha nesnel olarak belirmez mi?

Soruna İslam dünyası açısından hiç bakılmaması da bir eksiklik yaratıyor. Arap Milliyetçiliği ve Birliği ısrarla belirtilirken "Arap Hilâfeti" sorununun atlanması, İngiliz politikasının 1914'den 30-40 yıl önce başlattığı dönemin en önemli ögesinin unutulması anlamını taşıyor. Oysa, Lübnan ve Suriye Arapları için zor aşılır bir şartlanmadan kaynaklanan bu yaklaşım hariç, Umari'nin İngiliz politikasına bakışı, Osmanlılara bakışından çok daha nesnel. Hele Lawrence'in oynadığı iddia edilen role yönelik eleştiriler hayli gerçekçi.

Umari kitabının her sayfasında İngilizlerin Arapları aldattığını, Arap bağımsızlığı yolunda verdikleri sözlerin yalan olduğunu, Arap davasına ihanet ettiklerini ve Arapların verdikleri şeref sözünü istismar ettiklerini vurgulamaktadır. Kitap temelde bu hususu açıklamak için yazılmıştır. Bunu ısrarla belirtirken Umari özeleştiriden de geri kalmıyor. Bazıları şöyle:

Dünya çapında etkileri olacak bir girişime başlarken *"Hüseyin'in yanında dünya politikasını bilir akıl hocaları yoktu"* (s. 242).

"İngilizlerle anlaşma yaparken Araplar daha sonraki Filistin ve Yahudi oluşumlarını kestiremediler" (s. 48).

"Faysal'ın hatalarından biri, Lawrence'in bedeviler arasında serbestçe dolaşmasına izin vermesidir" (s. 243).

Lawrence'in Görevi Yalan Söylemekti!

Lawrence'e gelince, Arap bağımsızlığının kurtarıcısı değil, bu İngiliz politikasının uygulayıcısı sıfatıyla ele alınmakta ve yerilmektedir. Umari kendisinden önce Lawrence'i *hilekâr, cambaz, homoseksüel, yalancı* diye niteleyen Arap yazarlarına katıldığını (s. 11) açıklıyor. Arap Savaşı'nın sadece Lawrence'in eylemlerinden oluştuğu hakkındaki İngiliz propaganda mekanizmasının oyunlarını yalanlıyor ve *"Lawrence'in esas görevi yalan söylemek ve İngiliz çıkarlarına hizmet etmekti"* yargısına varıyor (s. 14). Bedevilerin arasına karışmakla gerçek milliyetçilerin savaşını saptırdığını belirtiyor (s. 243) ve ekliyor:

"Lawrence yazılarında Arapların her şeyi para etkisiyle yaptıklarını ileri sürmüştür ve kabul ettirmiştir. Oysa Lawrence'in işi savaşı İngilizlerin istediği şekilde yola koymak oldu. Bir yandan da, hem Faysal hem de Allenby'ye işleri kendisinin yürüttüğü görüşünü kabul ettirdi."

Lawrence'in yalanları konusunda Süleyman Musa'nın ve daha sonra *Sunday Times* araştırıcılarının (Haziran-Temmuz 1968) yayınları yeterince bilgi vermiş olduğundan ayrıntılarına girmeyeceğiz. Sadece tek bir "Deraa Gecesi" konusunda, Umari'nin başka yazarlarda bulunmayan yorumlarını aktaracağız.

20.11.1917 günü tek başına Deraa kasabasına giren ve amacının buradaki askeri birliklerle tren merkezi hakkında bilgi toplamak olduğunu söyleyen Lawrence durumundan şüphelenen askerler tarafından tutuklanmış ve bölge kumandanına götürülmüştür. Bütün dünya Deraa Ge-

cesi olayını sadece Lawrence'in iddialarından öğrenmiştir. Olayın tek bir tanığı yoktur. İddiaya göre, Hacı Muhittin Bey ona cinsel ilişki önerisinde bulunmuş, red edince, askerlerin önünde iskence yapmış, kamçılatmış ve zorla tecavüz de etmiştir.

İddiayı Süleyman Musa, "insanüstü bir yaratığın bile dayanamayacağı nitelikte" bulduğu gerekçesiyle ciddi saymamıştır. Deraa'dan önceki savaş sırasında aldığı yaraları geçmeden Lawrence'in dört gün sıkı bir çöl yolculuğuyla Deraa'ya varmış, bütün bir gece bütün vücudu kan içinde kalacak şekilde kırbaçlanmış, sonra tek başına yollara düşüp dört günde deve sırtında 650 kilometreyi aşıp Akabe'ye varmış ve hiçbir şey olmamış gibi savaşa devam etmiş olmasını akıl dışı saymıştır. Bey hakkında yaptırdığı araştırmanın da onun bu tür ilişkilerden uzak bir kişi olduğunu ortaya koyduğunu kaydetmiş ve bunların ancak Lawrence'in hayalinden çıkmış olabileceğini belirtmiştir (s. 147-150).

Süleyman Musa'nın kitabının Fransızca çevirisine önsöz yazan Vincent Monteil de iddiayı kabule yanaşmaz ve Lawrence'teki homoseksüel ve mazoşist eğilimleri vurgular.

Sunday Times araştırıcıları daha da ileri gitmiş ve Bey'in ailesiyle hatta düşmanlarıyla temas etmiş ve o döneme ait hatıra defterini incelemişlerdir. Pek çok tanığın da belirttiği gibi Bey'in aksine son derece "çapkın olduğu" saptanmış ve anılarında da Lawrence'e en ufak bir atfa raslanmamıştır.

Ordu Disiplini Sorunu

Umari konu üzerinde şunları belirtiyor: *"Deraa öyküsüne gelince bu Lawrence'in kitabında bahsettiği en garip öyküdür. Yalan ve hayal olduğu pek açıktır."*

Türk askerî okulu eğitimi ve terbiyesiyle yetiştirilmiş olmanın bilinciyle şöyle bir soruyla iddiayı karşılamaktadır:

"Askerî disiplini ve nizamıyla ve ahlâkî açıdan ünlü Türk ordusunda böyle bir şey olması mümkün müdür?" (s. 160).

"Evvelkilerden de büyük yalan" (s. 162), *"Binbir gece masalı uydurma arzusundan doğan öykü"* (s. 164) dedikten sonra Bey'in cinsel arzularını erlerin önünde açıkladığı iddialarına karşılık *"bir subayın bütün bunları çavuş ve askerlerin önünde yapması mümkün olabilir mi?"* diye tekrar soruyor (s. 165). Ve yerel bazı özellikleri vurgulayarak Lawrence'in kendini yerli bir Arap diye yutturmasının olanaksızlığına işaret ediyor:

"Mekke bölgesi elbiseleri ile Amman bölgesi elbiseleri farklıdır; iki bölgede lehçe farklıdır, bunlara ve rengine rağmen Lawrence'in tanınmamış olması olanaksızdır. Basit giysilerine karşılık üzerinde Faysal'ın som altın hediye hançeri yakalanmıştır ve bundan kimse şüphelenmemiştir ve kaçmasına adeta göz yumulmuştur. Bunlar inanılır gibi değildir."

Umari'nin Lawrence'e yönelttiği en büyük eleştiriler, tüm Arap İhtilâli'ni tek başına onun yaptığı iddialarıdır. *"Çölün Napoleon'u", "tek kılıçla tarihi değiştiren adam"* gibi abartmalara karşılık, Arap İhtilâli'nin Lawrence gelince değil, Türk ordusundan ayrılan Arap asıllı subaylar Şerif Hüseyin ve oğullarıyla birleşince gerçek bir savaş niteliği kazandığını belirtir (s. 54). O ana kadar sadece silâhlı bir ayaklanma sayılabileceğini vurguladıktan sonra subayların katılmasının etkisini şöyle özetler (s. 55):

— Sadece aşiretlerin (bedevilerin) ayaklanması istenen sonucu sağlayamazdı.

— Yerel bir ayaklanma böylece ulusal Arap Savaşı'na dönüştü.

— Irak, Suriye ve Hicaz'ın tek amaçlı bir eylem altında birleşmesini sağladı.

— Türklere eylemin ne derece ciddi olduğunu kabul ettirdi.

Umari, Şerif Hüseyin ve oğullarının Peygamber ailesine bağlantıları nedeniyle prestij sağladıkları ve bilinçli bir Arap milliyetçilik eyleminin, Arap asıllı subaylardan geldiği kanısındadır. Bu bilincin kökenleri arasında kuşkusuz, 1915-1916 yılı Suriyesi'nden çok daha gerilere gitmek, dolayısıyla sadece İttihatçılara ya da Jöntürk'lere suç yöneltmekten başka sebepler aramak gerekecektir.

Orhan KOLOĞLU

BEZMİ NUSRET KAYGUSUZ'UN HÂTIRALARI

Bezmi Nusret Kaygusuz,
Bir Roman Gibi,
İhsan Gümüşayak Matbaası,
İzmir, 1955.

Bezmi Nusret Kaygusuz anılarına onbeş yaşında iken devam ettiği İzmir İdadisi dördüncü sınıfından itibaren (1905) başlıyor. Kendisi 1890 yılında Girit Adası'nda doğmuş.

Anılar başlıca şu sekiz bölümden oluşuyor:

1. İstibdat Devrinde (s.5-30)
2. Meşrutiyet Devrinde (s.33-52)
3. Demokrasi Yolunda (s.55-104)
4. Aralık Faslı (s.107-128)
5. Maarifte (s.131-152)
6. Millî Mücadelede (s.155-214)
7. Ticarette (s.217-246)
8. Maliyede (s.249-268)

Bezmi Nusret anılarına, gençlik yıllarında özellikle İzmir'de yayınlanan ve kendisinin de takip ettiği edebî yayınlar hakkında bilgi vermekle girişiyor. O dönemde İzmir'in mahallî basın ve yayın organları, matbaaları, edebiyat akımları ve edebî şahsiyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermesi bakımından, anlatılanların özellikle basın ve edebiyat tarihçilerinin işine yarayabileceğini belirtelim (s.5-52).

Yaz tatilini geçirmek üzere gittiği Girit'te buraya serbestçe giren Avrupa kaynaklı Jön Türk yayınlarını nasıl izlediğini anlatan Bezmi Nusret, kendisinin Jön Türklerin iç kavgalarında Ahmet Rıza'ya karşı Prens Sabahattin'in yanında yeraldığını açıklamaktadır. Şöyle yazıyor: "Hayalen Arabisan'a, Irak'a, Suriye'ye, Trablusgarb'a, Arnavutluk'a birer Osmanlı Prensi gönderiyordum. Sonra İngiliz camiası gibi bir imparatorluk kuruyordum." (s.15-16).

1905'te üç kafadar arkadaş -modaya uyarak- Avrupa'ya kaçmaya karar verirler. Ne var ki, diğer iki arkadaşı Bezmi Nusret'i kandırırlar ve onun parasını da alarak, ama ona haber vermeden kaçarlar. Bunun üzerine Bezmi Nusret İzmir İdadisi'ni bitirmeden İstanbul'a gider ve orada zar zor Ticaret Mektebi'ne girer. Ancak İzmir'de oturmaya da devam eder. İzmir'de gazetecilik ve yayın hayatına katılır; değişik yazıları yayınlanır; hatta İstanbul'da dergi de çıkarır. Bu arada pek merakını çekmeyen Ticaret Mektebi'nden de bir süre sonra ayrılır ve Hukuk'a girer.

Bu sırada (1910) "Demokrat Fırkası" ile ilgilenir. Kendi ifadesi ile, "Ve çölde Demokrasi'yi arayıp bulmaya çalıştım." (s.52).

Bezmi Nusret hatıralarının bu bölümünde ("Demokrasi Yolunda") II. Meşrutiyet sonrasındaki siyasal hayatı tasvir etmekte ve yeri geldikçe de dönemin siyasal örgütleri ("Fedakâran-ı Millet Cemiyeti" ve "Ahrar Fırkası") hakkında bilgi vermektedir. Ancak asıl geniş bilgi tabiî "Demokrat Fırkası"na (DF) ilişkindir: DF, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından- İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ve Fuat Şükrü tarafından 1909'da kuruldu ve "yeni fırkanın dahili nizamnamesi ile siyasî programı Doktor İbrahim Temo tarafından kaleme alındı." (s.59). Kitapta DF'nin siyasî programının bir özeti verilmekte, bazı eksik noktalarının da zamanla tamamlandığı belirtilmektedir.

"Bu program, şimdiki görüşle kısa ve noksan sayılır. Fakat yazıldığı zamanı nazar-ı itibare alırsak, daha fazlası beklenemez. Bir defa saltanat fiilen mevcuttur. Saniyen devlet muhtelif unsurlara istinad etmektedir. Her şeyden evvel bu iki mühim noktayı esas tutmak lâzımdır. Demokrat ismini taşıyan bir fırka din ve ırk farklarını gözetmemek, bütün vatandaşları müsavi görmek mecburiyetindedir. Binaenaleyh memlekette tatbik edilebilecek demokrasi rejimi ancak İngiltere'deki sisteme müşabih (benzer) olabilir.

Mezkûr programa göre âmme hâkimiyeti parlamentarizm usulüyle memleket-

te teessüs edecek ve bunu da umumî ve bir dereceli seçim temin eyleyecektir. Hükümdarın elinde âlet olan Âyan Meclisi lağvedilecektir. Anasır arasındaki muhalefetlerin izalesine, Osmanlılık mefkûresinin kuvvetlenmesine, her vatandaşın diğerini sevmesine çalışılacaktır..." (s.59-60).

16 Mart 1909'dan beri faaliyette bulunan DF, 24 Kanunusânî 1909'da resmen kurulmuştur (Fırkanın resmî başvuru yazısı belge olarak mevcuttur - s.60). Öte yandan, "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti", yayın organı *Volkan*, Said-i Kürdî ile "Mutedil Hürriyetperveran Fırkası" ve "Ahali Fırkası" hakkında bilgilerin yanında (s.62-65); dönemin önemli siyasal gelişmelerine de değinilmiştir. 31 Mart Ayaklanması'nın yarattığı siyasal sonuçlar, DF'nin etkinliğinin ve faaliyetlerinin azalmasına neden olacaktır (s.64).

DF 1910 yılının mayıs ayından itibaren *Türkiye* isminde bir gazete çıkarmaya başlar (s.65-66). Meclis-i Mebusan'da Fırka'ya üye ancak bir tek mebus vardır (s.66). (Kaygusuz, diğer yandan, "Osmanlı Sosyalist Fırkası" hakkında verdiği bilgilerle, Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabında konu ile ilgili bilgilerde bazı düzeltmeler yapmaktadır (s.77-78).

DF ile İttihatçılar arasında aradan kısa zaman geçtikten sonra büyük bir kavga başlar: Her muhalif fırka gibi DF de İttihatçıların çeşitli baskılarına maruz kalır. Fırkanın yayın organı *Türkiye Selamet-i Umumiye* ve *Hâkimiyet-i Milliye* sıra ile kapatılır (s.70-74); DF'nın şubelerini açanlar tutuklanır ve hapse atılırlar. Yayın organlarının sorumluları da aynı âkibete uğrarlar. Oysa DF diğer ittihatçı düşmanı muhalif fırkalarının yanında bayağı ılımlıdır.

Baskılar karşısında daha fazla dayanamayan DF, 30 Kanunusânî 1910'da İbrahim Temo'nun kararı ile faaliyetine son verir. Bu sırada İzmir'de bulunan Bezmi Nusret, karar üzerine yeniden İstanbul'a gelir ve fırkanın yeniden canlandırılmasını temin etmek için girişimlerde bulunur. 21 Nisan 1911'de fırkanın yeniden vücut bulması için bir toplantı yapılır ve fırkanın yeni yöneticileri seçilir (s.87). Bu kez Bezmi Nusret fırkanın murahhas-ı mesul ve kâtib-i umumisi olur. Ertesi gün fırkanın ikinci kez kurulduğu Dahiliye Nezareti'ne bildirilir. Ancak bu kez fırkanın bir yayın organı olmayacaktır. Bezmi Nusret, fırkanın ikinci faaliyet dönemini şöyle değerlendirmektedir:

"İkinci devrenin başlıca muvaffakiyeti birinci devrenin mağdurlarını kurtarmaya muvaffak olmasıdır. Buna mukabil, ikinci devrenin en büyük kusuru da, âzânın çoğaltılması için çalışılmamasıdır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, bu hususta çok kabahatliyiz. Gayemiz çokluktan ziyade, az, fakat temiz arkadaşlara mâlik olmaktı. (..) Ondan maada, bizim fırka meslekî bir parti idi. Plânımızda muhalefetten ziyade demokrasiye önem verilmişti. İlmî bir siyasetin takibi muhalefeti ikinci bir dereceye bırakıyordu. O sebeple de İttihad'ın muhaliflerini bir türlü saramadık, içimize alamadık. Ve tatmin edemedik" (s.92).

Meşrutiyette

Ticarette

"Hürriyet ve İtilâf Fırkası"nın kurulması ile bütün diğer muhalif fırkalar bu örgüte katılırlar; 22 Teşrinievvel 1911'de DF de son toplantısını yapar ve Bezmi Nusret'in muhalefet etmesine karşın, çoğunluk yeni kurulan fırkaya katılmaya karar verir. Bezmi Nusret karara katılmaz ve "tamamile hür ve müstakil" kalır (s.95). Tavrını 1912 yılında kaleme aldığı ve sonra da yayınladığı *Fırkalar ve Ben* isimli bir kitapçık ile belli eder (Kitapta bu küçük kitapçık bütün olarak ve belge biçiminde sunulmuştur. -s.98-104). Bundan sonra da fırkanın önde gelen yöneticilerinin ve kişilerinin bundan sonraki hayat hikâyelerine yer verilmektedir (s.91-98).

Bezmi Nusret için fırkacılık faslı kapanır. Kendisini yeniden derslerine verir ve sonunda 1913'de Hukuk'u bitirir. İzmir'e döner; burada uzun zamandır yaşadığı büyük aşk büyük bir hayal kırıklığı ile sona erer, ancak birbiri ardından yeni aşklar filizlenmekte de gecikmeyecektir (s.114- 115). İzmir'in sosyal hayatı hakkında yazdıkları ilginçtir:

"İzmir eskisinden daha sönük idi. Yahut ki bana öyle görünüyordu. İçtimaî hiçbir inkişâf olmamış, bilâkis ortalığı derin bir hüzün ve melâl kaplamıştı. Sabahtan akşama kadar günlük meşgaleler arasında dolaşmak ve geceleyin sigara ve nargile kokularile dolu kahvehanelerde oturmak.. İzmir'de geçirilen hayat bundan ibaretti. Müslümanların yaşayışı o kadar yeknesak idi ki, başka bir muhite alışanlar için bu hayata tahammül etmek müşkildü.

Koca şehirde bir tiyatro yoktu. Bir konser verildiği veya edebî bir müsamere yapıldığı vâki değildi (...) Müslümanlarla Hıristiyanları ayıran hatt-ı fasıl üzerinde oturanlar mesafenin nispeten azlığından istifade ederek bazı geceler İzmir'in en maruf semti olan Kordon'a giderlerdi. Kordon'da fazla görülen şeyler, uzun bir sahil, onun çevresinde sıralanan Kramer, Posidon, Klonaridis, Kafekorso ve emsali gazinolarla sinemaların elektrik ziyaları ve gezintiye çıkan Rum dilberleri idi. Vapur ile İzmir'den geçen bir yolcu bu mebzul elektrik ışıklarını karşıdan görünce, burada refah ve saadetin kaynaştığını zannederdi. Heyhat ki, o refah ve saadet yalnız Hıristiyanlara münhasırdı. Onlar aralarında hususi müsamereler tertip ederlerdi. Onların edebi içtimâgâhları, hatta avcılığa ait klüpleri bile vardı. Evleri ekseriyetle havagazı ile tenvir olunurdu. Bizim evlerde beş numaralı lâmbalar yanar, ışıktan ziyâde, etrafa pis pis petrol kokuları saçardı" (s.115).

1. Dünya Savaşı'na "bedel-i nakdî" vererek katılmaktan kurtulur. Bir işe girmek ister. İzmir-Bornova nahiye müdürlüğüne talip olur. Fakat İzmir Valisi Rahmi Bey kendisinin İtilâfçı olduğu düşüncesi ile talebini geri çevirir. Alman İdadisi'nde muallimlik yapar ve yine bu sırada -ailesinin karşı çıkmasına karşın- Baise Hanım ile evlenir (s.107-128). Bu sırada İzmir'de yayın hayatı ile de ilgilenir, değişik gazete ve dergilerde yazılar yazar.

Günün birinde yakın bir arkadaşının yardımı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Kâtib-i Mesulü Celâl (Bayar) Bey ile görüşür ve Celâl Bey'in İzmir Valisi Rahmi Bey'e tavsiyesi üzerine Bezmi Nusret Maarif Müdürlüğü'nde bir memuriyete atanır, aynı zamanda da muallimlik yapmaya devam eder (s.131-150). Savaş yıllarının sonunda, Mütareke'nin başlangıcında İzmir'de Maarif Müdürlüğü'

nde değişik görevlerde bulunur; ancak Mütarekeden sonra İttihatçı yöneticiler Bezmi Nusret'in memuriyet kadrosunu lağvederler ve kendisi İttihatçı olmadığından açıkta, işsiz kalır (s.154). Bunun üzerine yeniden İstanbul'a gider. Amacı Dahiliye Nâzırlığı'nda bir kaymakamlık görevi alabilmektir; ne var ki, Dahiliye Vekili Cemal Bey -henüz İttihatçılar yönetimden tamamen ayrılmadıkları için- talebi geri çevirir. 1919'da Damat Ferit Paşa kabinesi kurulduğunda, nâzır olan Mehmet Ali Bey'e başka nâzırlardan da tavsiye alarak müracaat eder, sonunda Alaşehir kazası kaymakamlığına tâyin olunur (1919). İzmir üzerinden Alaşehir'e gelir (s.155-160).

Bezmi Nusret işgal öncesi İzmir'i pek güzel anlatmaktadır (s.158-160). Görev yapacağı Alaşehir'deki hükûmet mekanizmasının dökülmekte olan halini de (s.160-162), işgal şaşkınlığını da (s.161-167), Alaşehir'in işgal öncesi ruh fırtınalarını da ve işgale karşı mukavemet girişimlerini de (s.168-169), ilk Kuva-yı Milliye teşkilini de aynı heyecanlı dille anlatıyor (s. 171-175). Çerkes Ethem ile ilgili gözlemleri de ilginçtir (s.184-187), yine Alaşehir Kongresi (s.189-190), Çerkes Ethem'in Alaşehir baskını (s.192-193) ilk elden gözlemlerle açıklanmaktadır. Bu sırada, Kaygusuz Alaşehir Kaymakamı iken, Ankara'da toplanacak olan TBMM'ye mebus seçilmek yolunda aldığı bir öneriyi de reddeder (s.201-202).

Bezmi Nusret, yeni görevinde, bir yandan Fransız komutanını, bir yandan İngilizleri, bir yandan Rum azınlık temsilcilerini, bir yandan bağlı bulunduğu İstanbul Hükûmetini ve bir yandan da -elin den geldiğince yardımcı olmaya çalıştığı- Kuva-yı Milliye ve Ankara Hükümeti'ni ve Çerkes Ethem ve Demirci Efe gibi mahallî çeteleri idare etmek zorunda kalmıştır:

"Her tarafı kollamak ve kudretim nisbetinde her şeyi tapajsız ve gürültüsüz millî âmâle imâle edebilmek.. İşte benim o zamanki prensibim.. Bu siyasetin iki yüzlülük sayılması da mümkündür. Nitekim Allah'ın budala bir mahlûku günün birinde beni iki yüzlülükle tavsif ve itham etmekten çekinmemiştir. Halbuki ben bizzat itiraf ederim ki, o sırada iki değil, beş on türlü yüzüm ve siyasetim vardı. Yalnız kalbim birdi. O da ancak memleket için çarpardı. Düşünmelidir ki, o zamanda beni arkalayacak hangi kuvvet ve kudret mevcuttu? İstanbul Hükümeti bir irade ile azil edebilir, Heyet-i Temsiliye küçük bir hata veya isnat üzerine kovalayabilir, Çerkes Ethem, Demirci Efe öldürülebilir ve nihayet Fransız ve İngilizler her türlü müşkilâtı çıkarabilirdi. Onun için daima tetikte bulunmak ve basiretkârane hareket etmek lâzımdı." (s.195).

22 Mayıs 1920'de Alaşehir'e -daha sonra Ankara Hükûmeti'nde Dahiliye Vekili olacak olan- Câmi Bey ile bir arkadaşı gelirler. Ama Bezmi Nusret onlarla ilgilenmez. Onlar da kazada birkaç gün kalırlar ve sonra dönerler, fakat bu ilgisizlik tabiî hoş karşılanmaz ve Bezmi Nusret'in Kuva-yı Milliye lehinde olan bir başka yönetici ile değiştirilmesi önerilir (s.204-206).

24.6.1920'de Alaşehir de Yunan işgaline uğrar (s.208). Tabiî bir göç de başlar. Bezmi Nusret de kazadan ayrılır, Uşak'a binbir güçlükle varır, oradan Afyon'a geçer. 2 Temmuz'da İstanbul Hükümeti'ne ve Dahiliye Nezareti'ne başvurur. İşgale ilişkin raporunu yollar, 5 Temmuz'da yeni bir görev talep eder, ama hiçbir cevap alamaz (s.211). 14 Temmuz'da Antalya'ya gider (s.212). Buradan da Dahiliye Nezareti'ne başvurur, ama yine bir karşılık alamaz. Parasız da kalmıştır. Üstelik burada hastalanır. Ankara Hükümeti'ne başvurur:

"Anadolu gazetesi sahibi eski arkadaşım Haydar Rüştü ile bir odada yatıyorduk. Benim bu kadar zahmet çektiğimi gördükçe, 'Sen İzmir'e ailenin yanına git. Burada öleceksin. Dahiliye Vekâletinden hayır bekleme. Değil mi ki, Câmi Bey Dahiliye Vekilidir. Seni hiç bir tarafa tâyin etmez. Bir defa kazana gelmiş. Hoşgeldin bile dememişsin. Sonra bu adam eski bir İttihatçıdır. Seni muhalif, yani hain-i vatan tanıyor. Daha ne istiyorsun ve ne bekliyorsun?' demekte idi. Ben, memleketin şu felâketli günlerinde hâlâ İttihatçılık, muhaliflik gibi boş şeylerin düşünüleceğine, eski infial ve husumetlerin aklımıza ve hislerimize hâkim olacağına ihtimal vermiyordum. Meğerse rahmetli Haydar Rüştü'nün söyledikleri çok doğru imiş. (...) Ne garip bir tecellidir ki, işgal üzerine dahile çekildiğimden dolayı 15 Ağustos 336'da Vahideddin'in iradesiyle azil olunduğumu İstanbul gazeteleri yazıyordu. Ona mukabil millî hükümet, beni himaye etmekten sarf-ı nazar, müracaatlarıma cevap bile vermiyordu. Şu hale göre, biz ne İsa Peygamberi memnun edebilmişiz, ne de Hazreti Muhammed'i..." (s. 212-213) Ve sonunda 7 Eylül'de İzmir'e dönmeye karar verir.

Hasta olarak işgal altındaki İzmir'e gelir (s. 217). Babaevinde tedavi olur, dinlenir. Bu arada karısını yitirir. Bektaşi olur (Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* romanını eleştiren bir risaleyi 1922 yılında yazar ve yayınlar). Nişanlanır. Millî mücadele yıllarını İzmir'de babaevinde geçirir. İzmir'in kurtuluşundan sonra yine İzmir'de Maliye Vekâleti'nde küçük bir memuriyete girer (s. 229). 1923'te ikinci kez evlenir. Âşâr vergisinin kaldırılması üzerine, söz konusu işle görevli olduğundan memuriyet kadrosu lağvedilir. 1925'te zorunlu olarak memuriyetten ayrılır. Aynı yıl bir görev almak için yeniden Dahiliye Vekâleti'ne başvurur. Alaşehir Kaymakamlığı'na ilişkin rapor istenir, ancak aleyhte rapor verilir. Çünkü raporu veren, Câmi Bey ile o zaman Alaşehir'e gelen Müştak Lütfi Bey' dir ve o sırada Manisa Valisidir. (s. 231).

Rapor üzerine Dahiliye Vekili Cemil Bey 1925'te konu ile ilgili olarak bir soruşturma açtırırsa da, aradan bir yıldan fazla bir süre geçmesine karşın, bir sonuç alınamaz (s. 231-232). 1926'da Bezmi Nusret işi takip etmek üzere Ankara'ya gelir. Tanıdıkları aracılığı ile sonunda evrakını bulur. Tam işler yoluna girerken, 26 Mayıs 1926'ta Millî Mücadeleye katılmayan memurlar hakkında yasa mecliste kabul edilir (s. 233). Artık sorunun çözümü "Heyet-i Mahsusa"ya kalmıştır ("Heyet-i Mahsusa"lar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, "Hey'et-i Mahsusa'lar (1923-1938), Cumhuriyete Geçişte Osmanlı Asker ve Sivil Bürokrasisinin Ayaklanması", *Armağan, Kânun-u Esasî'nin 100. Yılı*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1978, s. 308-329). 15.6.1926'da evrak Heyet-i Mahsusa Başkanı'na verilir.

"12 Temmuz 926'da Heyet-i Mahsusa' dan beni çağırdılar. Gittim. Heyet, Vilâyet konağında şu zevatın huzuru ilç teşekkül etmişti: Reis Ankara Valisi Âtıf Bey, âzalar: Süreyya, Nafia vekâleti memurin müdürü Şevket, Sıhhıye vekâleti memurlar müdürü doktor Fuat Kemal, Adliye Vekâleti zat işleri baş muavini Kasım, Baytar umum müfettişi Âdil Beyler. Lisanından Karadeniz uşağı olduğu anlaşılan Atıf Bey tek bir sual sordu: "İzmir'e gidecek yerde, ne için Ankara'ya gelmediniz?" Şu cevabı verdim: 'Çünkü işgal üzerine vazifem bitmişti. Param yoktu. Sıhhatim bozuktu. İzmir'de bana bakacak anam, babam, ailem vardı. Bunlar herhangi yerde olsaydı oraya gidecektim. Ankara'ya gelip de ne yapacaktım? Afyon'dan, Antalya'dan beş altı defa Dahiliye Vekâletine müracaat ettim. Memuriyet aradım. Cevap veren olmadı. Ankara'ya şahsen gelişimin ayrı bir tesiri olacağını aklım almadı.' Başka bir şey sorulmadı. Zabıt da tutulmadı. İşi pek de ciddi bulmadım. Oradan ayrılınca, Ulus Matbaasında Hakkı Tarık'a mülâki oldum. Hadiseyi olduğu gibi anlattım. Hakkı Tarık, telefonu açtı. Heyetin hakkımdaki intibaını Âtıf Bey'den sordu. Müsbet olduğu şeklinde cevap aldı. Müsterihane otele döndüm." (s. 234)

Ve karar açıklanır: "Esbak Alaşehir Kaymakamı Bezmi Nusret Bey'in vazifede iken istifası kabul edilmeksizin Yunan işgalinde bulunan İzmir'e gitmesi hasebile kanunun üçüncü maddesi mucibince bir daha devlet hizmetinde kullanılmamasına 24 Temmuz 926 tarihinde müttefikan karar verildi." (s. 235)

Kaygusuz yıllar sonra İsmet Paşa hakkında şöyle yazmaktan kendini alamamış: "İşte İsmet Paşa'nın marifetleri... Senelerce takip ettiği dahilî siyasetin hülâsası: Kendisine mümaşat etmiyen, muhalefet yapabilmek kudretine malik bulunan va-

tandaşları ezmek için sebepler ihdas etmek, memleket içinde daima korku yaratmak ve ortalığı sindirmek... Buna istibdat, yapana da müstebit derler. Bunların başka isim ve mânâsı yoktur." (s. 235)

İzmir'e eli boş döner ve babasının verdiği sermaye ile Urla'da ticarete başlar. Önceleri işler iyi de gider. Nihayet bir gün, "Birinci Teşrin 929 sonlarına doğru, zulmün ve haksızlığın birer nümunesi olan Heyet-i Mahsusa kararlarını tetkik etmek üzre, Ankara'da 'Âli Karar Heyeti' namiyle bir komisyonun teşekkülü hakkında bir kanun neşrolundu." (s. 238) Tabiî Bezmi Nusret de aleyhindeki kararın düzeltilmesini sağlamak üzere girişimde bulunur. Devlet Şûrâsı Başkanı Süleyman Emin Paşa, Âli Heyet'in başkanıdır. "24 İkinci Teşrin 929'da Süleyman Emin Paşa'dan bir telgraf aldım. Heyetin 23 ikinci teşrin 929 tarihli içtimaında heyeti mahsusa kararının ref ve iptal edildiği ve coşkun bir samimiyet ile kendisinin beni tebrik eylediği bildiriliyordu." (s. 239). (T.C. Âli Karar Heyeti'nin konu ile ilgili karar metni kitapta belge olarak verilmiştir -s. 240-243).

1933 yılında baba-oğul ticarette iflâs ederler. Kaygusuz yeniden memuriyete girmenin yollarını arar, memuriyete girmesi için zar zor Cumhuriyet Halk Partisi'nden de izin alınır (s. 249). Sonunda 18.7.1934'te Maliye Vekâleti'nde memur olarak göreve başlar (s. 249). Bir ara Ankara'da da görev yapar, sonra yine İzmir'e döner. Kaygusuz, 14.7.1954 tarihinde emekli olur.

Hâtıralar şu satırla son buluyor:

"Bir romanı andıran hayatım, ibret verici bir roman gibi de okunmak zevkini verirse, o da bir hizmet etmiş olur." (s. 268).

Ancak Bezmi Nusret'in anılarını kanımca asıl ilginç kılan nokta, II. Meşrutiyet, Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarının anlatıldığı kısımlardır. Bu bölümlerde özellikle siyasal kadroların taşıdığı süreklilik gözler önüne serilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, bütün bu dönemlerin içiçe geçmiş ve birbirini tamamlayan bir tarihsel sürecin halkaları olduğunun ve nihayet aralarında hiçbir yönden ve hiçbir biçimde bir tarihsel kopukluk olamayacağının önemli bir göstergesidir, Bezmi Nusret'in anıları...

Cemil KOÇAK

FRANSIZCA-TÜRKÇE İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ DEVRE SÖZLÜKLER

(Hançeri ve Şemseddin Sâmi) Sözlükleri

Geçen yazımızda Fransızca sözlüklerin ilk üçünü tanıtmıştık. Aslında ilk devreye ait sayılması gereken Hançeri sözlüğünü, diğerlerinden 9 yıl sonra yayınlandığı için, ikinci nesil sözlüklerin ilki de sayabiliriz. Şemseddin Sami Bey'in *Kamus-ı Fransevî*'si ise, Osmanlı devrinin son ve en iyi Fransızca- Türkçe sözlüğüdür. Hançeri sözlüğü 1840'da Moskova'da yayınlanmış. Önceki ilk üç sözlükte olduğu gibi önsözünde özellikle İstanbul Türkçesi'nin methiyesi yapılıyor. Batılılar tarafından hazırlanan ilk sözlüklerin bir özelliği de bu.

Daha sonraki üçüncü devre sözlükleri bunun aksine, Türkçenin önemini belirtmeden Fransızca öğrenmenin gereğinden bahsederek işe girişiyorlar.

Hançeri Sözlüğünün Önsözü (Fransızca) .

"Doğu ülkeleriyle ticaret ve diplomasi alanında çevirmenlere yol göstermek ve yardımcı olmak amacıyla hazırlanmış ve en fazla ihtiyaç duyulan kitapların başında Türkçe Sözlük gelmektedir.

Bütün diğer dillerde olduğu gibi, Türk dili de bir dizi değişim geçirmiştir. Bu değişiklikler, zaman etkisiyle ve diğer milletlerle olan ilişkilerin etkisiyle Türkçeye girmişlerdir. Bu milletin başlangıçta (Asya'daki) beşiğinde sınırla olan ufku, zamanla Arap-Fars etkileri ile genişlemiş, Araplardan kelime zenginliği, Farsçadan da zarafet ve tatlılık kazanmıştır. Bu etkilere rağmen, Türk yazı ve konuşma dili, Osmanlı hanedanı güçlendikten biraz daha sonraları yerleşmeye ve sağlamlaşmaya başlamıştır.

Bu sözümüze tamık olarak, Âli tarihi, Naima tarihi, Hoca (Sadettin) tarihi gibi tarihlerin değerli olmakla beraber, 17'inci asır eserlerinin üslûp seviyesine ulaşamamalarını gösterebiliriz. Ancak 17'inci yüzyıldan itibaren Türkçe durulmuş ve günümüz edebiyat eserlerinde veya Babiâli'den çıkan resmî belgelerde rastladığımız güzellik ve belâgate ulaşmıştır.

Türk hükümetinin diplomatik işlerini yürüten Rum memurların da yeni kavramlara karşılık bulma işinde, küçümsenmiyecek katkıları olmuştur.

Bu sözlerimizden, herhangi bir Türkçe sözlüğün çevirmenlere faydalı olması için Arapça-Farsça-Türkçe karşılıklar ihtiva etmesi ve Babıâli üslûbundaki zarafete uygun örnekler vermesi sonucu çıkmaktadır. Muhtelif kelimelerin cümle içindeki yaklaşma ve birleşmelerinden doğacak uyum ve anlam bakımından da nüans farkları örnekler verilerek sözlükte yeralmalıdır.

Yazarın kamuya sunduğu bu sözlükte, temel olarak Fransız Akademisi sözlüğünün 1798 baskısı alınmıştır.

Edebiyatçılara olduğu kadar tüccarlara da faydalı olmak gayesiyle sanat ve teknik terimleriyle sözlüğümüzü zenginleştirmeye çalıştık... İyi bir sözlükte bulunması gereken bu şartlar, şimdiye kadar bu alanda yayınlanmış hiçbir sözlükte bulunmamaktadır. Daha önceki Fransızca-Türkçe sözlüklerin bazı sayfaları ile elinizdeki sözlüğü şöylece bir karşılaştırmakla aradaki büyük fark görülecektir."

Hançeri'nin (Prens Aleksandr Hançeri) önsözünü biraz kısaltarak yukarıya aldık. Bu sözlüğün Fransızca-Arapça-Farsça-Türkçe sözlük adını taşımasına rağmen sadece Türkçenin gözönüne alındığını, diğer dillerin Türkçeye girmiş olmaları sebebiyle zorunlu olarak sözlüğe alındığını belirten Hançeri, kendinden önceki 3 sözlüğün yazarlarından farklı olarak daha çok Meninski'ye yakın bir anlayışı benimsemiş. Bu anlayışın, yarım yüzyıl sonraki büyük sözlük yazarımız Şemseddin Sami tarafından benimsenmediğini belirterek, Şemseddin Sami (Fraşeri) sözlüğüne geçelim. Sözlüğün kapağında *Dictionnaire Français-Turc* ve *Resimli Kamus-ı Fransevî* yazıyor. Elimizdeki 4'üncü baskı, Babıâli caddesi no 7'de, Mihran matbaasında yapılmış. Şemseddin Sami Bey'in "ifade-i meram"ından sonra, kitapta ayrıca Mihran Efendi'nin editör olarak "birkaç söz"ü var. Şemseddin Sami Bey'in önsözünü de kısaltarak ve sadeleştirerek aşağıya alıyoruz.

İfade-i Meram

"Bugün, medeniyetin akıllara hayret bahşeden faydalı eserleri en fazla üç kavimde kendini göstermektedir. Bu üç kavim, Fransız, Alman ve İngiliz kavimleridir. Üçü birlikte, medeniyetin dayandığı sağlam bir sehpa oluştururlar. Bugünkü medeniyetin üç büyük mahzeni adını verdiğim üç Batı dilinden en maruf ve yaygın olanı Fransızcadır. Buna göre, Almanca veya İngilizcede bazı özel konularda eser sayısı Fransızcadan fazla olsa bile, Fransızca yine de diğer Batı dillerine tercih edilmeli, her şeyden önce Fransızca eğitimi yaygınlaştırılmalıdır. Durum böyle olduğu halde ve memleketimizde nice zaman Tıp Fakültesi'nde ve Galatasaray Lisesi'nde (Sultanî) Fransızca eğitim yapılmaktayken, vatan evlâtlarının eline faydalı bir sözlük verilememiştir. Biçare öğrenci ve çevirmenler ya 'Kalfa' ve 'Malöf' ile kanaat etmekte, bunlarda da aradıkları kelimelerin onda birini bile bulamamaktadırlar. Yahut, herkesin kesesinin elvermeyeceği fedakârlıklara girişerek 'Bianki', 'Hançeri' gibi büyük hacimli ve pahalı eserler satın almaktadırlar. Hançeri sözlüğü, Arapça-Farsça-Türkçe karşılıkların hepsini vereyim derken, farkında olmadan bu lisanların üçünü de karmakarışık etmiş ve Fransız dilindeki ke-

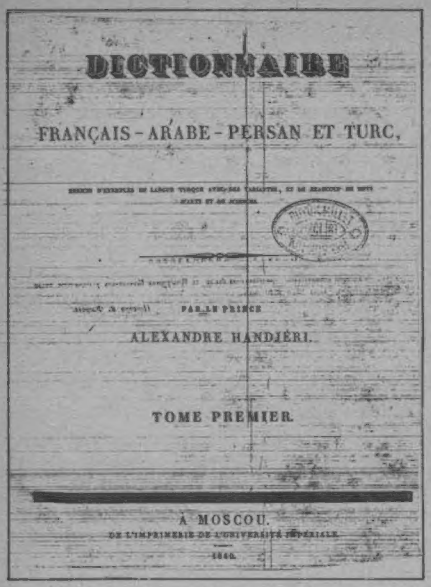
DICTIONNAIRE

FRANÇAIS - ARABE - PERSAN ET TURC,

PAR LE PRINCE

ALEXANDRE HANDJÉRI.

TOME PREMIER.

A MOSCOU.

limelerin çoğunu da sözlüğe almamıştır. Bianki sözlüğü ise, doğu ülkelerinde konsolosluk yapacak ecnebilere faydalı olmak için hazırlanmış olup, günümüze terkedilmiş bir Türkçe ile, ekserisi noksan ve yanlış olan soğuk tâbirlerle sayfalarını uzatmıştır. Kısacası, mâlî fedakârlığa katlananlar bile, 'Kalfa sözlüğü'ne başvuranlardan daha farklı durumda değil idiler. Herkes gerek Fransızca öğrenmede gerek araştırma veya çeviride güçlükler çekmekteydi. Bu güçlükleri ben de kendi deneyimlerimle bildiğimden bu işe kalkışmayı düşündüysem de, basma ve yayma güçlükleri sade benim değil, birkaç defa oluşturulan heyetlerin bile gayretini engellemişti. Bu teredütte iken, birçok eserimin basımını üstlenen eski dostum Mihran Efendi hazretleriyle bunun bahsi geçti ve 'yaz da yayınlayayım' demesi üzerine ertesi gün masa başına geçtim. ... Medeni ülkelerde bir yazar, böyle büyük bir eser meydana koyduktan ve eseri rağbet gördükten sonra artık başka bir işle uğraşmadan, onu mükemmel hale getirmekle meşgul olur. Yazık ki, bizde kültür seviyemizin sonucu olarak, yazarlar eserlerinden önemli bir maddî kazanç sağlayamazlar ve kendilerini tamamen eserlerine veremezler. Ayrıca, yardımcı kişilerin yokluğu sebebiyle uzmanlaşma da mümkün değildir. Yazar, birçok yanişle bizzat kendisi uğraşmak zorunda kalır".

Şemseddin Sami Bey'in yukarıya kısaltarak aldığımız önsözünden, Hançerî ve Bianki gibi sözlüklerin geçen 50 yıl içinde hem güç bulunur olduğunu hem de eskidiğini ve ihtiyacı karşılamadığını öğreniyoruz. Şemseddin Sami Bey'in *Kamus-ı Fransevî* eseri ise, eskimeye dayanıklı ve nerdeyse günümüzde bile yararlı bir sözlüktür. Konumuz Fransızca-Türkçe sözlükler olduğundan, Şemseddin Sami Bey'in ve Diran Kelekyan'ın *Türkçe-Fransızca* sözlüklerini anmakla yetiniyoruz. Diran Kelekyan sözlüğü, Şemseddin Sami Bey'in vefatından sonra 1911'de yayınlanmış, çok iyi hazırlanmış bir sözlüktür. İlk baskısını Mihran Efendi, 1928 baskısını Kanaat Kitabevi yapmıştır.

Sonuç

İki yazı çerçevesinde ve dilci olmadığım için tamamen amatör bir bakışla, Osmanlı devrinin Fransızca-Türkçe sözlüklerini incelemeye çalıştım. Çıkan sonuçları şu şekilde sıralamak istiyorum.

Bizde Fransa'ya ve Fransız kültürüne karşı 18'inci asır sonlarında başlayan ilgi, Fransa'da özellikle Napoleon'un Mısır seferi sıralarında karşılık görmeye başlamıştır. Hindoğlu, Rhasis, Hançeri gibi Türk olmayan, fakat Türk eğitimi görmüş sözlükçüler, önsözlerinde daha platonik ve Türkçeyi seven bir ifade kullanmaktadırlar. Bianchi ise, açıkça ticaret ve siyasî hâkimiyeti ön planda tutmaktadır.

Gözümüze çarpan ikinci bir nokta, ilk yazıda belirtildiği gibi, Tanzimattan sonra duyulmaya başlayan hürriyet, müsavat, Kanun-ı Esasi, parlamento gibi kelimelerin yerleşmesinde Fransızca-Türkçe sözlüklerin rolünün önemli olduğudur. Fransızca-Türkçe sözlüklerin, Abdülaziz saltanatı devrinde gerçekleşen tıp eğitiminin Türkçeleşmesi olayında da rolleri olmuştur. Şimdi bizim için varlıkları gayet tabiî görünen Fransızca-Türkçe sözlüklerin, 19'uncu yüzyıl sonralarında bizzat Türk-Osmanlılar tarafından hazırlanması da Türk aydınlarının maneviyatını yükseltmiş ve dillerini daha çok sevmelerine ve daha iyi kullanmalarına yardım etmiştir. Said Paşa'nın, genç Hüseyin Cahit (Yalçın) ile ilk karşılaşmasında bir çeviri vererek Fransızca-Türkçe bilgisini sınaması ve "réaliser" fiilinin iki anlamı arasındaki nüans üzerinde durması, Türk aydınlarının Fransızca öğrenirken kendi dilleri hakkındaki bilgilerini de nasıl geliştirdiklerine misaldir. Burası yeri midir, değil mi bilemem, fakat Kaşgârlı Mahmud'u anmadan da edemiyeceğim. Geçen kış, *Milliyet* gazetesi, Çin'de mezarının bulunduğunu yazdı. Bu haber Türkiye'den başka hangi ülkeyi ilgilendirir? Fakat ne yazık ki, haber bu kadarla kaldı. Asırlar öncesinin bu büyük Türk dilcisi bizde iki günlük ilgiye bile lâyık görülmedi. Televizyonda kısa bir haber, *Milliyet*'de kısa bir haber. Kâşgarlı bu durumda iken diğer dilcilerimiz meselâ Ahmet Vefik Paşa, Bergamalı Kadri, daha çok bekler durur. Yazımı, Kaşgârlı Mahmud, Bergamalı Kadri, Ali Şir Nevai, Rhasis, Bianchi, Hindoğlu, Ahmet Vefik Paşa ve Şemsettin Sami'ye teşekkür ve saygılarımla bitiriyorum.

Hûsrev HATEMÎ

KAYNAKLAR VE NOTLAR

1. Alexandre Handjeri (le Prince): *Dictionnaire Français-arabe-persan et turc.* Moscou. L'imprimérie de l'Université impériale 1840.

-Hançeri Bey'in prensliği, Romanya voyvodası seçilen ailelerden olmasındandır. Çağında, bizdeki adı "Bükreş Beylerinden" Hançeri Bey'dir. İbnülemin Mahmud Kemal'in bildirdiğine göre Keçecizâde İzzet Molla, yanına bir binlik rakı alarak Göksu'da intihar etmeye karar verir. Kayıkla Vaniköy'den geçerken (başka bir kaynağa göre Kuruçeşme) Hançeri Bey, yalısının penceresinden gördüğü bu mollayı, Vassaf tarihinden bazı cümleler sormak üzere yalıya çağırtır. Ümitsiz bir durumda iken mükellef bir sofrada ağırlanan İzzet Molla, intihardan vazgeçer. (*Son Asır Türk Şairleri*, cilt 2, s. 735).

2. Ş.Sami (Fraschery): *Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı Resimli Kamus-ı Fransevî* 4. baskı. Babıâli Cad. No: 7 Mihran Matbaası, 1905.

3. Diran Kelekian. *Kamus-ı Fransevî Musavver, Türkçeden Fransızcaya Lügat.*
Birinci baskı: Mihran Matbaası, İstanbul, 1911.
İkinci baskı: Kanaat Kitaphanesi, Amedi Matbaası, İstanbul, 1928.

İbrahim Aslanoğlu

Pir Sultan Abdallar

528 sayfa

Çıktı

TÜRK FOLKLORU

Ocak sayısı

Çıktı

İsteme ve yazışma: P.K. 69
Kızıltoprak/İST.
Yönetim: Divanyolu, Boyacıahmet Sokak, Nuribey Han, 12/206
Çemberlitaş/İST.

"Kitaplığınız için önemli"

İletişim

DİN-ÜRETİM BİÇİMLERİ/ TARİHSEL UZLAŞMA (Çıktı)

"Din-Üretim Biçimleri Üstüne" bölümünde Yılmaz Öner, dinin üretim koşullarını, üretim biçimleriyle ilişkisini analiz ediyor.

Murat Belge'nin "Tarihi Uzlaşma Üstüne" adlı incelemesiyle başlayan ikinci bölümde İtalyan K.P. yöneticilerinin çeşitli dergi ve gazetelerde çıkan yazıları ve kendileriyle yapılan röportajlar yer alıyor. 205 sayfa, 450 TL.

FEMİNİZM, SOSYALİZM ve EYLEMDE BİRLİK (Çıkıyor)

Ortodoks merkezî örgüt anlayışına karşı çeşitli demokratik hareketleri aynı platform üzerinde biraraya getiren yeni ve değişik örgütlenme tarzı önerilerinden bir örnek.

Britanya feminist hareketi içinde yer alan üç kadın yazarın deney ve görüşleri...

İletişim Yayınları

Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu/İST.
Tel: 520 14 53/54/55

YA-DA A.Ş. Doktor Şevki Bey Sok. Cağaloğlu/İST.
Tel: 520 14 72